

І. ГІЕНКО.



УКРАЇНСЬКА  
КВАЛЬТУРА

Д. ІЛЬЧЕНКО

ІВАН ОГІЕНКО,

Приват-доцент Київського Університету.

# УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА.

Коротка історія культурного  
життя українського народу.

---

КУРС, ЧИТАНИЙ в УКРАЇНСЬКИМ НАРОДНИМ УНІВЕРСИТЕТИ.

---

З малюнками і портретами  
українських культурних діячів.



Видавництво Книгарні Є. ЧЕРЕПОВСЬКОГО  
Київ, Фундукліїва, № 4.  
1918.

**ББК 63.3/2Ук/  
0 - 36**

**Огієнко Іван**

Українська культура.

**Коротка історія культурного життя  
українського народу**

*Репринтне відтворення видання 1918 року*

**Київ, «Абрис», 1991**

*Редактор М.Т.Максименко*

Підписано до друку 20.06.1991 р. Формат 70 x 108 1/32. Папір офсетний № 1.  
Офсетний друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарб.-відбитків 12,2. Обл.-вид. арк. 12,4.  
Ціна 12 крб. Зам. №02060431. Тираж 100000 прим.

Мале підприємство «Абрис», 254070, Київ - 70, Андріївський узвіз, 11

Надруковано з фотоформ МП «Абрис» на Комбінаті друку видавництва  
«Радянська Україна», 252057, Київ - 57, проспект Перемоги, 50.

0 0503020902 (Без оголошення.)  
(04) — 91

ISBN 5 — 7707 — 1680 — 0

---

КИІВ.

Друкарня „І. ЧОКОЛОВ“, В.-Житомирська 20.  
1918.

# I. Українська культура за давні віки.

## I.

Своїй лекції я хочу почати вступним парадигмом, де роскажу вам про все те, що утворив народ український за довгі віки свого існування. Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, як раз дочасно буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, що його ми перейшли.

Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш—окремий народ, чи він же має свою культуру,—культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люди?

От на всі ці питання я й хочу одповісти вам на перших своїх лекціях, хоч, власно кажучи, про це я мушу нагадувати вам протягом всього свого курсу. Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то значить

це есть справжня мова, а коли есть окрема мова, то есть і окремий народ.

Я вам роскажу про українську культуру, про віковічну культуру нашого народу, як нації, про ту культуру, до якої він дойшов довгим шляхом.

Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими лугами,—шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хрестною путтю, тим шляхом, що вів окривдженій народ наш на Голгофу. Це про наш народ співає пісня:

„Ой горе тій чайці-небозі,

Що вивела діток при битій дорозі“...

Недоля рано спіткала народ український. Як раз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нашему народові, навіки наклада йому болюче тавро...

А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща, а за Польщею Москва—так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочивку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя...

Земля, що її з давніх-давенъ запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народові нашему на щастя й на нещастя,—вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим. І не дивлючись на всі перешкоди, що завше горою ставали йому на дорозі, народ український

утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно терпливою шляхом досяг такої великої культури.

Український народ з давніх-давенъ запосів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губерні: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губерніях Люблинській, Сілецькій, Гродненській, Минській, Бесарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Вороніжської, Чорноморської, Ставропольської, частки області Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть в східній Галичині і в Буковині, а в Угорщині — в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сібіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше  $35^{1/2}$  міліонів: 28 мил. в Росії, в Австрії — коло 4 мил., в Угорщині — коло  $1^{1/2}$  мил., та коло 3 мил. по всяких інших колоніях.

## II.

*Y*акий бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український.

Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатої культури й яскравої талановитості. Візьмім його *пісню*: її утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів, і хіба тільки серби мають таку ж саму пісню. Наші пісні — це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признато за ними.

Були часи, коли в пісні нашії кохалася навіть Москва. Любовні пісні рано появились в Україні і їх скоро занесено й на північ; так, семинаристи в Костромі в половині XVIII-го віку співали пісні: „Ой за гаем-гаем, гаем зелененьким“, або „Ой полола горлиця лебеду“ і такі інші<sup>1)</sup>; ці пісні до Москви несли наші земляки-вчители, що росходилися тоді по всій Росії. В Москві та Петрограді в другій половині XVIII-го віку наша пісня народня була дуже поширенна, що видно з рукописних або друкованих співанників, скажемо Чулкова, Новикова й інших, де завше були українські пісні<sup>2)</sup>. В рукописях XVIII віку знаходимо багато українських народніх пісень, перероблених на московський лад, скажемо: „Посюю я лободу“, „Да орал мужик при дорозѣ“, „Велѣла мнѣ мати зелен ячмень жати“ і т. і.<sup>3)</sup>.

Пісня наша дуже одбилась і на церковнім співанні; так, прислухайтесь до Лаврського співу і ви там розпознаєте мотиви і наших народніх пісень і наших старих козачих дум. От чому співи в наших церквах ще за давні віки завше так тягли до себе чужинців. „Во велицѣй Россіи въ самомъ царствующемъ градѣ Москвѣ возлюбльше сладкое и согласное пѣніе“, пише р. 1680 земляк наш Семен Полоцький<sup>4)</sup>, і тому на Москві переняли наші співи, запросили до

<sup>1)</sup> Акад. В. Н. Перетцъ, Историко-литературные изслѣдованія и материалы, т. I, стр. 292 sq.

<sup>2)</sup> Ibidem. Див. ще М. С(перанський), Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ, „Этнографич. обозрѣніе“, кн. 81—82.

<sup>3)</sup> Див. М. Сумцов, Старі зразки української народньої словесности, Харьків, 1910 р., ст. 17—18.

<sup>4)</sup> Псалтырь риѳмованная, Москва, 1680 р., л. 5.

себе співаків-українців і вони навчали Москву цього „сладкого п'єнія“.

Український літописця пише про царя Федора Олексіевича, що він „великую любовъ до нашого народу мѣль, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастирахъ отправовати приказалъ“ <sup>1)</sup>). Правда, вище духовенство з початку не злобило цього українського церковного співання і гримало на українців: „и ѿніє поють новоизданное отъ своего сложенія, а не отъ святыхъ преданное, ио латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное“ <sup>2)</sup>).

Проте ж українське церковне співання було дуже до вподоби цареві і патріархові і воно швидко розійшлося по всьому царстві. Значі люде на Москві часто запрошували до себе на службу українців-музикантів, і ті вчили їх музіці та співам. <sup>3)</sup> В XVII віці дуже часто кличуть українців-співаків до царського та патріаршого хору, <sup>4)</sup> так само і в XVIII віці співаків до придворних капел теж брали з київських студентів. Про це часто до Київа писали так: „Шо силъ имянного Ея Имп. Вел. указу отъ Двору Ея Величества пѣвчей басѣста Гаврило Головиня присланъ для набранія изъ малороссійскаго народа пѣвчихъ къ дополненію придворнаго пѣвческаго хору... Ежели бы гдѣ оной

<sup>1)</sup> Лѣтопись Самовидца, Київъ, 1878 р. ст. 152.

<sup>2)</sup> М. И. Лицѣвъ, Опис. рук. Черниг. Дух. семин. Пам. Др. Письм. 1880 р., I ст. 235.

<sup>3)</sup> Записковскій, Сношенія Россіи съ Польшией при Федорѣ Алексѣевичѣ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1882 кн. 2 ст. 465.

<sup>4)</sup> Н. О. Сумцовъ, Лазарь Барановичъ, 1885 р., ст. 41—46.

п'євчей басъста по усмотрѣнію своему п'євчихъ могъ спѣшать, и въ томъ ему чинить всякое вспоможеніе...<sup>1)</sup>.

При дворѣ царя Михайла Федоровица органістами служили українці.<sup>2)</sup> Згадаймо царського коханця гр. Олексія



Микола Лисенко (1842—1912), славний український композитор.

Розумовського — він теж прийшов на Москву простим співаком. Співаком в Петрограді був і наш філософ Гр. Сковорода.

Нашиими піснями завше цікавились і вже р. 1819 з'являється перша друкована збірка їх кн. Ієретелева<sup>3)</sup>.

І такою ж солодкою, чарівною та привабливою зосталась пісня наша ще й досі. Зосталась такою, хоч останніми часами забороняли нам співати, гнали пісню нашу із школи, гнали із життя, покійному М. Лисенкові, не дозволяли під нотами ставити слів,— дозволялось видавати самі тільки ноти... Проте голосно лунала і німа оця пісня...<sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> Н. И. Петровъ, Акты и документы, относящіеся къ истории Киевской Академіи, 1904 р., т. I ч. I ст. 298; 1747 р.

<sup>2)</sup> Забѣлинъ, Домашній бытъ русскихъ царей, М. 1862 р. ст. 169, 177.

<sup>3)</sup> „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, Спб. 1819 р. За Ієретелевим пішли збірки пісень Максимовича, Метлинського і довгий ряд інших, і ці збірки пісень не припиняються аж до нашого часу. Див. про це нижче, гл. XXII.

<sup>4)</sup> Про українські пісні та музику див. ще: Сѣровъ, Музика малорусскихъ пѣсень, „Основа“ 1861 р. кн. IV.—Н. Лысенко, характеристка музыкальныхъ особенностей думъ и пѣсень, исп.

Мушу згадати тут українські *старі думи козачі*, всьому світу відомі. Хто їх не знає, хто їх не чув, хто не співав! .. Вони мають велику літературу вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике вражіння навіть на чужинців... Не дурно ж ними зацікавилася навіть церква і спів старих дум перенесла ї до свого співу. Найкращий здобуток старовини, думи мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростем української національної свідомості<sup>1)</sup>.



Кобзарь Остап Вересай, з Полтавщини; вславився у другій половині XIX-го віку своїм співом дум та пісень.

---

О. Вересаемъ, „Зап. Ю.-З О. И. Р. Геогр. Общ.“ т. I, 1874.—*A. Русовъ*, Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ, *ibid*—*A. К-скій*. О музыкѣ думъ и пѣсень О. Вересая. „К. Стар.“ 1882 р. кн. VIII, ст. 283—287.—У.-О *К. Ф.*, Кобзарь Остапъ Вересай, *ib.* ст. 259.

1) Про думи див. *П. Житецький*, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, К. 1893 (з „Кievskoi Stariны“).—*М. Суликов*, Українські думи, збірник „Привіт І. Франкові“, Львів, 1914 р.

Народ український, утворивши власну свою музику, утворив своє самостійне музичне знаряддя; згадаймо нашу ліру, кобзу, торбан і т. и.<sup>1)</sup>.

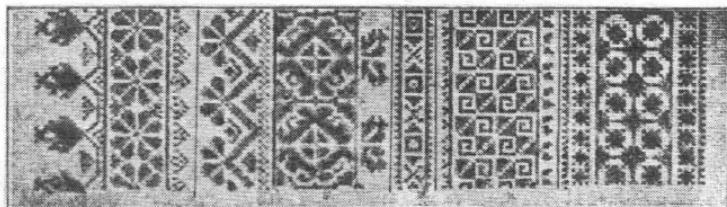
### III.

**А**бо ось погляньмо на український *орнамент*. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахиляє своїх мешканців до замилування у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволоки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко роскинулись по скринях, мисниках, на річах свіцьких і церковних<sup>2)</sup>. Вироби з шкіла та глини, плетіння, ткацтво, різь-

1) Про українському музику див. *Боян*, музичні струменти на Україні, „Зоря“ 1894, I.—*A. Масловъ*, Лирники Орлов. губ. въ связи съ историческимъ очеркомъ инструмента малоросс. лиры, „Этн. обозр.“ 1900, III.—*H. Лысенко*, О торбанѣ, „К. Стар“ 1892, III.—*P. Сокальский*, Русская народная музыка—великорусская и малорусская, Харьків, 1888.—*A. Фаминцынъ*, Домра и сродные ей инструменты: кобза, бандура, торбанъ, Спб. 1891.—*C. Ефремовъ*, Торжество украинской музыки, „К. Стар.“ 1904 кн. I.—*A. Русовъ*, Значеніе трудовъ Н. Лысенко для малоросс. народа, „К. Стар.“ 1903, XII.—*M. Волошин*, Лисенко в укр. музіці, „Нова Буковина“ 1913 р. № 3.—*Колесса*, Народній напрям в творчости Лисенка, „Л.-Н. В“. 1913 р. кн. 2.—*C. Людкевич*, Лисенко яко творець української національної музики, „Л.-Н. В.“ 1913 р. № 2.

2) *M. Біляшевський*, Про український орнамент, „Записки Укр. Наук. Тов. в Київі“, кн. 3, 1908 р. ст. 49. Див. ще *O. Косачева*, Український орнаментъ, вышивки, ткани, писанки, К. 1878.—*P. Литвинова*, Альбомъ малорусскихъ узоровъ, К. 1882.—

ба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники,



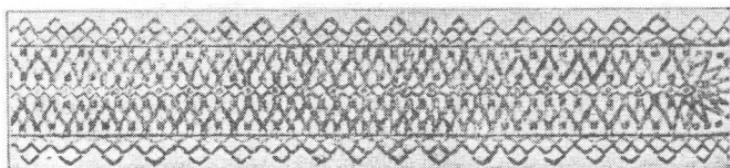
Українські вишивки та мережки.

фартухи, навіть задки на чоботях, наші плахти та килими,— все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру.

---

П. Литвинова, Южнорусский народный орнаментъ, К. 1878.— А. Лысенко, Южнорусский орнаментъ, К. 1887.— А. Махно, Сборникъ малороссийскихъ узоровъ, К. 1881 р.— В. Горленко, Борониновскій и Левицкій, малорусские портретисты XVIII в. К. 1899 р.— Е. Кузьминъ, Нѣсколько словъ о южно-русскомъ искусствѣ, „К. Стар.“ 1900, XI.— Його ж: Шевченко, какъ живописецъ и граверъ, „Искусство и худож. промышл.“ 1900, III.— Ст. Яремичъ, Памятники искусства XVI—XVII вв. въ Киево-Печерской Лаврѣ, „К. Стар.“ 1900, VI і Х. -М. Біляшевський. Старе укр. скло, „Сяйво“ № 5—6.— А. Мироновъ, Мотивы украинского орнамента, Спб. 1912.

Подивіться на одіж українську,—на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєрідної краси, теї краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею... Київський музей, крим того музеї Полтавський, Подільський та Катеринославський дуже виразно свідчать, що створив наш народ і з цього боку.

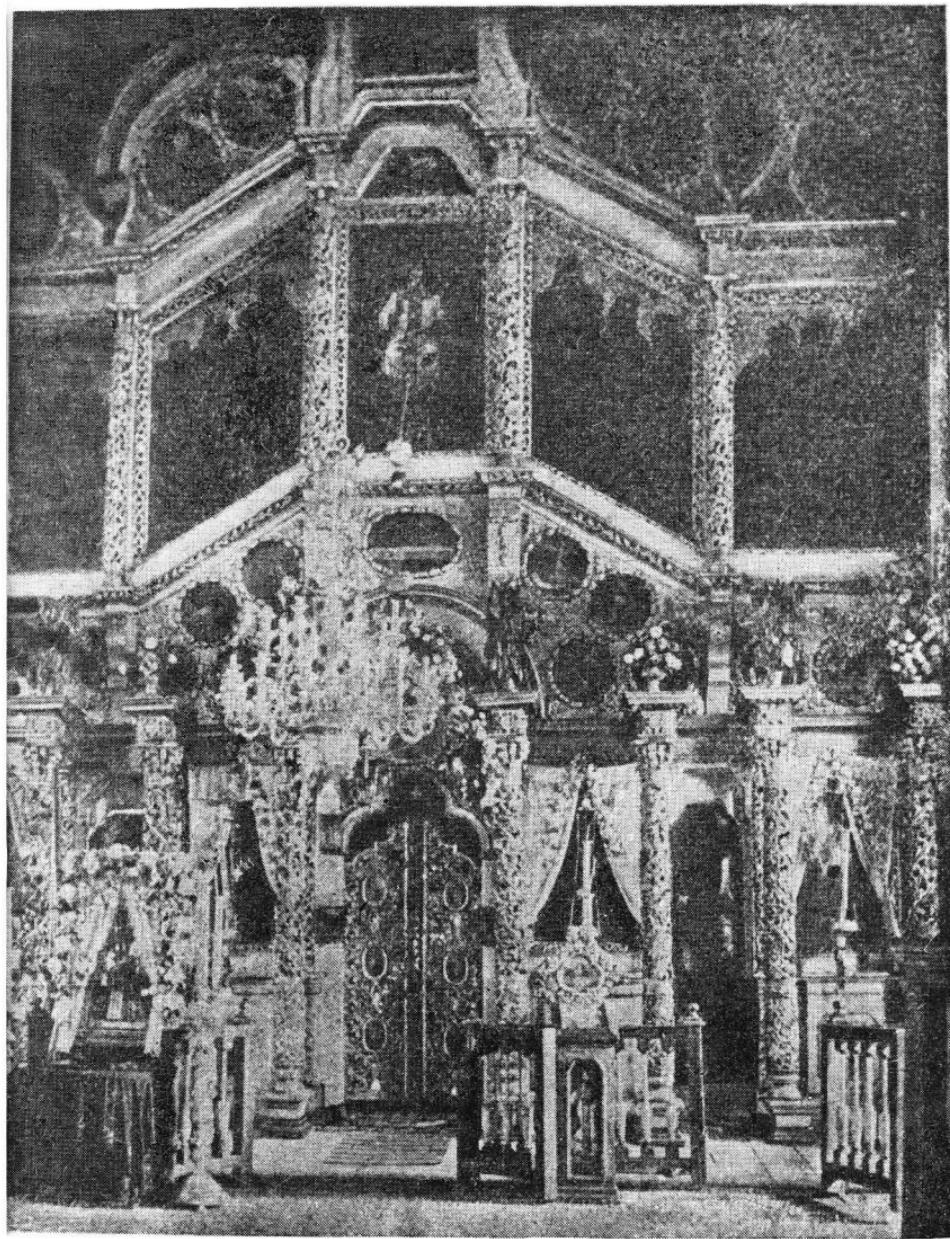


Українські вишивки та мережки.

А коли буде в нас свій національний музей, де згуртується все, що має народ наш з орнаменту та мистецтва, тоді всім ясно стане, що и тут український народ бере почесне місце серед інших по своїй творчості.

Наше будівництво<sup>1)</sup> ще мало досліджене, але й те, що вже зроблено, свідчить і тут про оригінальність. Старі наші церкви, з їх пишними іконостасами, скажемо такими,

<sup>1)</sup> Див А. Л. Український архітектурний стиль, „Украинская Жизнь“ за 1912 р. № 9 і окремо.—Могильченко, Народня будівля



Старий український іконостас Брусилівської замкової Воскресенської церкви



Український церковний егіль. Воскресенська замкова церква в м. Брусилові, збудована р. 1711--1738, була церквою ткацького цеху. Року 1800 цар Павло І заборонив українцям будувати такі церкви.



Московський співodaльний стiль. Вознесенська церква в м. Бrusиловi, Радомиського п. Київської губ.; збудована р. 1846 замiсць погорiлої старої українського стiлю.

як в Київі, в воєнному соборі, старі наші церкви самі голосно розказують про талановитість народу, що їх будував. На жаль тільки, ще р. 1800 цар Павло І заборонив нам будувати церкви українського стилю, з трьома банями...

Український народ витворив і свое оригінальне *право*, те право, що його не змогли знесті ніякою російською нівеліровкою. Ще в XI віці народ наш склав уже і перший писаний збір законів під назвою „Руська Правда“. До нашого права колись добре прислухались, і за царя Олексія Михайловича обіруч скористали з його і до „Кормчої“ 1650 р.<sup>1)</sup> і до

---

в Чернігівщині, „Этнольогічні матеріали“, т. I, Львів, 1899 р.—*M. Русовъ*, Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губ., Харьк. 1902.—*A. Красновъ*, Современные хаты крестьянъ харьковской губ.—*A. Шарко*, Малороссийское жилище, „Этн. Обозр.“, 1900, IV.—*M. Левченко*, Нѣсколько данныхъ о жилищѣ и пищѣ южноруссовъ, „Записки ю.-з. отд. Имп. Р. Геогр. Общ.“ т. II, кн. 1875.—*A. Сластіоновъ*, Существуетъ ли украинскій стиль въ архитектурѣ, „К. Стар.“ 1903 р. кн. VII—VIII.—*P. Совицъкий*, О камennомъ зодчествѣ Украины“, „Черниг. земская недѣля“.—*B. Щербаківський*, Українське мистецтво, вип. I, деревляне будівництво, 1913 р.—*Його же*, Церкви, на Бойківщині, „Записки“, Львів, т. 114.—*M. Шумицъкий*, Український архитектурний стиль у минулому і сучасному, „Ілюстр. Укр.“ № 3, 4, 7, 8 за 1913 р.—*О. К. Волковъ*, Старинные деревянные церкви на Волыни. Спб. 1910. — *A. Новицкій*, Черты самобытности въ украинскомъ зодчествѣ, „Труды. 14 Арх. съѣзда“, II, 59—72. —*Г. Г. Павлуцкій*, О происхожденіи формъ украинского деревянного церковнаго зодчества, *ib.* 47—58.

1) До цеї „Кормчої“брали з Требника Петра Могили 1646 р; на „Уложенії“ одбився вплив Литовського Статуту. Про наше право див. *B. Сергеевичъ*, Русская Правда, „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1899, I.—*B. Владимирист-Будановъ*, Очерки изъ исторіи литовско-

„Уложенія“ 1649 р. Сотні тисяч актів по архивах в Варшаві, Львові, Вильні та Київі виразно свідчать про оригінальність нашого права, а також і про те, що за старі віки суд був у нас своєю рідною мовою...

В Литовськім Статуті, писанім нашою мовою, про це читаемо ось що (розд. 4, ч. I): „А писарь земски маеть по руску (пеб-то по-українському) литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не инымъ языкомъ и слова, а присегнути маеть на врядъ свой писарски тыми словы: я присегаю Пану Богу в Тройці единому“.

Народ український утворив свою *церкву*, і вона в старі віки дуже одріжнялась од церкви московської,—одріжнялась службою, одріжнялась обрядами та звичаями<sup>1)</sup>). Сила цих одмін лишилася ще й досі в нашій церкві, і ніяка нівеліровка найсв. Синоду не змогла їх вивести; скажемо, обряд обносити кругом церкви плащаницю в п'ятницю, чи співати

---

русского права, К. 1889.—*C. Бершадский*, Литовский Статутъ, Спб. 1893.—*Г. Милорадовичъ*, Къ исторіи Литовскаго Статута, какъ дѣйствующаго законодательства въ Малороссии, „К. Стар.“ 1896.—*О. Левицкий*, Обычныя формы заключенія браковъ въ южной Руси въ XVI—XVII вв. „К. Стар.“ 1900, I.—*Д. Миллеръ*, Очерки изъ исторіи и юридического быта старой Малороссии, Харьк. 1896.—*А. Лазаревский*, Суды въ старой Малороссии, „К. Стар.“ 1898, VII—VIII.—*А. Кистяковский*, Права, по которымъ судится малоросс. народъ, К. 1879.—*Ф. Клименко*, Западно-руssкіе цехи XVI—XVIII в. К. 1914.

1) Див. про це нижче, гл. XXXIV.

Христос воскресе після вечерні в останню неділю на масницю, як це де-не-де у нас буває, остався ще й досі<sup>1)</sup>).

Чуприна Флакси,  
Чутъе бдениe, бодрость,  
Чую бодрствую, трезвиюся. Чуючи—бодрый, тщаливъ.  
Ченеье—говѣніе. Чу—говѣю, блажу.  
Українсько-слав'янський словник: „Синоніма Славеноросская“ другої половини XVII віку, ст. 360.

Українське скорописне письмо XVII в.

щою формою письма. А коли витворилось скорописне письмо, то українське письмо було далеко кращим од письма московського,—наш скоропис був своєрідним, окремим і його

А юмор український всіму світу відомий; наша народня література знає з цього боку найкращі світові зразки.

В давні часи Україна витворила свою власну форму письма. В найстаріші віки київський устав, а потім й пів-устав був найкра-

1) Див. про нашу церкву, I. Огієнко, Одріждення української церкви, К. 1918 р.—О. Левицкій, Основные черты внутреннего строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вв. К. 1884.—В. Антоновичъ, Очеркъ отношеній польского государства къ православію и православной церкви, „Монографія“ т. I, К. 1885.—С. Голубевъ, Западно-русская церковь при П. Могилѣ, „К. Стар.“ 1898, I—VI.—В. Антоновичъ, Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-З. Россіи в XVIII в. К. 1864.—С. Терновскій, О единеніи Кіевской Метрополіи Московскому патріарху, „Арх. Ю.-З. Р.“ ч. I т. 5, К. 1872.—В. Эйнгорнъ, Сношенія малоросс. духовенства съ Московскимъ правительствомъ при Алексѣѣ

ви ніколи не змішаєте її з яким другим письмом<sup>1)</sup>). Щоб переконатись у цьому, досить тільки поглянути на письмо наше і московське, скажемо, хоча б XVII



«Къ отпуску. А къ нему Прику и къ полковникою же которы въ Тайбове посыпать Великого Государя Грамоты... 1696 року.

Московське скорописне письмо XVII в.

по історії южно-русского письма въ XV—XVIII вв.“, К. 1899.—Ноправки до цеї праці див. в рецензії А. Соболевського, в „Отчетѣ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

Михайловичъ, М. 1895.—Емельяновъ, Раціонализмъ на югѣ Россіи, „Отеч. Зап.“ 1878, III.—О. Кониський, Секта штундистів, „Правда“ 1874, IV.—Е. Борисів, Нові релігійні секти по Вкраїні, „Громадський Друг“, 1878, I.—А. Лебедевъ, Духоборцы въ Слободской Українѣ, Харьк. 1890.—І. Зіньківський, Штунда, „Писання“ т. II, Львів, 1896.—Ясевичъ - Бородаевская, Сектанты въ Кіев. г. „Живое Слово“ 1902, I.—О. Л., Сектантство въ Кіев. губ. „Кіев. Стар.“ 1902, X.—К. Харламповичъ, Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914.—

<sup>1)</sup> Про наше письмо див. „Палеографический Изборникъ“, матеріали

віку: у нас окремі букви, пишуть їх прорізно й густо, буква коло букви, рядочком, немов би намистечко нижуть; письмо наше цілком одріжнялось од вихрястого московського письма, де букви то накидані купою, то втікають одна одної.

Своє власне письмо було у нас зовсім ще недавно,— навіть в першій половині XIX-го віку старі люди на Вкраїні писали ще по своїому, і тільки в другій половині XIX-го віку російська нівеліровка зробила те, що ми забули своє рідне письмо.

Проте повинен сказати, що коли в XVIII віці на Москві засновувалась нова форма скорописного письма, того письма, що ним ми пишемо ось і зараз, то до витвору цього письма добре приклали рук і ми, і поклали на цим письмі виразний український слід. Погляньте на теперішнє письмо, порівняйте його з старим письмом і вам одразу кинеться в очі, що теперішнє письмо більше спадає на старе українське. Та й не диво: по всій Росії за XVIII вік учителями по школах були майже самі українці і вони-той поклали свої ознаки на теперішнє письмо.

Вчений дослідник палеографії, акад. А. Соболевський пише про той скоропис, що зародився на Москві в кінці Петрової доби: „намъ кажется, что она (скоропис) не могла произойти органически изъ московской скорописи XVII вѣка и что въ ней чувствуется вліяніе южно-русскаго письма многочисленныхъ при Петрѣ и послѣ Петра въ московской Руси южно-русскихъ выходцевъ, которые, между прочимъ, держали въ своихъ рукахъ московскую Академію и другія московскія школы“. В новім письмі акад. А. Соболевський вбачає „сліяніе двухъ типовъ письма,— україн-

ського та московського — „въ одинъ, общій и съверу, и югу Россіи“<sup>1)</sup>.

В старі часи Україна знає пишну оздобу своїх книжок. Колись, пишучи книжку, давали справі цій всю душу: книжку писали пильно, старанно, оздобляли її пишними мініатюрами, заставками, кінцівками, ініціалами. І з цього боку Україна має світові шедеври; пригадаймо хоча б нашу славну Пересопницьку Євангелію 1556 року,—її пишна оздоба відома всьому світові<sup>2)</sup>.

#### IV.

**Л**який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український утворив свої звичаї, як от—родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, зачісування кіс („хохол“ чи оселедець“), свій музичний струмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок,—і все таке, що надає йому оригінальності і одріжняє од інших народів; було колись, у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського.

1) Рецензія на „Палеографич. Изборникъ“, „Отчетъ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

2) Про цю Євангелію див. *П. Житецький*, Описаніє Пересопницької рукописи XVI в. К. 1876.—*А. С. Грузинский*, Пересопницькоє Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Воскрожденія въ Южной Руси въ XVI в. Київ, „Искусство“ 1911 р. № 1.—*Його же*, Палеографическая и критическая замѣтки о Перес. Ев. „Жывн. М. Н. Пр.“ 1912 р. кн. 4 і 6.

В самій *мові* нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давнє слово наше „дружина“ (супруга)<sup>1)</sup> яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своему чоловікові, тоді як загально-слав'янське „жена“ значить тільки „рождаюча“.

Або наш вираз: ми кажемо „одружитися з нею“, або „оженитися з нею“: тут жінка зразу стає рівноправно поруч з чоловіком; цей вираз — „оженитися з нею“ далеко культурніший од московського: „жениться *на* ней“.

А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стріннемо у інших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді як у старовірів перше над все панує буква і обряд...<sup>2)</sup>.

А наша *мова* вкраїнська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійних мов. Серед слав'янських мов наша мова пайбагатша на лексику, найвиразніша на синтаксику. Синоніміка нашої мови пайбагатша, і ми маємо де-коли на оден вираз десятки слів; от, скажемо, на вираз *говорити* ми маємо: говорити, ка-

1) Слово „супругъ“ перше значило пара волів, що вкуні запрягають.

2) О. Рильський, Къ изученію украинскаго народнаго міровозрѣнія, „Кiev. Стар.“ 1880, XI; 1890, IX—XI; 1902, IV—V.—П. Іващенко, Религіозныи культь южно-русскаго народа въ его пословицахъ, „Зап. Ю.-З. Отд. И. Р. Г. Общ.“ т. II.—Н. Сумицавъ, Культурныя переживанія, „Кiev. Стар.“ 1890, I—XII.

зати, балакати, мовити, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, ґерготати, бормотати — і кожне слово має свій власний олтінок... Наша мова донесла чистими силу ста-ровини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слав'янських<sup>1)</sup>...

Зародившись десь на світанні суспільного слав'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла насоки Москви, і проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослав'янською мовою...

1) Ось головніші праці про вкраїнську мову. *П. Житецький*, Очеркъ звуковой истории малорусского нарѣчія, К. 1876, з „Университет.

Глю — мόблю.
Дон'де же — аж похи.
Житниця — кл <sup>у</sup> на.
Злемлю — позычай.
Задрникъ — сн <sup>у</sup> данье.
Зижда — б <sup>у</sup> д <sup>у</sup> ю.
Злакъ — паша.
Извѣстный — пѣвный.
Клич — г <sup>у</sup> къ, вѣреекъ.
Лысть — лытка.
Места — помста.
Мѣсто — бри <sup>у</sup> дкость.
Милота — г <sup>у</sup> на.
Муро — масть.
Мольва — гомонъ.
Мѣлк — крѣйда.
Небрѣжникъ — недбалый.
Недругъ — хороба.
Папа — татто.
Ракка — т <sup>у</sup> гна.
Скінія — ташъ.
Сядарк — х <sup>у</sup> стка.
Юноша — пар <sup>у</sup> бокъ.

V.

*Література* українська зaczалася дуже давно. Ми перші просвітились християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво. Разом з християнством зaczалася у нас і література, що скоро набула собі великої ваги, де ми ще на світанні її маємо вже цікаві твори. На жаль, не все нам відомо, що створив український народ за давні віки: силу старих наших творів пожерли час та огонь, та несвідомість людська, а крім того, сила старих рукописів горюю непочатою валиються по архивах і чекають своїх дослідників, бо поки що коло їх працюють найбільше самі миšі...

Стару нашу літературу давно вже однято у нас, і давно вже її заличено до літератури Москви. Найгаріша назва нашого народу була *русъский* народ і ця назва ще цілком

---

Извѣстій" за 1875 р.—*Його ж:* Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ, К. 1889, въ „Кiev. Стар.“—*Його же:* Къ исторіи литературной russкой рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р. кн. 2.—*Д-р О.м. Огоновъский*, Studien auf dem Gebiete des ruthe-nischen Sprache, Lemberg, 1880.—*А. Крымскій*, Украинская грамматика, т. I вип. 1, т. I вип. 2 и 6, т. II вип. 1, М. 1907—1908. *С. Тимченко*, Українська граматика, К. 1917 р., вид. 2.—*Фр. Миклошичъ*, Сравнительная морфология, вип. III, малорусскій языкъ, М. 1886 р.—*А. А. Шахматовъ*, Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка, „Украинскій Народъ“ т. II.—*Його же:* Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, Спб. 1916.—*О. Богумил i П. Житецький*, Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського, „Україна“ за 1914 кн. 2.—*С. Смаль-Стоцький i Ф. Гартнер*, Grammatik der ruthenischen (ukraini-

осталася в Галичині, де простий народ тільки ѹ зве себе тим ім'ям; *руським* народом, споминаючи свою давнину, зве себе і наш народ в межах Росії.

Але пізніше, коли політичний центр посунув з Київа на північ, до Москви, куди посунули і вищі класи нашого народу, то вони занесли туди і нашу стародавню назву *Rусь*. Ще невідомий автор „Історії Руссовъ“ в XVIII віці скаржився на це і писав: „Извѣстно, прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое название *Rуси* отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ<sup>1)</sup>“.

От чому стару літературу нашу давно вже загарбано і давно вже приточено до літератури московської. І тільки за недавні часи наука наша і московська довели неправдивість такого становища; от чому відомий професор П. Володимиров, не змогши назвати старої нашої літератури українською, назвав проте її київською<sup>2)</sup>.

---

schen) Sprache, Wien, 1913 р.—A. Соболевский, Очерки русской діалектології, III: Малорусское нарѣчіе, „Живая Старина“ 1892 р. кн. IV.—I. Зілинський, Проба упорядкування українських говорів, „Записки“ т. 117—118, Львів, 1914 р.—I. Огієнко, Огляд укр. языкоznавства, „Записки“ Львів, т. 79—80.—I. Огієнко, Українська граматична термінологія, „Записки“, Київ. кн. I та IV.—I. Огієнко, Вчімося рідної мови, К. 1917.—I. Огієнко, Українська мова, показчик літератури до вивчення нашої мови, К. 1917.—A. A. Шахматовъ, Курсъ исторії русскаго языка, ч. I, II, III. Спб. 1909—1911, літогр. вид.—A. И. Соболевский, Лекції по исторії русскаго языка, М. 1907, вид. 4.

1) Исторія Руссовъ или Малой Россіи. Москва, 1846 р. ст. 204.

2) П. В. Владиліровъ, Древняя русская литература Кіевского периода, К. 1900 р.

І тільки останніми часами запанувала едина правдиво-наукова думка: звати українськими всі ті твори, що написані українцями, або написані на українській землі, або що мають виразні ознаки нашої мови.



Малюнок з однієї з перших давніх українських пам'яток: «Збірник ки. Святослава», написаний в Київі р. 1073. На малюнку ки. Святослав і його сім'я. «Збірник» тепер в Московській Синодальній Бібліотеці.

Ще з початку нашої літератури ми маємо багато значних творів, як от Ізборники Святослава 1073 та 1076 року,

старі літописи (дойшли до нас в пізніших списках: Лаврентіївська 1377 р. та Іпатієва коло р. 1425), Руська Правда XI в., Слово о полку Ігореві к. XII в., Шатерик Печерський XIII віку і т. і.,<sup>1)</sup> та їй Остромирова Євангелія, найперша пам'ятка наша 1056—1057, написана в Київі<sup>2)</sup>; єоди треба добавити цілу низку наших книжок до церковного вжитку XII—XIII віків<sup>3)</sup>.

Остромирову Євангелію 1056—1057 р. у нас звикли вважати за пам'ятку новгородську, — це роблять зза того запису, що зберігся на ній. Проте проф. Н. Волков, проаналізувавши цю Євангелію, прийшов до іншої думки. Він пише, що в мові Остромирової Євангелії нема новгородських прикмет. Правда, в одній прописці тут знаходимо „се коньчъ“, і це раніше вважали фактом новгородського походження пам'ятки (в новгородській мові часто подибуємо міну *и* і *и*). Але прописка ця пізнішої доби, та її на пергамині видно, що перше підшкребли, і вже потім її написали.

На кінці Євангелії, в післямові діякон Григорій, що писав цю пам'ятку, згадує Київського князя Ізяслава; дочка Ізяславова, певне, була дружиною Остромирові; все це доводить, що Григорій був з Київа і був близьким князю Ізя-

<sup>1)</sup> Показчик старої нашої літератури див. у *Н. В. В. Остромирова: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI столѣтія*, К. 1890 р.

<sup>2)</sup> *Н. Волковъ, О ценновородскому происхождении діакона Григорія, писца Остромірова Евангелія, „Ж. М. Н. Пр.“ за 1897 р. кн XII ст. 443—446.*

<sup>3)</sup> Про стару літературу нашу див. ще *Н. Никольской, Материалы для повременного списка русскихъ писателей и, ихъ сочинений (Х—XI)* Спб. 1906 р.

славові. У всякому разі, каже Н. Волков, те, що мова Григорія не має новгородських прикмет, свідчить про його не-новгородське походження. Можливо, що діякон Григорій був в числі того духовенства, що приїхало з Київа до Новгорода.

Сама форма письма, форма устава Остромирової Євангелії ясно свідчить про його Київське походження, а не новгородське,—бо тільки в Київі могли написати таку пишну книжку, як ця Євангелія. Література в Новгороді зачалася пізніше і тому до Новгорода часто везли книжки з Київа.

Такі думки проф. Н. Волкова про Остромирову Євангелію.

З початку літератури нашої були вже письменники, що вславили себе літературними творами, як от: св. Іларіон, київський митрополіта 1051—1054 р. (написав „Слово о законі і благодаті“); преп. Феодосій Печерський († 1074 р.),

автор казань; митрополіти Леон (коло 1004—1008 р.) та Іоанн (з поч. XI в.), великий кн. Ярослав († 1054 р.), преп. Антоній († 1072 р.), митрополіт Георгій (спомин про його під 1072 р.); чернець Яків, плодовитий

Давній український письменник, преп. Автоній Печерський; з «Служебника» 1629 р.

письменник кінця XI віку; преп. Нестор, кінця XI віку (коло 1056—1116);

чернець Григорій, поета, автор служб та канонів; Кирило Туровський (коло 1130—1182); игумен Даніїл, що з початку XII в. написав відому свою подоріж („Паломник“); Володимир



Давній український письменник, преп. Феодосій Печерський; з «Служебника» 1629 р.

Мономах (1053—1125), автор „Поученія къ дѣтямъ“; Климент Смолятич (митр. 1147—1154), Серапіон Володимирський († 1275), Нифонт Новгородський XII в. і інші.

Татарські погроми зменшили нашу літературну продукцію, проте спинити її вони не змогли. Вага Київа на якийсь час падає, адміністративний центр постепенно переноситься до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збогащають московську літературу. Вже в XIV віці oddають Москві знання та сили наші славнозвістні митрополіти: св. Петро волинець († 1326) та св. Олексій черніговець (1293—1377).

„Собственныея литературныя силы Москвы“ — каже проф. А. Архангельський: „на первыхъ порахъ крайне не-значительны,—вѣриг҃е сказать, ихъ совсѣмъ нѣть: и въ области литературы до самаго конца XV вѣка Москва живетъ чужимъ добромъ“<sup>1)</sup>), — там працюють українці (св. Петро та Олексій), серби (Пахомій Логофет), греки (митроп. Фотій), болгари (митроп. Кипріян та Гр. Цамблак), а своїх письменників - москалів в „цикомъ воинскомъ станѣ“, як називали тоді Москву<sup>2)</sup>), зовсім нема. І коли порівняти Київ з Москвою, то — каже той же проф. Архангельський — „не только в XIV, но и въ XV вв., въ отношеніи литературномъ Москва несравненно ниже Киева XII-го вѣка“<sup>3)</sup>), цеб-то Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...

<sup>1)</sup> Проф. A. C. Архангельский, Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., ст. 493—494.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 493.

<sup>3)</sup> Ibidem, ст. 493.

VI.

**Т**атарський погром не спинив культури нашої і коли Україну заносіла Литва (з початку XIV в.), то не змогла вона знести культури вкраїнської і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед. І ми бачимо, що мова вкраїнська зробилась тоді державною мовою,—нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина і в королівськім дворці.

Все це дало родючий ґрунт, аби культура наша прямувала вперед, і вже в XVI віці культура українська набула великої важі. Це була значна культура, і дух українського народу проявив себе великим таланом і на ґрунті літературному, і на ґрунті науковому. Культура наша вабила до себе, і ми бачимо, що до



Великий український патріота--ки. Константин Константинович Острожський, оборонець віри православної (1526 — 13 февр. 1608). Схований в м. Острозі.

нас де-коли втікають з Москви, де тоді ще й не благословляло на день, втікають такі люди, як от за царя Івана Грозного князь Андрій Курбський, або друкарь Іван Федорів...

Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старо-батьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотою вкраїнським кн. К. К. Острожським (1526—1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська<sup>1)</sup>. І коло цеї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу і рідну культуру.

Роспochалася велика літературна продукція, вінцем якої була славна праця того часу—Острожська Біблія 1581 р.<sup>2)</sup>. Це була величезна праця, бо прийшлося всі книжки святого письма перевіряти з першотворами грецькими, єврейськими та латинськими. Це була найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слав'янства, але навіть серед всього слав'янського світу. І коли потім, більше як через вісімдесят років, в 1663 р. спромоглась на друковану Біблію і Москва, то вона простісінько передруковувала нашу Острожську Біблію...<sup>3)</sup>. Біблія ця була поширена по всьому слав'янському світу і скрізь мала велику пошану.

В той же час повстають у нас скрізь по Вкраїні церковні братства, що боронять віру свою од унії та утисків

<sup>1)</sup> Про цю Академію див. *K. Харламповичъ*, Западнорусская православная школы XVI и нач. XVII в., гл. IX, Казань, 1898. Див. ще „Кiev. Стар.“ 1898 кн. V—VI.

<sup>2)</sup> Див. *Iw. Франко*, Причинок до студій над Острожською Біблією, „Зап. Наук. Тов.“, Львів, т. 80.

<sup>3)</sup> Проф. *H. A. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій и его время, Спб. 1891 р., ст. 122.

Польщі. Братства доглядали за всім церковним життям і провадили велику культурну працю,—вони заводили школи, друкарні, шпиталі<sup>1)</sup>.

XVII вік—це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром української науки, її Афінами,

став нашим Парижем, „розумною головою“, як писав тоді про його Лазар Баранович: „коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовлене діло назавше“<sup>2)</sup>.

I коли бували на Вкраїпі чужинці, їх дивувала велика наша культура. Так, Павло Алепський, що р. 1653 переїздив Україну, писав про нас, що ми „люде вчені, кохаемось в науках та законах, що ми гарні знаєді риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потрібують досліду...<sup>3)</sup> Починаючи з



Славний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1606—1622), оборонець віри та народа українського.

1) Літературу про братства див. в кінці гл. VIII.

2) Письма Лазаря Барановича, изд. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 117.

3) Сборникъ материаловъ для исторической топографії Киева, К. 1874 р. ст. 74.

Рашкова, по всій козацькій землі—пише він—дивний та гарний факт спостерегали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жонок та дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по улицях... <sup>1)</sup> А дітей у їх більше ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти... <sup>2)</sup> А в Київі есть сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих та розумних вигадок, аби зняти правдиві портрети з людського обличча“ <sup>3)</sup>. Так писав про нас чужинець р. 1653.

Таке ж саме свідоцтво ми маємо навіть з початку XVI-го віку. Наш українець Яким Кам'янчанин, що р. 1561 попав до Москви, пише про себе, що він за молодих літ „наученъ святымъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святымъ догматамъ и благочестивому богословию и священней оилософи“. А хлопець цього Якима „быль много наученъ грамматики и философи святаго Ивана Дамаскина и иныхъ премудрѣйшихъ учителей, премудръ вельми“,—він був сином „зациыхъ почтенныхъ людей“ <sup>4)</sup>.

Така була українська культура ще з початку XVI-го віку, а потім з плином часу вона все закорінялась глибше та ширилася більше.

1) Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ архидіакономъ Павломъ Алепскимъ, переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Москва, 1897 р., вип. 2 ст. 2.

2) Ibidem, ст. 15.

3) Сборникъ, ibid. ст. 87.

4) „Ізвѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ за 1896 р. кн. 3 ст. 497—499.

VII.

**Н**а Вкраїні з'являється сила книжок, по містах за-кладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливуть ці книжки зза кордону, не меншою ж річкою пливуть вони і з своїх друкарень, яких тоді зародилася сила.

**Ібіє : зáразъ.**

**Ягніца : овéчка.**

**Ягна : овчáтко.**

**Бéздна : беzóдна.**

**Беzумíе : шалéиство.**

**Бéсéда : розмóба.**

**Блгодáрный : єдáчный.**

**Бóлница : шпитáль.**

**Блгодаръ : дákью.**

**Бróна : зербóла.**

**Бéрги : волоцюга.**

**Бéркíе : стрýчки, пово-  
роzчи.**

**Бернíги : пытa.**

**Боеbода : гéтманъ.**

**Ми́лоть : кожéхъ.**

I коли ми читаємо українські книжки XVII-го віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII-го віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок,—от ці зазначення і показують нам, що читали у нас на Вкраїні. I коли скупчiti все, що, скажемо, читав Іоанникій Галятовський, то просто дивуєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Вкраїні <sup>1)</sup>.

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках — це звичайна при-

<sup>1)</sup> Дпл. I. Огієнко, Научные знанія въ „Ключѣ Разумѣнія“ Іоанникія Галятовскаго, Катериносл. 1914 р.

кмета освіченого українця-писемника XVII-го віку. Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед всього слав'янського миру,— уступаючи перше місце тільки полякам.

Українцям прийшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії, і католіцизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од іншого такого, що сунуло тоді на Вкраїну. Почалася велика полеміка,— і українці утворили славну полемічну літературу і з честю вийшли з цеї боротьби. До українського життя „путемъ горячей, ожеесточеной полемики ——каже проф. Архангельский —— незамѣтно проникало научное образование, распространялись серьезныя знанія, росла и крѣпла критическая мысль“<sup>1)</sup>.

Україна ніколи не лякалася *західної культури*, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Кращі люди наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання.—їздили вже в XVI віці, а в XVII віці це стало ділом звичайним. Так, за кордоном навчались наші письменники: М. Смотрицький, Ісаїан Сакович, Петро Могила, Сильвестр Косов, Ісаїя Трофимович, Ігнатій Старушич, Тарасій Земка, Інокентій Гизель, Феофан Прокопович і багато, багато інших. Українці навчались в університетах Падуанськім, Лондонськім, Лейденськім, особливо в Гетінгенськім, навчалися в унів. Парижськім, Пражськім; училися в Гданську, Кенігсберзі, в Римі і по інших місцях.

І тому не диво, що форми західної культури та літератури так легко переносилися до нас на Вкраїну; тоді ж

1) А. С. Архангельский, Изъ лекцій по истории русской литературы, Казань, 1913 р. ст. 54.

у нас пішло багато перекладів з західних мов на нашу,— це були свіцькі перекази, лицарські романі, новели, вірші, драматичні твори і т. и., и все це ми потім передавали до Москви<sup>1)</sup>.

Західна культура йшла й до життя, де магдебургське право та цехи глибоко закорінилися і зробилися в нас своїм рідним; західний вплив цей одбився на наших церквах, на будівлях, на малюванні.

Коли Україна приєдналась до Москви, особливо коли Київ одпав од Польщі, Польща заборонила українцям іздити до себе в науку; з того часу українці почали їздити до західних університетів ще більше, ніж раніше, а р. 1701 у нас навіть виходить такий твір: „Сказаніе о Римѣ и Италіи, зъ нѣкоторыми грады, въ которыхъ великия академії знайдутся“<sup>2)</sup>. І українці часто їздили до Італії. Так, Феофан Прокопович навчався в славній тоді Римській академії, де вчився філософії й богословії, і там він виховався на найкращих зразках класицизму та гуманізму; і з р. 1705 він почав заводити принципи одрідження та гуманізму і в себе на Вкраїні<sup>3)</sup>. На лекціях своїх Прокопович завше згадував про старокласичну давнину, проводив думки кращих людей гуманізму, як от Еразма Ротердамського<sup>4)</sup>. На жаль тільки, Україна втеряла цього найкращаго з своїх вчених синів,—він переїхав до Москви, і мав там величезний вплив на російську науку і літературу.

1) *A. Архангельский*, Op. cit. ст. 65.

2) *H. Петровъ*, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, К. 1911 р. ст. 204.

3) Ibidem, ст. 66, 205.

4) Ibidem, ст. 24—25.

Українці любили кончати свою виховання десь в за-кордонному Університеті. З нашої Київської Академії по-стоянно кращі студенти їздили за кордон. Так, скажемо, в іюні р. 1765 цариця Катерина звеліла нашій Академії послати за кордон 10 більше талановитих студентів, „дабы въ университетахъ Оксфордскомъ и Кембриджкомъ въ пользу государства высшихъ обучатися могли наукъ и восточныхъ языковъ, не выключая и богословія“. Забажало поїхати 14 чоловіка і їх послали до університетів Оксфордського, Гетингенського і Лейденського, і там вони навчалися на професорські посади<sup>1)</sup>.

### VIII.

**В** XVI та XVII віці повстали у нас значні куль-турні центри з своїми школами, з своїми друкарнями, з своїми вченими людьми. Такими центрами були: Острог, Дермань, Евю, Кутсінський монастир, Рахманов, Чернігів, Новгород-Сіверський, Луцк, Почаїв, Винниця, Гойск, Стятин і багато інших, не кажучи вже про Київ, Львів та Вільну,— де скрізь творилося тоді однакове діло.

Українська література того часу знає велику низку славних призвіщ з віків XVI та XVII, як от: *Яков Кам'янчанин* (чернець Ісаїя, † 1582 р.)<sup>2)</sup>, острожський клірик *Василій*<sup>3)</sup>; *Герасим Смотрицький*, батько відомого лінгвісти,

<sup>1)</sup> *П. Знаменский*, Духовные школы въ Россіи ст. 533—536.

<sup>2)</sup> Див. про його працю *проф. Д. Абрамовича*: Къ литературной деятельности монаха Камянчанина Исаии, Спб. 1913 р. Див. рецензію *Л. Огієнка* в „Україні“ 1914 р. кн. I ст. 123—125

<sup>3)</sup> Написав р. 1588 книжку: О единой истинной православной вѣрѣ.

написав р. 1587 „Ключъ царства небеснаго“; Христофор *Філалет*, (псевдонім Криштофа Бронського), що вславив себе „Апокризисом“ р. 1597; наш славно звісний полемиста *Іван Вишенський*, автор багатьох творів, перейнятих великим натхненням.

З наших письменників першої половини XVII-го віку згадаю: *Кирило Транквіліон Ставровецький* († 1646 р.), плодовитий письменник, що вславив себе цінними працями, як от „Зерцало богословія“ 1618 р.; на користь простому на-

родові написав цінне „Евангеліє Учительное“ 1619 р., що розійшлося по всіх краях; свій поетичний талан Ставровецький виявив в праці „Перло многоцѣнное“ р. 1646. *Захар Копистенський* († 1624 р.) вславив себе „Книгою о вѣрѣ“ 1619 р., що її дуже шанували навіть в Москві, а також книгою „Палинодія“ коло р. 1620. *Єлисей Плетненецький* († 1624), культурний діяч український, заклав у Лаврі



Славний митрополіт Київський Петро Могила († 31 дек. 1647 р.), видатний український культурний діяч XVII-віку.

друкарю і р. 1617 випустив „Часословець“, що став первенцем лаврського друку<sup>1)</sup>. *Лаврін Зизаній*, відомий

<sup>1)</sup> Див. про це нижче, гл. XXIX.

своїм „Катехизисом“ 1626 р. Славний митрополіта київського Петро Могила († 1647), фундатор могилянської академії, велавив себе Великим Требником р. 1646, та своїми працями, як от „Православное исповѣданіе вѣры“ 1640 р., „Лифоесъ или Камень“ 1644 р., Катехизисъ 1645 р. і інші. *Касіян Сакович*, полеміста; *Гарасій Земка* († 1632 р.), проповідник і друкарь; *Сильвестр Коссов* († 1657 р.), автор „Дидаскалії“ 1653 р., видав Натерика Печерського р. 1635.

З дальших українських письменників нагадаю *Лазаря Барановича* († 1694 р.), плодовитого письменника й поета, що за довгий вік свій написав багато творів; *Іоанкій Галятовський* († 1688 р.), найславніший письменник XVII-го віку, відомий полеміста, велавив себе силою писань, що пішли не тільки по всій Україні, але й по всій Росії.

Згадаю ще наших письменників *Феодосія Сафоновича*, автора „Викладъ о церкви святой“ 1667 р., книжка його була дуже



Український письменник, архієп. Чернігівський Лазар Баранович († 1694).

поширені і мала 4 виданні. Вславились своїми працями *Гаврило Домецький*, *Інокентій Монастирський*, *Іосиф Шумлянський* (1643 — 1707), *Ігнатій Старушич*, відомий поста *Іван Максимович* († 1715 р.). Іеромонах *Климентій*, письменник кінця XVII—початку XVIII-го віку,

вславив себе гарними віршами<sup>1)</sup>. Широко вславив себе силою літературних творів *Данило Туптало*, відомий більше під назовою *Димитрій Ростовський* (1651—1709).

Україна утворила в XVII віці свою оригінальну казань, проповідь і тут ми маємо таких славних казнодіїв, як *Леонтій Карапович* († 1620 р.), *Лазар Баранович*, що вславив себе двома збірками казань: „Трубы словесъ“ 1674 р., та „Мечъ духовный“ 1666 р.; *Іоанкій Га-*



Славний полеміста український, *Іоанкій Галятовський*, архимандрита Чернігівський († 1688 р.).

<sup>1)</sup> Твори його видав акад. *В. Перетць*: Вірші Єром. Климентія, Львів, 1912 р. „Памятки українсько-руської мови і літератури“, т. IV, LII+228 ст.

лятівськи<sup>1)</sup>, його збірка казань „Ключъ Разумѣнія“ 1659 р. мала 3 виданні і широко розійшлася не тільки по Україні, але й по всім славянським миру; Антоній Радивиловський († 1688), славний казнодій, випустив дві збірки: „Огородокъ Марії“ 1676 р. та „Вѣнецъ Христовъ“ 1688 р. Славними казнодіями були також: Ставровецький, Тарасій Земка, Констенсій, Гизель і багато інших. Казань мала в Україні родючий ґрунт і пишно заколосилася.

Мушу зазначити, що церковна казань того часу мала й велике наукове значення—казнодії повсякчасно в своїх промовах проказували навіть наукові речі<sup>1)</sup>, тому збірки старих наших казнодіїв охоче читались і мали багато видань.

Мушу згадати тут і про старі наші переклади святого Письма,—що в XVI віці Євангелію багато раз перекладали на українську мову. Так, р. 1556 її перекладено в м. Пересопниці на гарну українську народну мову; р. 1580 переклав Євангелію Василь Тяпинський, а р. 1581—Валентин Негалевський; були ще інші переклади і крім цього, були ще у нас Учительні Євангелії, з гарним перекладом на

Слакéнски пре-  
вóдимъ: оудержи  
гáзыкъ твой ѿ  
зла и оустинъ  
твои єже не гла-  
голати лєти; рус-  
ки и стоякъемъ:  
гамъйга зыкъ твой  
и злóгш и оуста-  
твои не хай не мо-  
ватъ здрáды.

1) Див. про це И. Огієнко, Научные знанія І. Галятовского, „Літопись Екатериносл. Ученой Архивной комиссії“ т. X за 1914 р.

З граматики М. Смотрицького  
1619 р.

українську мову, от такі, як Євангелія р. 1619 Кирила Транквиліона<sup>1)</sup>.

Подаю зразок з перекладу В. Негалевського 1581 р. (рукопис Київського Михайлівського монастиря № 1636 л. 7-й):

СӨ́нча нашъ, который еси на небесахъ, нехай сѧ свати  
имѧ твоє. Нехай приде́ кроле́ство твоє́й, нехай буде́ болі  
твога́ та́ко в небе та́к и на земли. Хлеба нашого по-  
вшехъде́нного дай намъ сего дніа. И ѿпусти намъ грехи  
наши, бо и мы ѿпущаємъ виновати нашому. И не вбои  
нас в покушѣе, але нась выїдъ ѿ злого. І́бовемъ твоє  
естъ кроле́ство, и мѹ, и хвала на веки. Амъ.

А ось вам зразок перекладу з Пересопницької Єван-  
гелії 1556 р.<sup>2)</sup>.

Сталося пакъ въ єдинъ днъ иже встуپилъ влодю  
и оученици єгò. и рекль кни́ма переплы́цмо на ѿною  
стороноу ѿзера и поплыли на бодоу. а коли плыноули  
того часу быль оўеноуль. и пришла боура и вѣтры  
на ѿзеро, ажъ и волныса влодю єливали. та́къ иже въ

1) Про ці переклади див. П. П. Житецкий, О переводахъ Евангелія на малор. языке, „Ізвѣстія“ 1906 р. кн. 4—А. А. Назаревский, Языкъ Евангелія 1581 г. въ переводе В. Негалевского, К. 1911 р., з „Унів. Изв.“—А. С. Грушинский, Лѣтковское Евангеліе, „Чтенія въ истор. общ. Нест. Лѣт.“ 1912.—Ор. Левицкий, Про В. Тяпінського, що переклав Евангеліе на просту мову, „Записки“, Київ, т. XII, 1914.

2) В цій Євангелії під південно-слав'янським впливом за-  
місць є пишеться б, а також наголос не наш.

в́еликій стра́ху в́али. тóгды пристоўнічи з'єднали ёго рéкоучи оўчитею оучитею Загібаѣ. а ѿнъ в́ставши пріказаў в́ектроби ю болнамъ в́одьнїй ю пе́рестали. и бóрзо са тихо оўчынило, ю рéклъ ю где єсть в́бра ваша. ю ѿстрáшишися днобалиса и мобили ёдина кó дроугомоу. а ктó же то ёжъ ю в́ектромъ ю в́одъ пріказую ю глоухають ёго (Лука, зачало 37).

А ось іще зразок старого перекладу—з Учительної Євангелії Каліста, надрукованої р. 1616 в Евю:

Чис 8 ѹного: Пришолъ ю до Капернаумъ, и слы-  
шано было же в домъ єстъ: и зърѣ зовѣло са и хъ-  
такъ мнюго, же са южъ и перѣ дверми змѣстити  
не могли: и моби до ни хъ рѣ. "А ото пришли до  
него несущи паралиже зараженого, котрого несли чо-  
тыри. А не могучи приближити са до него для  
мнѹ зетва народъ, розобрали дахъ где былъ: и стѣю  
пробрѣши, збѣсилъ ложко, на котрому рослабленый  
лежалъ. "Шбѣсивши теды ю вікъ и, моби до рослабле-  
ного: сънъ, спускають са тобе грѣхи твои. (Ев. од  
Марка гл. 2 зач. 7., л. 51—52).

У нас па Вкраїні рано почали писати літописи. Най-  
перші київські літописи до нас не дойшли,—вони дойшли  
в пізніших списках—Лаврентієвецькім та Іпатієвськім. Пізніше,  
за часу Хмельницького, в XVII та потім XVIII віці у нас іде  
низка цікавих літописів Самовидця, Сафоновича, Густинській

літопис, Супрасльський, Величка (1690—1728), Грабянки († 1737 р.), Лизогуба, Стеф. Лукомського і інших<sup>1</sup>).

**Література.** Про українську літературу XVI-XVII віків кращі наукові праці (крім зазначених вище): *П. Пекарський*, Представители Киевской учености въ половинѣ XVII ст., „Отеч. Зап.“ 1862 кн. 2, 3, 4.—*С. Т. Голубевъ*, Киевский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Київ, т. I 1883 р., т. II 1898 р.—*Н. Костомаровъ*, Русская история въ жизнеописаніяхъ ея главнейшихъ дѣятелей, Спб. 1888, т. I (гл. XXII: князь К. К. Острожскій), т. II. (гл. II: Могила; гл. IX: Галятовскій, Радивиловскій и Л. Барановичъ, гл. X: Е. Славинецкій, С. Полоцкій и ихъ преемники, гл. XIV: Димитрій Туптало) та т. III (гл. XIX: Ф. Прокоповичъ)—*А. С. Архангельскій*, Очерки изъ исторіи западно-рус-



Архимандрит Печерський, укр. культурний діяч  
Інокентій Гізель († 1684), автор першої історії  
«Спиценсь», р. 1676.

<sup>1</sup>) Видання літописів: Лѣтопись событий Самоила Величка, Київ, т. I—IV, 1818—1861.—Лѣтопись гадячского полковника Григорія Грабянки, К. 1853.—Лѣтопись Самовидца (тут же і літ. Лукомського), К. 1878.—Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888.—Густынская лѣтопись, вид. Археограф. комиссії, Спб. т. II, 1848 р.

ской литературы XVI—XVII в. М. 1888.—*Н. И. Петровъ*, О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Киевской Академіи, „Труды Киев. Дух. Ак.“ 1866 р. кн. 7, 11, 12, 1867 р. кн. 1, 1868 р. кн. 3.—*М. Марковскій*, Антоній Радивиловскій, К. 1895 р. з „Унів. Ізв.“ кн. 4, 7, 9, 10 за 1904, кн. 11 і 12 за 1905 р.—*Н. Ф. Сумцовъ*, Характеристика южно-русской литературы XVII в., „Кiev. Стар.“ за 1885 кн. I.—*В. З. Завитневичъ*, Палинодія З. Коопыстенскаго, Варш. 1883.—*Н. Ф. Сумцовъ*, Іоаннъ Вышненскій, „Кiev. Стар.“ 1885 р. кн. 4.—*Ів. Франко*, Іванъ Вышненскій, „Кiev. Стар.“ 1889 р. кн. 4.—*І. П. Житецкій*, Літературная дѣятельность І. Вышненскаго, „Кiev—Стар.“ 1890 кн. 6—*Ів. Франко*, Іванъ Вишненський і його твори, Львів, 1895.—*А. Крыловскій*, Іванъ Вышненскій, его жизнь и сочиненія, „Кiev. Стар.“ 1895 кн. 9 і 10.—*В. Щурат*, До біографії і писань Івана з Вишні, „Записки“, т. 87, Львів.—*Н. Ф. Сумцовъ*, О литературныхъ нравахъ ю.-р. писателей XVII ст., „Ізвѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.“ 1906 р. кн. 2.—*Його жс*, Іоанникій Галятовскій, „Кiev. Стар.“ 1884 р. кн. 1—І.—*Його жс*, Іннокентій Гизель, *ibid.* кн. 10.—*Його же* Лазарь Барановичъ К. 1885.—*М. Вознак*, Причинки до студій над писаннями Л. Зизанія, „Зап. Наук. Тов.“ т. 83, Львів, 1908 р.—*С. Масловъ*, Казанье М. Смотрицкаго на честный погребъ о. Л. Карповича, „Чтенія въ истор. Общ. Нест. лѣт.“ 1908 р. кн. XX вып. 2—3.—*Його жс*, Наука П. Карповича в неділю перед Різдвом, „Записки“, Київ, кн. II, 1908.—*Л. Терновскій*, Характеристика южно-русской проповѣди, „Рук. для сельск. наст.“ 1875 р. № 7, 8, 10.—*А. Крыловскій*, Львовское Ставропигіальное братство, К. 1904.—*А. А. Папковъ*, братства, 1900.—*П. П. Огієнко*, Изданія „Ключа Разумѣнія“ І. Галятовскаго, „Р. Ф. В.“ 1910 р. кн. 2.—*Його жс* Изданія „Неба Нового“ І. Галятовскаго, съ 17 снимками, „Искусство“, К. 1911 р. кн. II.—*Його жс*, Отраженіе въ литературѣ „Неба Нового“ І. Галятовскаго, „Филолог. Зап.“ за 1911—1912 р.—*Його жс*, Легендарно-апокрифический элементъ въ Небѣ Новомъ“ І. Галятовскаго, „Чтенія въ ист. общ. Нест. лѣт.“ кн. 24 за 1913 р.—*Його жс*, Проповѣди І. Галятовскаго, „Сборникъ Харьк. Ист.-филол. Общ.“ т. 19 за 1913 р.—*Його жс*: Отголоски современности и мѣстныя черты въ „Ключѣ Разумѣнія“

І. Галіяновського, „Р. Ф. В.“ 1914 р. кн. 2.—*К. Студинський*, Пере-  
сторога, Львів, 1895.—*П. А. Шапкинъ*, Історія русской лите-  
ратуры, ч. II: юго-зап. Русь XVI—XVII в., Спб. 1911 р.—*М. Грушевський*, Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII  
віці. К. 1912 р.—*И. П. Огієнко*, Брусяловское церковное братство  
и его культурно-просвѣтительная дѣятельность, „Ізвія Ека-  
теринославской ученой Архивной Комиссії“ т. IX р. 1914.

## IX.

*У*країнська лірика з'явилася давно і в XVII віці набула собі великої важги і прибрала поважної форми. Вже в XVI віці українці писали вірші, а в XVII віці вони дали зразки віршів, цікавих і по формі і по змісту; тут українці були великими знавцями і кохались у віршах. У нас на Вкраїні розроблювались всякі форми віршів, того ѹ учні навчали по школах; своєю піттикою дуже вславилась наша київська Академія, де цвіли ѹ колосились всякі форми так званих курйозних віршів (*carmīna curiosa*); вищі формі віршів, скажемо, леонинський вірш, були дуже поширені у нас.

За давні віки у нас були свої поети, свої лірики, що кохались в віршах; нагадаю хоча б Ставровецького, Галіяновського, Барановича, сромонаха Клементія, Прокоповича, Д. Ростовського, Сковороду, Кониського і силу інших.

Українська лірика XVII віку, а особливо XVIII, як показали досліди акад. В. Неретця <sup>1)</sup>, була буже цікавою

<sup>1)</sup> Дів. його Історико-литературныя ізслѣдованія и мате-  
ріалы, т. I, Спб. 1900 р.—Дів. ще *Н. Петровъ*, О словесныхъ на-  
укахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Киевской академіи, „Труды  
Кiev. Дух. Академії“, 1886—1868 р.р.

і записів лірики з XVIII-го віку у нас уже сила; тоді писали козак Климовський, що вже з початку XVIII-го віку склав всім відому пісню: „Іхав козак за Дунай“<sup>1)</sup>, писав козак Захар Дзюбаревич, славний поета Танський, свящ. Гр. Лютенський (писав в 1760-х роках) і багато інших. А кращі пісні Сковороди пішли в народну гущу, і в XVIII віці їх дуже любили, особливо його пісню: „Всякому городу нрав і права“.

Вірші українські були всякої форми: оди, гімни, псальми, канти, рацеї, посвяти, плачі або ламенти, жалібні вірші і т. і.; було багато віршів різдвяних та великоміні<sup>2)</sup>.

Драматична література теж перше почалася на Вкраїні і за XVII вік досягла великої міри і такою йшла без перерви і в XVIII віці, і в XIX аж до наших часів. І тут ми маємо славні призвища українських—драматургів: *Феофан Прокопович* (трагедокомедія „Владимир“ р. 1705), *Лаврін Горка* („Іосиф Патріарха“ 1708 р.), *Димитрій Ростовський* („Успенская драма“, „Грьшник каюцься“, „Ростовское дѣйство“ і багато інших), *Семен Полоцький* (комедії „О Навуходоносорѣ“ та „О блудномъ сынѣ“), *Мануїл Козачинський* („Благоутробіе Марка Аврелія“ 1744 р., трагедія „О смерти послѣдняго царя сербскаго Уроша“ 1733 р., „Образ страстей міра сего“ 1739 р.), *Митрофан Довгалевський*, учитель піттики в Академії („Комическое дѣйствіе на Рождество Христово“ 1736 р., „Властотворный

<sup>1)</sup> Див. про Климовського статтю акад В Перетця в „Извѣстіяхъ отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р. кн. 1.

<sup>2)</sup> Див. про їх С. Гаевський, Різдвяні та великоміні вірші, „Записки“, Київ, т. XI р. 1913.

образ чоловѣкобудія Божія" 1737 р.), *Інокентій Миглєвич* ("Стефанопокос" 1742 р.), *Варлаам Лашевський* ("Трагедокомедія о тщетѣ міра сего" 1742 р.), *Георгій Кониський* ("Воскресеніе мертвих" 1746 р.), *Георгій Іцербашевський* ("Фотій" 1749 р.), *Феофан Трофимович* ("Милость Божія, Україну от неудобъ носимых обид лядскихъ свободившая" 1728 р.), *Ісаак Хмартний* (драма "Объ Езекії" 1728 р.), *Іван Некрашевич*, плодовитий драматург другої половини XVIII віку, що лишив по собі багато діалогів; *Феофил Несин* ("Давид і Соломон" 1754 р.), *Сильвестр Ляскоронський*, *Мануїл Базилевич*, і силу інших, і сила тихъ, що не захотіли оставити на драмахъ свого призвіща<sup>1)</sup>.



Український драматург, архієп. Георгій Кониський (1718—1795). Раніше його вважали за автора "Історії Руссовъ" (тепер автором її вважають В. Полетику).

<sup>1)</sup> Про історію старого українського театра див. *A. Веселовский*, Старинный театръ въ Европѣ, М. 1870.—*П. Морозовъ*, История русского театра, Спб. 1889.—*I. Стешенко*, Исторія української

Не можу не згадати нашого *вертепа*, що появився на Вкраїні ще з XVI-го віку, прибрав собі дуже гарних форм, зробився живою ходячою сатирою, і широко не дойшов до нашого часу тільки через те, що уряд вживав проти його всяких засобів<sup>1)</sup>.

Такою була наша література за віки XVI—XVII та XVIII. Про літературу цю за віки XVI—XVII проф. Архангельський каже, що вона була „несравненно выше современ-ної ей московской письменности“; він добавляє, що в житті українському „не было того слѣпого благоговѣнія къ авторитету „писаній“, „книги“, которое вскорѣ стало заставлять многихъ лучшихъ московскихъ книжныхъ людей умирать за единую букву *азъ*“. Література українська, каже Архангельський: „оказала великую культурную службу московской“, бо вона „явилась къ концу XVII вѣка живымъ связующимъ звеномъ между далекої Московіей и Западомъ“<sup>2)</sup>.

---

драми, з „Кiev. Стар.“ за 1908 р.—*Н. И. Петровъ*, Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, з „Труды Киев. Дух. Академіи“ за 1909—1911 р.—*В. П. Рязановъ*, Школьные дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ, М. 1910.—*Б. В. Варнеке*, Исторія русскаго театра, изд. 2-е, Спб. 1913 р., тут на ст. 676--701 показчик всеї літератури про театр.

1) Про вертеп див. *Гр. П. Галаганъ*, Малороссійскій вертепъ, „Кiev. Стар.“ 1882 р. кн. X.—*Н. И. Петровъ*, Старинный южно-русскій театръ и въ частности вертепъ, „Кiev. Стар.“ 1883 р. кн. III.—*В. Перетцъ*, Кукольный театръ на Руси, „Ежегодникъ Имп. театровъ“ сезона 1891—1895 р.—*Іван Франко*, До історії українського вертепу XVIII в., „Зап. Наук. Тов.“ т. 71—73, Львів, 1906 р., див. ще „Записки“ за 1908 р. кн. II т. 82.

2) *А. С. Архангельский*, Изъ лекцій по исторіи русской литературы, Казань, 1913 р. ст. 80.

X.

**V**країнська *наука* в той же час досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні,



## **ГРАММАТИКА** СЛОВЕНСКА.

Съставлена, Лаврентіемъ  
Зизаніемъ.



### СОГРАММАТИЦЬ

**T**ьо єсть Грамматика ;  
рамматика єсть, ізвесст  
ноє відомство, єже блгш  
глати написати .

Толкованіє .

Грамматика єсть певное вѣдае,  
жевимыдбрено вѣдае.

Свіде.

Колико єсть чаті граматікі:

A

Сторінка 1<sup>а</sup> першої граматики українською мовою, надрукованої в Вільні р. 1596. Склад Лаврін Зизаній - Тустаповський, український вчений XVI - XVII віку.

але й по всьому слав'янському миру. „Синопсис“ 1674 р. Інокентія Гизеля († 1684 р.) перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручникою шкільною книжкою до самого XIX віку і мав безчисленну силу видань аж до 60-х років минулого століття.

Українці здавна любили філологію і кохалися в язикознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно—це були віленська граматика 1585 р. та львівський „Адельфотес“ 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою граматика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.

Року 1619 вийшла в Еврія славна граматика Ме-

летія Смотрицького, придбала славу своїому авторові, була перекладена майже на всі слав'янські мови, і відержала силу видань<sup>1)</sup>. Багато раз друкували її на Москві і вона стала там за підвалину філологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граматика Ломоносова. Ломоносов звав граматику Смотрицького „вратами ученості“ і вона дуже одбилася і на його граматиці. І з середини XVII-го віку на Москві запанував правопис український і держиться там вже майже три століття і дещо тільки після Москви скасовує старий правопис, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

Московська граматична термінологія в значній мірі належить тому ж таки Смотрицькому<sup>2)</sup>; вона осталася аж до нашого часу, не дивуючись на де які зміни Ломоносова.

1) Н. Засадкевичъ, Мелетій Смотрицький какъ філологъ, Одеса, 1883.

2) А. Архангельский, Ор. сіт. ст. 140.

## Б

**Бáгоргъ: Фолукhís, Шарлóпто-**

**ела фарба. Ригрига, Зр.Черблъ.**

**Багроміца: шарлáптъ, альбо**

**бдáбтъ багробон фáрбы . Аль**

**шарлáптнаш шáпа.**

**Бáлїй, аль бáїа, да: б. Чаробинъ.**

**Фармахóс, бéщо, альбо лéса.**

**Бáлїа: Чаробиніца, тéл,**

**Бáлїбо: лéкарство: альбо лéрвтъ.**

**Бáнка, Кръщéнїе, вáнка, лáзна,**

**щылча, бї: аї: лн, рбз.**

**Бáнь: Кáзка, бáйка, вýмысл.**

**Бáнословїе: бáйе, бáкн по вéдѣю.**

**Бáнословéбъ: бáйкоповéдѧти.**

Слав'яно-український словник 1627 р. Памви Берніди («Лексиконъ Славенороссий», частина сторінки 2-ої).

Мушу згадати ще „Лексиконъ Славеноросской“ 1627 р. лаврського друкаря *Памви Беринди*. Це один з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив<sup>1)</sup>, і його друковано майже по всіх слав'янських землях; „якъ потребный и пожиточный многимъ“, словник був передрукований р. 1653 в Кутейнськім монастирі.

Словників за старі віки було у нас чимало, де-які з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажемо, в архіві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник,— „Синоніма Славеноросская“<sup>2)</sup>.

От ці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди виразно свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

В той же час у Київі повстає велике наукове огнище—славна Могилянська Академія, і до нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слав'янські й не слав'янські землі—їдуть серби, болгари, їдуть румуни, їдуть з Москви. Значіння Академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурній наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталається і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки.

Цар Петро I посилав у науку до Київа. Р. 1698 він наказував патріарсі: „Священники у насъ ставятся, грамотѣ

1) Слав'яно-руминський словник 1619 р.—тільки перероблений словник П. Беринди. Див. С. Чебан, Славяно-румынський словник, „Р. Ф. В.“ за 1914 р. кн. 1.

2) Словника цього надрукував *П. Житецький*, в додатку до своєї праці: „Очеркъ литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, К. 1889 р. Див. малюнок на ст. 18.

мало умъють... и для того въ обученіе хотя бы послать 10 человѣкъ въ Кіевъ въ школы<sup>1)</sup>). Згадаймо, что у нас в Кіевѣ учився і славній М. Ломоносов.

Ось цифри, що покажуть, як йшли до нас у науку Так, в Академії було учнів зза кордону в 1736 році — 127 студентів, в 1737 — 122, а в 1790 вже 47<sup>2)</sup>.

Київська Академія не була тоді сословною, — там навчалися діти всякого стану суспільства. Учнів було звише багато; так, р. 1742 в Академії вчилося 1243 студенти, р. 1744 — 1160, р. 1751 — 1193, р. 1765 — 1059<sup>3)</sup>...

<sup>1)</sup> П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. Спб. 1880 ст. 61.

<sup>2)</sup> Н. Петровъ, Акты и документы, т. 1 ч. 2, Кіевъ 1904 р., № 9, 10 і 22, ст. 272 sq. Сюди належать і студенти з Польщі.

<sup>3)</sup> Про Київську Академію див. Макарій Булгаковъ, Исторія Кіевской Академії, К. 1816. — С. Голубевъ, Исторія Кіевской Академії, К. 1886. — Н. Петровъ, Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в. К. 1885. — В. Серебренниковъ, Кіевская Академія съ половины XVIII в. до 1819 г. К. 1897. — Н. Петровъ, Кіевская Академія въ царствование Имп. Екатерины II, К. 1906. — В. Аскон-

Даремный — напрасный.

Дармо — вѣде, тѣне.

Дахъ — бровъ.

Двалость — радѣніе.

Дмѣхлю — дмѣх.

Добблю — блаю.

Драбина — лѣстница.

Дѣже — зѣло.

Дѣбчина — юнота.

Дакъю — благодаръ.

Жартъю — смѣхъ ослоблю.

Жефракъ — ницій.

Жѣрба — печаль.

Забше — бессла.

Задвѣ — дѣє.

Звоже — жито.

Рукописний українсько-слов'янський словник середини XVII в.: «Синоніма Славенороссская».

В Київо-Софійськім Соборі зберігається рукопис 1768 р.: „Выписка о правахъ и привилегіяхъ малороссійскаго духовенства”; в цім рукописові про заслуги нашої Академії читамо ось що (№ 434, § 59 л. 388): „Коликая полза отъ ученія, въ Академіи Кіевской производимаго, проиходить, яко доказываютъ какъ церковныя, такъ и гражданственныя дѣла. Въ разныи проиеднія и нынѣшия времена многіе изъ обучившихся во Академіи Кіевской по указамъ взяты и къ разныимъ должностямъ действително определены, а именно: отъ самаго первого учрежденія Московской Славено-греко-латинской Академіи и по силѣ того къ преодаянію въ оной Академіи разныхъ школьныхъ наукъ и къ проповѣданію слова Божія; къ заведенію во всѣхъ Россійскихъ епархіяхъ семинарій и въ оныхъ по заведеніи къ дальнѣйшему распространенію ученія въ званіе учителское; послѣ зачатія царствующаго града Санктпетербурга въ священническую въ ономъ градѣ должностъ; во время разныхъ армій Ея Імператорскаго Величества походовъ — въ полковые священники; къ находящимся при иностранныхъ дворахъ Россійскимъ миссіямъ въ капелляны; къ наставленію кадетовъ догматамъ вѣры въ шляхетные корпусы; а особливо въ Малороссії толикое число учителныхъ священниковъ изъ оной

---

ченскій, Кіевъ съ древнѣйшимъ его учплицемъ Академіею, ч. I—II, К. 1856 — Д. К. Вишневскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст. К. 1903.—Ф. И. Титовъ, Кіевская Академія въ эпоху реформъ, вып I—III, 1910—1913.—Щого жс: Къ вопросу о значеніи Кіевской Дух. Академіи въ XVII—XVIII вв. К. 1904 — Н. Петровъ: Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи (1762—1796), т. I—V.—Ф. Титовъ, Акты и документы (1796—1869); I—IV т.

Академії произошло, что всѣ полковіе города епархіи Кіевской безнужно оными снабдѣни; да и прочие малые города и мѣстечка едва не всѣ тако жъ и нѣкоторя лутшія села таковими же людми, съ успѣхомъ, въ наставлѣніи и просвѣщениіи простаго народа трудящимися, доволствуются“.

Такі заслуги нашої Академії на користь церкви та державі.

Україна знає і своїх видатних філософів. Нагадаю тут наших філософів XVIII—XIX віку: славного нашого Григорія Савича Сковороду (1722—1794), що пішки пройшов всю Європу і ввесь час мандрував по Україні, научаючи парод. Згадаю Данила Михайловича Велланського (1774—1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шеллінга; добре відомий і Панфіл Данилович Южевич (1827—1874), філософ; останні двоє писали по-московському<sup>1)</sup>.



Український філософ Григорій Савич Сковорода (1722—29 окт. 1794).

<sup>1)</sup> Сочиненія Г. Сковороды, Харьків, 1894 р., біографію написав Д. Багалій.—Собраніе сочиненій Г. Сковороды, ред. Бончъ-Бруевича, т. I, 1912 р.—П. Граб, Д. Кавунник—Веллан-

Велланський родом був з м. Борзни на Чернігівщині, син простого гарбара, по призвіщу Кавунника. Вчився в Київській Академії і по звичаю того часу перемінив свою фамілію Кавунник на Велланський (*valliant*). Докінчивши свою науку в Германії, він вернувся в Росію і був професором фізіології. Це руський Шелінг,— „онъ первый внесъ философскій стиль этой школы въ русскую рѣчь“<sup>1)</sup>.— Юркович, син священника з Полтавщини, вчився спершу в Полтавській семінарії, а потім в Київській Академії, був видатним філософом і педагогом; професорував в Московському університеті, де був деканом.

На Україні в віки XVI та XVII була сила друкарень, і вони книжками своїми вкрили увесь наш край. Друкарі були в Київі, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаїві, Кременці, Стрятиці, Заблудові, Крилосі, Евю, Могильові, Рахманові, Четверти, Кутейським монастирі, і в багатьох інших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люди, як Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Конистенський, Намва Берида та інші<sup>2)</sup>.

---

ський, „Записки Наук. Тов.“, Львів, т. XV, 1897 р.—*П. Милоковъ*, Главнѣйша течепія русской исторической мысли, т. I, М. 1896 р., про Велланського.—*К. Веселовскій*, Русскій философъ Д. Велланскій, „Русск. Старина“ 1901 р. кн. I.—*В. т. Союзовъ*, О философскихъ трудахъ П. Д. Юрковича, „Курн. Мин. Пар. Просв.“, ч. 176—*В. т. Союзовъ*, Три характеристики, „Вѣстн. Евр.“ 1900 р. кн. 12.—*Д. Багалій*, Изданія сочиненій Г. Сковороды и стояція въ связи съ ними изслѣдованія о немъ, „Ізвѣстія“ Акад. Наукъ 1914 р. кн. 3.

1) Энциклопед. словарь Брокауз, півтом. 10.

2) Про наші друкарні див. С. Голубевъ, Петръ Могила, т. I, ст. 386—412.—*П. А. Гильдебрандъ*, Кіевскій и Волынскій старо-

Коли пішла у нас на Вкраїні боротьба за свою віру, друкарні багато допомогли в цій справі,—вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх крепко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розглиняли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу,—вони допомогли Україні кріпко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значіння мають ці друкарні навіть для всього славянського світу, бо Україна довго постачала книжки всім православним слав'янам.

В XVII віці школа на Україні зародилася дуже багато,—це так звані братські школи, і серед їх багато шкіл, де давали велику освіту. І ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато *шкільних підручників книжок*, з яких проказували науку не тільки у нас на Вкраїні, але й по всьому слав'янському світу. У нас вийшло декілька букварів, починаючи з букваря Л. Зизанія 1596 р. Були шкільні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вий-

---

печатни, „Древняя и Новая Россия“ за 1880 р. № 1. — С. Т. Голубевъ, О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ, „Кіев. Стар.“ за 1882 р. кн. 6.—Малевичъ, Кіево-Печерская обитель, „Литовскія Епарх. Вѣдом“ за 1879 р.—М. А. Максимовичъ, Книжная старина Южно-русская, Собрание сочиненій, т. III, ст. 661—722.—*Bundtke*, Historja drukarн w król. Polskim i w. k. Litewskim, 1828 r.—D. Zubricki, Historyczne badania o drukarniach Russko-slawianskich w Galicyi. Lwów 1836 r. II. Владимировъ, Начало славянского и русского книгопечатанія въ XV и XVI вв., „Чтения въ Общ. Нест. Чѣточинца“ кн. 8, К. 1891 р.

шла граматика греп'кої мови по-українському,—це відомий „Адельфотес“; у нас були словники, починаючи з Зизанієвого р. 1596-го. Року 1659 Іоанникій Галятовський дав свою „Науку албо способ зложення казання“—це перша гомілетика серед всього слав'янського мира. А на повні, поважні курси богословії нам навіть поталанило, бо було їх декільки; згадаю хоча б „Православное исповѣданіе вѣры“ Петра Могили з р. 1640; „Миръ человѣка съ Богомъ“ 1669 р. Іоакімента Гизеля,—це курс богословії, на зразок теперешньої пастирської богословії; „Камень вѣры“ Ст. Яворського, важна система богословії, що була надрукована тільки р. 1728. Року 1674 у нас вийшов перший підручник історії,—це відомий „Синопсисъ“ Гизеля. Десь коло року 1595 з'явився „Катехизис“ Степана Зизанія.

Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще в XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах проказували тоді рідною мовою.

---

От такою була наша культура в старі часи—за XVI та XVII вікі.

Роскажу тепер, що було в той же час на Москві і як там одбилась ця наша культура.



Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословець» 1617 р.

## ІІ. Вплив української культури на московську.

### XI.

**Н**а Москві було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали скоса, вважали її за діаволів плід. Відомий архієпископ новгородський Геннадій в кінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: „От—нише він — приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати апостола, а він і ступити ис вміє; я дам йому псевтира, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться. Земля, кажуть такая; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шунила... І б'ють мені чолом: пожалій, господине, звели навчати. Я накажу проказувати йому ектеній, а він і до слова пристати не зugarний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він поседить трошки, та й втікає геть...“<sup>1</sup>.

На низьку освіту скаржиться в Москві і в XVI столітті. Так, в постановах Стоглавого собору 1551 року креп-

<sup>1)</sup> Н. Костомаровъ, Русская история въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3-е, ст. 329.

ко наказують, аби ті люди, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. „Ми—казали ставленики—учимся у своїхъ отцовъ или у своихъ мастеровъ, а индѣ намъ учитися негдѣ; сколько отцы наши и мастера умѣютъ, по тому нась и учать. А отцы ихъ и мастера—насмішкувато додає Стоглав—сами мало умѣютъ да и учитися имъ негдѣ“...<sup>1)</sup>.



Найцініша святиня українська, міцна оборона боголюбиної України, Київська Печерська Лавра.

Такою ж була освіта на Москві і в пізніші часи. Як і раніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: „Господі, помилуй“ чи: „О Господи, помилуй“, чи двічі співати

<sup>1)</sup> Стоглавъ, гл. 25.

алилуїя чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи вправо („по-солонъ“, по сонцю), чи писати Ісусъ чи Іисусъ і т. и. Навіть в XVII віці Москва животі в темноті і на науку там дивились, як на „порожденіе ісконнаго врага человѣческаго рода—діавола“ <sup>1)</sup>.

Західної науки її культури боялись і тікали її. Складалось навіть прислів'я: „Кто по латыни научился, тотъ съ праваго пути сорватился“ <sup>2)</sup>.

Року 1660-го на Москві скочилась ось така сумна пригода, що добре характеризує її культурний стан. У боярина Ордина-Нащокіна був син Войн; це був розумний, талановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки і вони закохали свого учня до західної культури. І скінчилось на тому, що коли в февралі 1660 р. цар послав молодого Нащокіна в Ливонію, він „своровалъ“: втік за кордон...

Це була велика провіна на Москві, це була справжня зрада—втікти за кордон... Бідний батько з горя та досади подався в одставку і чекав собі смертної кари...

Але царь Олексій простив батькові і розважав його в листі: „Учинилось намъ вѣдомо, что сынъ твой попущеніемъ Божіимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ, а тебѣ отцу своему лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившайся тебѣ отъ самого сатаны, и мню, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшедшу сему злому вихру и смятоша воздухъ аерный, и разлучиша и отторгнуща напрасно сего доброго агнца яростнымъ и смраднымъ дуновеніемъ отъ тебе, отца и пастыря своего... А тому мы не

<sup>1)</sup> П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р. ст. 49.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 34.

подивляємся, что сынъ твой спуталь: знатно то, что съ малодушія то учинилъ. Онъ человѣкъ молодой, хощеть со-зданія владычня и творенія руку Его видѣть на семъ свѣтѣ”...

І Олексій звелів, щоб наказали Нащокину: „о сынѣ своемъ промышляль бы всячески, чтобы его, поймавъ, привести къ нему, за это сулить и давать 5, 6 и 10 тысячъ рублей; а если его такимъ образомъ промышлять нельзя, и если Афанасью (Нащокину) надобно, то сына его извести бы тамъ”...<sup>1)</sup>

Так легко було з Москви попасти за кордон...

Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки,—нічого іншого давня московська друкарня не знала<sup>2)</sup>.

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, людина високої західної освіти, хутко попав на Москві до в'язниці, де й проседів більше 20 років. Не диво і те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав Борис Годунов навчатися за кордон, до дому вернувся тільки оден...<sup>3)</sup>.

В самім кінці XVII-го віку, р. 1698 ще й Петро I скаржився патріарсі: „Священики у нась грамотѣ мало умѣють..., Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кіевъ въ школы...<sup>4)</sup>.

Життя громадянське на Москві завше було цілком придушеним. Вищі верстви громадянства під царем не мали

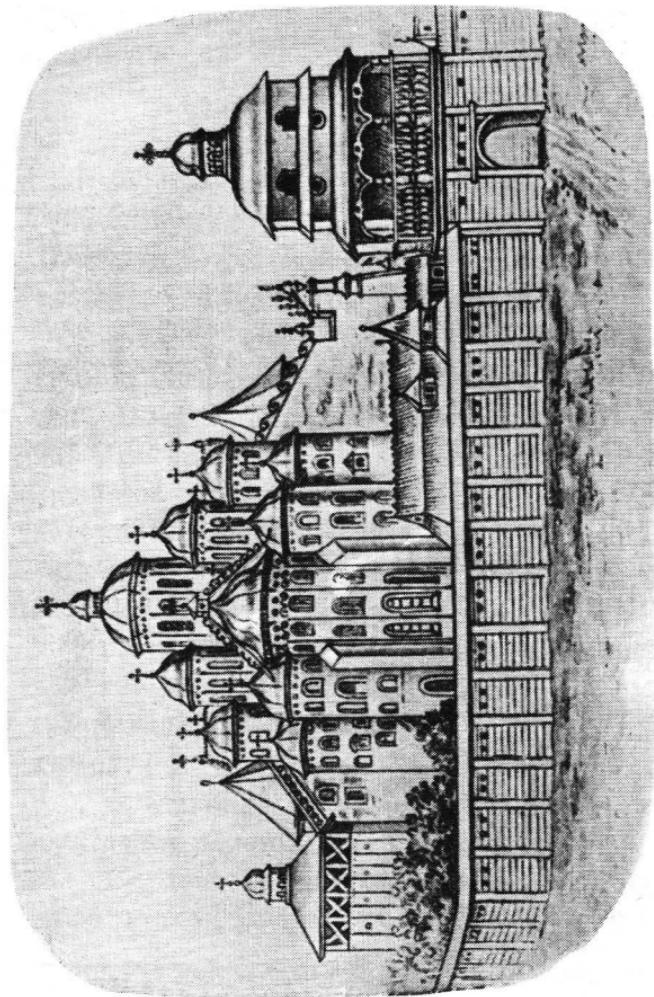
<sup>1)</sup> С. Соловьевъ, Исторія Россіи, Спб. 1861 р. т. XI ст. 93—97.

<sup>2)</sup> А. Пыпинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 257, 318.

<sup>3)</sup> Пловайскій, Исторія Россіи, т. III, Москва, 1890 р., ст. 363.

<sup>4)</sup> П. Морозовъ, Ор. cit 61.

жадної волі. Втікачі, що йшли бігли до нас на Вкраїну від гніву грозного царя, розказували про своє підневільне



Св. Софіїца України, Кіліо-Софійський собор з малюнку 1651 р. Збудований Українським кн. Ярославом Мудрим протягом р. 1017 на пам'ять перемоги над половцями. В XVI в. собор був мало по зруйнований з нігда ветша своїх та уніатів (в руках уніатів собор був з 1595 по 1633 р.); пін стояв тоді без покриву, дещо ліп в середину, в храм захопив скот. Митрополит Петро Моги а обновив цей храм і привів його до порядку. Гетьман Мазепа своїм коштом нов обновив собор і такими він апілляється й тепер. Дзвонницю Софійську збудував Мазепа, тут його й лежить.

життя, і дивувалися, приглядуючись до вільної волі українського панства. І тому не диво, що,—каже дослідник—„южно-руські православні паны часто становляться главними начальниками войскъ, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточенiemъ воевалъ противъ Москви и свою ненависть къ Москвѣ передалъ и сыну“<sup>1)</sup>). Тому-то і українське військо було під Москвою вкупі з польським під час смутної доби.

І в той час, як на Вкраїні було повне самоврядування, на Москві містами правили воеводи, що їх цар розсылав по Росії „для прокормленія“: і воеводи ці тільки й дбали, аби як найбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суда на воевод годі було й шукати... От чому українське громадянство завше з такою неохотою вдавалося до московського уряду <sup>2)</sup>.

„Москва долго не хотѣла сознаваться въ недостаткѣ своихъ образовательныхъ средствъ“, пише акад. А Пинін <sup>3)</sup>. Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке <sup>4)</sup>). Ще р. 1640 славний наш митрополіта Київського Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але царь не звернув на це свої уваги <sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> Проф. С. Терновскій, Арх. 10.-3. Р. ч. I т. V ст. 16; К. 1873 р.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 17.

<sup>3)</sup> Исторія русской литературы, т. II ст. 260.

<sup>4)</sup> Ibidem, ст. 314.

<sup>5)</sup> Ibidem, ст. 260.

Р. 1645 на Москві пробував гречеський митрополіта Феофан: він дуже радив цареві завести школу, покликати учителя-грека, аби він навчав філософії та богословії. Він навіть трохи згодом послав на Москву, вже до царя Олексія, архимандриту Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його і він сам колись вчився. Про цього Венедикта митрополіта написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх в приказ і просив одновіді; він добавив в кінці про самих москалів, що „другіє дають здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великие мудрецы и ученые”...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві росердились і дали йому таку одповідь: „Талан подас сам тільки Господь-Бог, і пікто не може прозивати себе вчителем та богословом,—таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; св. Павло, що потрудився найбільше звісіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважав себе найменшим од всіх... А особливо ж при патріарці буде нечесно і зовсім нахабно, коли молодший в сані почне прозивати себе вчителем та богословом... Повинно не забувати і крепко пам'ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прозивати себе вчителями”<sup>1)</sup>...

Венедиктові одмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова вчитель...

В одній рукописній прописі 1643 р. читаємо таке: „Аще кто ты речеть, вѣси ли всю философию? И ты ему

1) Ibidem, ст. 261.

рцы: еллицкихъ борзостей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ—учуся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мошно моя грѣшиная душа очистити отъ грѣхъ”...

Про життя московське акад. Нинин каже, що там були „церковный фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый заетой, нравственное одичайє и ожесточеніе“<sup>1)</sup>...

От такою була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. Для мене нема жадного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку завше була значно вищою од культури московської. Країні вчені, що досліджували старого нашого життя, давно вже прийшли були до такої ж думки, нагадаю акад. Ниніна, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Перетця, проф. Петрова и багото інших. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельський; наведу ще слова проф. Морозова: „Петръ видѣть, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоитъ неизмѣримо ниже Кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только „замѣтное грубости чудо, вѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное“, и неѣть людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ духовенства, заботиться о николахъ, слѣдить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ этой средѣ, оно необходимо должно быть обратиться къ кіевскимъ ученымъ“<sup>2)</sup>.

Академік А. Нинин про це ж саме пише: „Тѣмъ по-вымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особенно

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 380.

<sup>2)</sup> П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, Спб. 1889 р. ст. 61

въ теченіе XVII-го вмѣшался въ московскую книжность и въ концѣ концовъ возобладалъ надъ нею, были образование и литература, развившіяся въ западной Руси и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необходимѣ становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно недоставало: изъ Москвы зовутъ кіевлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжного дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Києва“ <sup>1)</sup>...

## XII.

**Т**ому нема нічого дивного, що свою культуру ми по-  
чали передавати на Москву. Так скрізь буває в  
житті: народ з більшою культурою, з більшою світою зав-  
ше впливає на свого сусіду, а сусіда переймає все краще.

І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали су-  
нути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і  
XV віках на Москві було вже не мало вкраїнців, а в XVI  
віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з  
року придання України до Москви, цей рух на Москву  
прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „на-  
чаша приходити въ великороссійськое царство и водворя-  
тися“ <sup>2)</sup>.

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх  
до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію“,

<sup>1)</sup> Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, т. II ст. 316,  
324, 298.

<sup>2)</sup> Рукоп. Синод. № 452 л. 13 об.

в „московськія страни“ перейшло багато людей, що прибули там слави і собі і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковічного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Нікона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій все це попросив з Києва, і 12 липня 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік прибув туди ж Дамаскин Галицький з иноком Марком<sup>1)</sup>. Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький († 1675).

Це була людина високої освіти, „мужъ многоученый, аще кто инь таковъ во времени семъ, не токмо грамматики и риторики, но и философии



Степан Яворський (1658—27 листопада 1722), блюститель патріаршого престола, славний укр. вчений и письменник.

и самая єеологія извѣстный бысть спісатель и искуснѣйший разсудитель<sup>2)</sup>. Славинецький придбав собі славу чоловіка „вельми ученаго и мудраго“ і мав великий вплив в Москві;

<sup>1)</sup> „Прав. Обозр.“ 1887 р., I, 163—164.

<sup>2)</sup> П. Морозовъ, Op. cit. ст. 50.

він добре зінав де-кільки мов, був „онаєний претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ”<sup>1)</sup> і лишив по собі „Лекеніонъ греко-славяно-латинскій”.

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Погоцький (1629—1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті і в літературі, де він особливо велавився як поет; він написав багато праць, і серед них такі як „Обѣдъ душевный“ 1681 р. та „Вечеря душевная“ 1683 р. придбали собі великої слави.

А потім і потягли на Москву наші земляки і „за ласощі та за прихоті мирській“ понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658—1722), Димитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651—1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681—1736) мав величезний вплив і на московську науку і на нову московську літературу<sup>2)</sup>.

На Москві була сила роботи і українці стали там бажаними людьми. Коли патріарха Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців<sup>3)</sup>. Никон поважав українців і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню<sup>4)</sup>.

Звичайно, до Москви йшли українці з ріжних причин, були й таки, що про їх написав Лазар Баранович в листі до

1) Ibidem.

2) Н. Петровъ, Очерки, ст. 24.

3) Н. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, ст. 35.

4) Н. А. Шляпкинъ, Св. Дим. Ростовскій, 1891 р. ст. 102.

Галятовського р. 1670-го: „Ти скаржишся, що не знаєш, де б його достати навіть щеляга. Проте, бувши під державою государя, повинно дбати не про щеляги, а про кошійки“<sup>1)</sup>...

Країні люде на Москві, ті люде, що визначались освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували і боронили їх. Такими були: патріарха Никона, потім Адріана, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медвідів, князь Василь Голіцин, царівна Софія, цар Федор і багато інших. Цар Федор, що вчився у Семена Полоцького, завше шанував українців і кохався в їх книжках. „Он—каже про його наш літописця— велику любовь до нашого народу мълъ“<sup>2)</sup>. Багато де-кому за цю дружбу з українцями доводилось під наганіні часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріарху Никона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федор Ртищев з дозволу царя і патріархи заснував в двох верстах од Москви монастиря і р. 1649 по- кликав туди з Києва „илюковъ, изящныхъ въ учении грамматики словенской и греческой, даже до риторики и философии“. Приїхало сюди до тридцятка юкраїнців. І всин зараз же почали навчати своєї науки, і першим учеником був у їх сам Ртищев<sup>3)</sup>.

„Киевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслыханнымъ и производила различное впечатлѣніе“,— пише акад. А.

1) Письма Лазаря Бараповича, вид. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 101.

2) Літопись Самовидца, К 1878 р. ст. 152.

3) А. Шыгинъ, Исторія русск. лит. II, 262.

Пинши: „одни отнеслись къ ней съ полнымъ сочуществоемъ и желали отиравиться въ самый Кіевъ для болѣе широкаго образованія; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней иѣчто зловредное и опасное“<sup>1)</sup>...

І на другий рік вже густо посыпались доноси на українську школу. Зняли велику тревогу, пішли труси та допити. На допитах казали: „учится у киевлянъ Федоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть... А бояринъ-де Борисъ Морозовъ держить отца духовнаго (тільки) для прилики людской, а еретичество-де знаетъ и держить... Кто по латыни научится, тотъ съ праваго пути совратится“<sup>2)</sup>...

Двоє учеників проте поїхали в Київ. І з цього знову зняли на Москві цілу бучу. „Поїхали они доучиваться у старцевъ-киевлянъ по-латыни—скаржились богообоязливі москалі—и какъ выучатся и будуть назадъ, то отъ нихъ будуть великия хлопоты; надобно ихъ до Кієва не допустить и воротить назадъ“<sup>3)</sup>.

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолашних любителів просвіти, аби він одмовляв їх іхати в Київ: „не отпускати, Бога ради“—казали йому, — „Богъ на твоей душѣ этого взыщеть“<sup>3)</sup>.

Так українці заводили школи на Москві.

### XIII.

е більше за людей посунули на Москву **українські книжки**. Своїм змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освіч-

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 262.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 262.

<sup>3)</sup> Ibidem, ст. 262—263.

них людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори—все це сунуло на Москву із України. Книжки наші на одправу служби Іоакої широко розпливлися по ріжих церквах. І навіть і зараз сліве що їй не знайдете в Росії архива, чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоєсь старої вкраїнської книжки<sup>1)</sup>. А коли придивимось до записів на цих книжках, то побачимо, що наша книжка вкрила всю Росію од Вологди до Астрахані. Так, скажемо, з написів на книжці „Небо Новое“ 1665 р. Іоанікія Галятовського знати, що її читали, крім всеї України та Галичини, ще й в Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по інших місцях<sup>2)</sup>.

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила і у простих грамотних людей. До нашого часу дойшли описи старих бібліотек XVII-го віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку<sup>3)</sup>. „Малорусскія книги,— каже дослідник цього питання — имѣли широкое распространение не только въ Западной, но и въ Московской Руси“<sup>4)</sup>. З цеї причини Іонокентій Гизель навіть клопотався, аби скасували мито (пошлину) на нашу книжку в Москві<sup>5)</sup>.

1) Див. *І. Іллікінъ*, Св. Дм. Ростовскій, ст. 131.

2) *І. І. Огієнко*. Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго“, 1912 р. ст. 3—6.

3) Проф. *І. А. Іллікінъ*. Св. Дмитрій Ростовскій, Спб. 1891 р. ст. 121—126, 72—74.

4) Ibidem, ст. 118.

5) Моск. Арх. Мин. Ін. Дѣлъ. Грамоты Малоросс. № 414 (399).

Нашу українську книжку в Москві шанували і охоче читали. Такъ, „Псалтирь рифмованная“ Семсна Полоцького так була широко скрізь росповсюдженна, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти <sup>1)</sup>). Р. 1667 з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Барановича „Мечъ Духовный“ і звелено було взяти за неї по 3 карб.<sup>2)</sup>). Український „Требник“ Петра Могили був поширенний на Москві і архієпископа Афанасій Холмогорський правив службу по цим Требникам <sup>3)</sup>). Про книжку Могилину „Лифось“ митрополіта Сочавського Досифей писав ось так: „Я давно слыхавъ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сице совершенну сушую, зъло удивихся, и почто, мню, не часто друкуютъ: великая бо сія книга представительница і вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда, а изъявленіе обнажаючи волка отъ кожъ овечихъ“ <sup>4)</sup>).

Орловський батюшка XVII в., автор „Статира“, називає українське „Учительное Евангеліе“ Кирила Трапквиліона „Свѣтильникомъ“ і він витвердив цю книжку навіть на пам'ять... Він же росказує, що книжку цю він знайшов де в - кого з своїх орловських прихожан і їм вона дуже вподобалась <sup>5)</sup>). Сам патріарха Ioаким читав цю книжку р. 1675 людям в церкві <sup>6)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Шляпкинъ, Op. cit. ст. 126.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 122.

<sup>3)</sup> Ibidem, 127—129.

<sup>4)</sup> Рукопис Кийвософ. собору № 364 л. 439.

<sup>5)</sup> А. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 129.

<sup>6)</sup> Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 124.

Патріарха Адріан в одній справі покликався р. 1696 на українську книжку — „Миръ съ Богом“ Гизеля<sup>1)</sup>.

Твори св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Такъ, його „Руно Орошеннюс“ мало 8 видань і зараз немає старого збірника, де б не було чогось вписаного з цеї книжки<sup>2)</sup>. Широко розійшовся по Москві і плід 20 річної праці (1684—1705)

святителя — його „Четыи Минеи“, про котрі дослідник каже, що твір цей „остається до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настольной книгой благочестиваго русскаго грамотника; трудъ единственныи въ своемъ родѣ, какого, безъ сомнѣнія, не могъ бы совершить никто изъ московскихъ книжниковъ“<sup>3)</sup>.

Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, бо цього й зробити не можна; всі книжки наші сунули на пів-



Славный письменник Український св. Димитрій, митрополита Ростовського (Данило Туптало, родом з м. Макарова; 1651—28 окт. 1709).

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 129.

<sup>2)</sup> П. П. Огієнко, „Руно Орошеннюс“ св. Д. Ростовского, Київ, „Унів. Ізв.“ 1912 р.

<sup>3)</sup> А. С. Архангельский, Нзъ лекцій, ст. 131.

ніч,— твори Галятовського, Радивиловського, Траїквиліона, Петра Могили, Гизеля, Берніди, Визанія, Смотрицького, Барановича і сила - сплена всяких інших.

Але мови нашої не, всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки наші на Московську мову: так переклали в XVII віці твори Галятовського, Смотрицького, Дмитрія Ростовського, Петра Могили, Траїквиліона, Гизеля і багато інших<sup>1)</sup>.

XIV.

Український вілив широкою річкою покотився на Москву і де-далі він ширив все більше та більше. Українці привезли з собою всю свою велику культуру, і вілив їхній одбився на Москві на всюому житті. Він одбився на будівлі, на мальовані, на одежі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій

Лаєр'єнкі *спаніасенкі*, щебыбáтель  
Черн'єговскій, щадышольк бýлк рóз8м8,  
и [тако єстъ звýчай бе зро з8мнымъ] ]  
б'єгамъ поночи, котрого ек єденик часъ  
бéде р'кки оутопн'тил хотачого  
поймано, а егда бýлк припробáженъ  
предъ ч8лотборный Шеразъ преётон  
Біїн, котрала наставляетъ къ рóз8м8  
Бжтбеномъ есѣ, бръ пришо к8 соєтѣ,  
и на вýбеши совершено рóз8м8, злороб-  
ко поберні до лóм8, хемачи бѣ и  
Бї8, браз8мїш8ю е.

З книжки св. Дмитрія Ростовського: «Чуда Пресвятої Марії». 1677 р., л. 19.

<sup>1)</sup> Проф. П. А. Шляпкинъ. Св. Дм. Ростовскій, ст. 132—133.

московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всіх ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. і.; був окремий ряд в Москві, що прозивався *польским* (нас часто в Москві прозивали поляками<sup>1</sup>). Сучасник так пише р. 1652 про наших купців на Москві: „При проходѣ польскихъ пословъ купцы съ товарами проходятъ подъ начальъ и оборонъ пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ суть, которые изъ Литви съ Руси Польской и изъ иныхъ украинъ, купцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки... Временемъ и безлѣпицы кое-какія привозятъ, откуды имъ отъ того и большая прибыль бываетъ, понеже бо и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доброво купятъ; кому что попало по рукѣ, тотъ за то болши и денегъ даетъ<sup>2</sup>).

Ремесники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіянин і вони готовили сукна, порох, мила, шапки, одіж, римарські справи і т. і.<sup>3</sup>).

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця росказує, що за царя Федора Олексіевича „одежу московскую отмѣнено, але по нашему носити позволиль“<sup>4</sup>). А в другому місці про теж саме читаємо в літопису, що цар Федор „одежу малороссий-

1) Матеріалы для истории Московского купечества, т. I прил. 2. Москва, 1886 р.

2) И. Шляпкинъ, Св. Дмитрій Ростовскій, ст. 56.

3) Ibidem, ст. 55—56.

4) Лѣтопись Самовидца, Київ, 1878 р. ст. 152.

скую великороссіянамъ повелѣль-казаль носить<sup>1)</sup>). А Двинський літописця пише, що р. 1679 зза моря на кораблях

БѣРШѢ  
НАЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ  
ЗАЦНОГО РЫЦЕРА  
ПЕТРѢ КОНИШЕВИЧА  
САГАЙДАЧНОГО, ГЕТМАНА  
ВОЙСКА ЕГО КІ: Мати.  
ЗЧЛОРОЗКОГО.  
**ЗЛОЖОНЫЙ ПРЕЗЪ ИНОКА**  
КАСИАНА САКОВИЧА  
РЕКТОРА ШКОЛЫ КІЕВСКОЙ,  
БѣРЧУЧЕ.

Мовленіе ў егѡ Спудісѣ на Погребѣ тогѡ  
Цнбого Рыцера в Кієвѣ, в Ннн Прободнѣ,  
ркѣ бѣтого, Інока школовштѣ  
дадцать-второго.

ї, чрѣ.

Нестасій икона благословеніе Світъ паді в сїдніи из Іїан.

Виходний листок з книжки «Вірші» на похорон гетьмана Сагайдачного 1622 року.

1) Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888 р. ст. 32.

приїхали „къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненые люди: Якимъ малороссіянинъ да Константинъ украинецъ, оба въ пѣмецкомъ платьѣ“<sup>3)</sup>.



Гетьман Петро Конашевич—Сагайдачний, з книжки «Вірші». 1622 р.

Наші співаки—українці занесли на Москву і свою співацьку одіж і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до

<sup>3)</sup> Титовъ, Лѣтопись Двинская, М. 1889 р., ст. 41.

нашого часу, в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках. Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його одягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з одкідними прорізаними рукавами. Одіж українська дуже припала до виходи на Москві, і там її завели первісно для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 сент. 1832 р. і для всєї Росії<sup>1)</sup>.

Вилив український на московську церкву був таким величим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова липилася тут аж до початку XIX-го віку, а де в чому вона осталась аж до нашого часу<sup>2)</sup>.

Кращі люди на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учитель Петра I, князь Борис Голіцин, зачісувався по-козацькому<sup>3)</sup>. Патріарха Никона їзив в українській бричці<sup>4)</sup>. Року 1666 межигорський монах призначається царським садовником і привозить з Київа сливи, виноград та дули<sup>5)</sup>. Царські потіхи в XVII віці уламтовували українці<sup>6)</sup>. З нашого краю просять навіть р. 1671 „хлѣбника, который га-раздъ хлѣбовъ и пироговъ печь“<sup>6)</sup>...

Наших же українців завше кличуть павчата царських дітей.

1) Див. про це *K. III-ий*, Украинское происхождение пѣвческихъ костюмовъ въ каѳедральныхъ храмахъ Россіи, „Укр. Жизнь“ 1913 р. кн. 7—8 ст. 116—119.

2) Мемуари Тимковського: „Мое опредѣленіе на службу“, „Москвитянинъ“ 1852 р. ч. 20.

3) *H. A. Шляпкинъ*. Св. Д. Ростовскій, ст. 65.

4) *Ibidem*, ст. 64.

5) *Ibidem*, ст. 65.

6) Русск. историч. библіотека, т. V ст. 769, Спб. 1878 р.

Друкарська справа на Вкраїні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що р. 1669 Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Київі книжок для Москви<sup>1)</sup>). Український вплив в друкарстві одбився навіть в дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершку нумерація була по листах, і тільки потім під нашим впливом стали нумерувати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово од слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переноса слів (лефіс) позичили у нас. Заголовок книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставити ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро І посылав своїх людей в науку до друкарень в Київ та Чернігів. Так, в березні 1701 р. „отправленъ быль изъ московскаго Приказа книгопечатнаго дѣла въ Киевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михайла Дмитріевъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составлять чернилы и всякому книжному урядству”... Особливо Київська друкарня вславилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою<sup>2)</sup>.

Одбився наш вплив і на будівлі. Українці будували дворці і розмальовували їх по своему<sup>3)</sup>. Р. 1673 часовщик-українець Петро Висоцький зробив в Коломенськім дворці край царського місця дивовище: мідних левів, що самі вору-

<sup>1)</sup> Н. А. Шляпкинъ, ст. 123.

<sup>2)</sup> Д. Бантыши-Калленский, История Малой России, вид. 4. К. 1903 р. ст. 486, 605.

<sup>3)</sup> Пор. Шляпкинъ, ст. 60.

шились і ревли<sup>1)</sup>; Семен Погоцький на цих левів написав павіт вірші в своєму „Риомологіоні“... Перейшли до Москви і ті надгробки, могильні пам'ятникі, що були скрізь по нашому краю<sup>2)</sup>.

Наши мальярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди<sup>3)</sup>; тому не диво, що український вплив одбився і на московській іконографії: західний вплив через Польщу, або



Герб Війська Запорожського, — козак український, з книжки «Вірші» 1622 р.

й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що „образы святыя пишутъ неподобно: очи слузгами, лицы румяныя за плотю жирны и

<sup>1)</sup> Забюгинъ, Домашній бытъ русскихъ царей, ст. 150.

<sup>2)</sup> Пор. Шляпкинъ, ст. 63.

<sup>3)</sup> Ibidem, ст. 55.

дебелы, ризы п'ємецкія“<sup>1)</sup>... Паші гравюри та так звані „народні картинки“ в великому числі сунули на Москву.

„Какъ литература московская—каже академик Ф. Ів. Буслаев—во второй половинѣ XVII вѣка была подъ сильнейшимъ вліяніемъ южно-русской, изъ которой она вносила въ съверо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-российскимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старопечатныя книги“<sup>2)</sup>.

## XV.

 Земляки наші, опинившись на Москві, хутко занесли туди „ересь новую“ -- почали по церквах казати проповіді. На Вкраїні це було звичайним ділом, от же в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. „Заводите вы, ханжи“—лаяли їх -- „ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежъ сего въ церкви не учивали, учивали ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имѣете въ себѣ и всѣ ханжи“<sup>3)</sup>...

А оден з орловських священиників, що перейняв собі од вкрайців церковну казайль, так скаржився: „Мало было у меня истинныхъ любителей,— почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слушать ученія моего, думая, что я ввожу

1) Ibidem, ст 61.

2) Див. А. И. Успенскій, Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М. 1913 р. ст. 23.

3) „Правосл. Собесѣдникъ“ 1872 р. II, ст. 485—486.

новости. Были у насъ—говорили они—и прежде священики добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этотъ откуда вводить странное“?...<sup>1)</sup> Але спливнув час, і вкраїнська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єпифаній Славинецький та Семен Погоцький. І навіть в XVIII віці країнами промовцями казань у Петрограді та Москві завше були українці, і їх завще закликали на посади до соборів в столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали р. 1738: тоді прислали царського наказа „о требованії студентовъ зъ епархіи Кіевской, кои уже ученіемъ окончили богословію и житія воздержного, и буде оны, оженяясь, въ Санкт-пітербурхѣ въ Петропавловскомъ, Троєцкомъ и Ісаакіевскомъ соборѣхъ и въ іннихъ приходскихъ церквахъ для обученія катихизиса и сказиванія предикъ къ церкамъ вышозначеныхъ соборовъ пожелають“<sup>2)</sup>...

Українці багато зробили і коло нової московської літератури. На чолі цеї літератури стоявъ українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і роспочав цю літературу. Так званий класицизм в московській літературі був занесений з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди<sup>3)</sup>.

Переклади з західної літератури довго низкою пливуть до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці

1) „Статиръ“ 1683 р. Проф. Архангельский, Изъ лекцій, ст. 130.

2) Н. Петровъ, Акты, т. II с. 446.

3) Н. Петровъ, Очерки, ст. 47, 27.

сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці<sup>1)</sup>.

Я вже росказував, що Україна кохалась в драматичній поезії і утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська

драматична література—це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; „львовскаго повѣта шляхетской сынъ“ Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві „Комедію о Давидѣ съ Голіаомъ и иная комедіи и училь комедійному дѣлу 80 человѣкъ всякаго чина людей“<sup>2)</sup>.

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці. Драматичні твори С.

Славний українець, архієпископ Феофан Прокопович (1681--1736), культурний реформатор на Москві.

Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського і сили інших українських драма-

<sup>1)</sup> А. Архангельский, Изъ лекцій, ст. 65.

<sup>2)</sup> Ил. О Морозовъ, Исторія русскаго театра, Спб. 1889 р. ст. 190—191.



тургів цілком заполонили московський театр. В Московській Академії ставили і'єси самі українці. „О школъныхъ пьесахъ Московской Академии” — инише проф. И. Петров — можно сдѣлать такое заключеніе: онъ пересажены были въ Москву изъ Кіевской Академіи и культивировались выписаными изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы представлений и мотивы для своихъ драматическихъ произведений изъ Кіевскихъ школьныхъ пьесъ<sup>1)</sup>). А коли Петро I роспочав свої реформи, то київські драматурги ціро допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах і думки Петра росказували на сцені<sup>2)</sup>.

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії і заклали театри в самих найдальших кутках її. Так, українці ставили свої і'єси і утворили школу театри в Харківі, Казані, Тобольску, Новгороді, Смоленську і навіть занесли його до австрійських сербів<sup>3)</sup>). В Росії українці перші заклали драматичні вистави і давали їх протягом сльвє всього XVIII століття. Навіть не забули українці і далекого Сібіру, де папи митрополіта Тобольського — Філофей Лещинський (1702—1727) „славныя и богатыя комедии лѣгалъ”. Сібірський літонися так росказує про це: „Філоосей быль охотникъ до театральныхъ представлений, и когда должно на комедию зрителямъ собиратца, тогда онъ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣсть производилъ“<sup>4)</sup>.

1) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 200.

2) *Ibidem*, ст. 152.

3) *Ibidem*, ст. 216.

4) *П. Морозовъ*, Исторія русскаго театра, ст. III; *Н. Петровъ*, Очерки, 253.

А ось оповідання, як українці „дѣлали комедію“ у Шклові. Священик Ілля Турчиновський, що вчився у Київі в Академії, росказує, що коло р. 1715 „прилучившися ізъ Кієва два студента желали у Ориши или въ Могилеви ходить до школъ, но не прияты за тимъ, что благочестивіе. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніе выправили діалогъ съ интермедією. На якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ и доменгѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не малую себе римляне болѣзнь и безчестіе принявши, умыслили, яко би вигнати нась изъ города Шклова“<sup>1)</sup>.

Наш *вертън*, що ним так вславилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії і його ми бачимо въ Смоленську, Повгороді, і навіть в Сібіру— Тобольську та Іркутську, куди його позаносили вчителі—українці<sup>2)</sup>.

Так українці закладали театръ по всій Росії.

Свое замилування до писания *віршів* українці занесли і до Москви, и вже з половины XVII-го століття въ московській літературі досить помітио починає розвиватись силлабічна поезія. „Это было—читасмо у одного з дослідників московської літератури—одно изъ ближайшихъ вліяній юго-западной образованности на далекую московскую Русь“<sup>3)</sup>. Пізніше українці занесли до Москви і свою піттику, якої багато навчали по всіх українських школах; з піттики цеї

<sup>1)</sup> „Кievская Старина“ 1885 р. кн. 2 ст. 326—328.

<sup>2)</sup> Н. Петровъ, Очерки, ст. 514, 519, 522.

<sup>3)</sup> А. С. Архангельский, Изъ лекцій, ст. 474.

потім і повстала та теорія словесності, якої навчають по школах всеї Росії ще й тепер.

Одкриття *тонічного розміру*—величний момент в історії віршу. У нас довго панувала думка, що тонічний розмір придумав Тредяківський; от же акад. В. Перетц довів<sup>1)</sup>, що тонізація віршу вперше повстала на Вкраїні; а що до самої Москви, то й там ця тонізація була у пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Всім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три „*штилі*“—„високий, посереднений і низький“; ця наука Ломоносова, що була надрукована р. 1757, мала великий вплив аж до часу Пушкіна. І цей поділ мови на „*штилі*“ українського походження. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили у нас на Вкраїні в п'тиках<sup>2)</sup>, і Ломоносов, коли вчився у Київі, міг вже тут довідатся пр. це. о



М. В. Ломоносов,  
р. 1734—1755  
вчився въ Київській  
Академії.

## XVI.

Українці завели систему *орфографії* на Москві і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Стотрицького, скрізь по всьому слав'янському миру запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві,

1) Матеріалы и изслѣдованія, т. I.

2) А. П. Кадищевский, Объ источникахъ Ломоносовскаго учения о трехъ стиляхъ, въ Збірнику въ честь Дринова, Харків, 1908 р., ст. 83—89.

і з де якими змінами крепко держиться там аж до нашого часу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архангельський, пише: „Вліяніє Грамматики Смотрицькаго д'й

ствительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на ореографії не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминология, удержавшаяся отчасти даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее“<sup>1)</sup>.

В граматиці Смотрицького знаходимо ось такі тер-

Мелетій Смотрицький (з Смотрича на Поділлі), архієпископ Полоцький (1577—27 дек. 1633), автор славної української граматики 1619 р.

міни, що остались в московській граматиці ще й досі: ороографія, етимологія, синтаксисъ, гласная, согласная, ударение, слогъ, единосложный, многосложный, запятая, двоеточие, точка, имя, мѣстоименіе, глаголъ, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ,



<sup>1)</sup> Изъ лекцій, ст. 139—140.

междометіє, скланяєма частина, нескланяєма, імя собственное, нарицателное, существителное, собирательное, прилагательное, числительное, вопросительное, притяжательное, усъченное, степени уравненія: положительный, превосходительный, роды: мужескій, женскій, средній, общій, виды: первообразный, производный, число единственное, двойственное, множественное, падежи: именителный, родителный, дателный, винителный, звателный, творителный, склоненіе, спряженіе, глаголь личный, безличный, залогъ дѣйствителный, страдательный, средній, отложителный, общій, лицо первое, второе, третіе, наклоненіе изъявителное, повелителное, сослагателное, неопределеннное, время настояще, прошедшее, будущее, спряженіе первое, второе, дѣепричастіе, приложеніе і багато інших.

Орфографія Смотрицького була більше пристосована до старої церковно-слав'янської мови, а на Москві її ввели півніть до живої великоросійської мови; от чому орфографія на Москві так далеко пристала од живої вимови. Всі оці онъ, одинъ, ся, як і сила граматичних деталів—скажемо, писати міръ та миръ—все це занесли на Москву українці<sup>1)</sup>.

Коли з р. 1721 по Росії почалися нові школи, то учителями туди пішли майже самі українці, і от ці вчителі—українці і рознесли по всіх закутках Росії правопис Смотрицького.

Спинюсь тут на такому факті. У нас на Вкраїні в старі часи—в XVI—XVII та XVIII віках буква ѿ завше

<sup>1)</sup> Вже в „Требнику“ П. Могили р. 1616 л. 62 знаходимо:  
”**W** мірѣкъ всегѡ міра...

читалась як *i*<sup>1)</sup>), і кавкази, часто замісць *i* писали *ю*: кам'янь, жънка, тълко і т. и. І от наші учителі-українці по всій Росії і почали навчати,—що *ю* пишеться там, де по-українському маемо *i*. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас на Вкраїні, було чудним, скажемо, десь в Новгороді чи Смоленську, або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесено по цілій Росії і воно кріпко держиться там аж до нашого часу...

Пізніше, в XIX віці, коли вже забули про вчителів-українців, багато раз знималася лайка проти цього дивовища—цього чудного в московській мові правила. Так, р. 1828 про це писав К. Хабаров: „Говорять, пишите *ю* во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне произносять *i*. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобы писать по-русски, надобно ѿхать въ Малороссію или имѣть у себя ручного Малороссіянина для справокъ“<sup>2)</sup>...

Писав про це і славний критик Білинський: „Говорять, будто есть правило, что слова, которые въ нынѣшнемъ малороссийскомъ нарѣчіи выговариваются черезъ *i*, должно намъ писать черезъ *ю*... Странное правило... Да какое же памъ дѣло до того, какъ выговариваются или какъ не выговариваются Малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянъ, а не Сербовъ, не Болгаръ, не Поляковъ, не Чеховъ и про-

<sup>1)</sup> Напа вимова *Мінск* зам старого *Мюнськъ* зробилась загальною і осталась ще й досі. Див. „Р. Ф. В.“ за 1916 р. кн 4 ст. 266.

<sup>2)</sup> „Рукопись покойного К. А. Хабарова“. Москва, 1828 р. ст. 41.

чихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ наимень правописаніи съ выговоромъ только Малороссіянъ?<sup>1)</sup>

Звичайно, Білинський не знат, що і ввесь правопис завели їмъ ці „Малороссіяне“...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. „Кіевляне—каже проф. А. Архангельський—при всемъ предубѣждениі противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVII в. въ Московскій Руси—хозяева положенія, лучшіе, наиболѣе выдающіеся здѣсь дѣятели“<sup>2)</sup>. На церковнімъ, літературнімъ та науковімъ ґрунті українці завине були першими на Москві. Українці щиро отдавали Москві всії свої сили, всії свої знання, і протягомъ XVII-го віку воши підготовили родючий ґрунт до реформ Петра І, і воши ж таки були його найближчими поміщиками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

## XVII.

**Б** XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменьшав, але зробився ще більшимъ. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завше шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за ввесь XVIII вік в московськімъ культурнімъ житті перед ведуть, як і раніше, самі

1) Сочиненія, М. 1860 р. т. IX ст. 491--495, рецензія на книгу Кадинскаго: Упрощеніе русскаго правописанія, Спб. 1842.

2) Извъ лекцій, ст. 118.

українці. Вплив цей в XVIII віці одбивався на всім державнім житті.

Українці заклали в Москві *славяно-греко-латинську акаадемію* на зразок своєї в Київі і вчителів в цю московську акаадемію набирали за весь XVIII вік слив з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так: „въ славено-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко учению философии весма никого иѣть; а слышио де, что въ Кіевѣ обрѣтаются ко учению философии, риторики и логики способныи мужи... И по его великаго государя указу велѣно способныхъ ко учению персоны изъ Кіево-печерскаго монастыря, или гдѣ индѣ кто обрѣтается, отиравить къ Москвѣ обычайно па подводахъ безъ замедленія”<sup>1)</sup>.

Уряд акаадемічний, професорі та казнодій завине були з українців<sup>2)</sup>. Московська акаадемія краще платила своїм професорам і пильнуvalа переманити до себе професорів з Київа; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а де-хто й помірав з незвички до климату<sup>3)</sup>. Бували випадки, коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської Акаадемії брали навіть студентів із Київа<sup>4)</sup>.

На всіх вищих духовних посадах -- митрополітами, архієпископами, єпископами та игуменами сиділи по вей

1) *H. Петровъ*, Акты, т. I ч. 1 ст. 39; 1721 р.

2) Довгий список їх див. у *H. Петровъ*, Акты, т. I ч. 2 ст. 314—326; див. теж і в томах II—V.

3) *H. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. XVI.

4) Ibidem, ст. XVI та 325, в р. 1714.

Росії самі українці<sup>1)</sup>. Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів<sup>2)</sup>, певно, втікаючи од утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними і московські монастири наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожевськім монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців,—і всі ці українці були за старшу братію в цім монастирі, з українців був і сам архимандрита,—Сильвестр Черницький<sup>3)</sup>.

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе на Вкраїні, але й по всій Росії прибрали до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дойшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись і найсв. Синод мусів заступитись за права великоросів і 17 апр. 1754 р. за цариці Лісавети видано було Височайшого наказа про те, що на архієреїв та на архимандритів можна висвячувати і москалів: „Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елизаветъ Петровна, Самодержица Всероссийская, сего апрѣля 17 дня повелѣть соизволила: чтобы къ произведенію на праздныя баканціи во архіерей Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссиянъ, да и въ архимандриты производимы бъ были жъ и изъ великороссіянъ“<sup>4)</sup>...

1) Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів Н. Петрова.

2) И. А. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовский, ст. 99.

3) Проф. С. Бюлекуроффъ, Матеріалы для русской исторіи М. 1888 р. ст. 162.

4) Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“ т. XIV № 10216 ст. 58—59.

Тоді були звичайними такі листи, як, скажемо, цей: київського митрополіту р. 1787-го просята: „Пинський игуменъ Ревуцкій преставился... А какъ иѣтъ у меня людей, изъ коихъ бы могъ кто тое мѣсто заступить, гдѣ особливо требуется начальникъ просвѣщенный и честной: то прошу покорнѣйше Ваше Преосвященство ученаго и качествъ похвалныхъ человѣка, для произведенія туда во игумена, велѣть, буди можно, немедленно ко мнѣ отправить“<sup>1)</sup>).

А 16 мая 1794 р. було видано височайшого наказа: „что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изъяславской и Бряцлавской губерніяхъ жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церкви“, то на це потрібні були „способныя къ тому духовныя особы“,—звичайно, осіб цихъ пабирають найбільше зъ українцівъ. На це ж діло, аби допомогати архієпископії Минському, треба було ще й одного архимандриту,— і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архимандриту Варлаама, „который природою изъ малороссіанъ, обученъ риторикѣ, философії и богословії, и разнымъ языкамъ“. І синод до того ще и наказав архієп. Минському: „помянутаго архимандрита Варлаама опредѣлить спархії своєї въ самый выгоднѣйший монастырь настоятелемъ“<sup>2)</sup>...

### XVIII.

давна українці вславились, як гарні педагоги. Шкіл у нас па Вкраїні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи

<sup>1)</sup> „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1877 р. кн. 5 ст. 314 і кн. 6 ст. 568.

<sup>2)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 198—200.

учителям завше було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом польським, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра І по „Духовному Регламенту“ 1721 року та згодом і за пізніших царів по Росії були засновані духовні школи в кожному архієрейському домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архієреї були українці<sup>1)</sup>.

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть в XIX віці. На зразок приведу такий заклик: „Какъ мнѣ известно, — пише орхієпископа Могильовський р. 1786-го митрополіті Київському, — что нынѣ въ епархії Вашей является немалое число монашествующихъ заштатомъ, а въ моей епархіи недостатокъ въ нихъ имѣется, то прошу Ваше Высокопреосвященство всепокорнѣйше отъ обилія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторику, и філософію, такожъ языки єврейскій, греческій и нѣмецкій, способные, охотниковъ отпустить ко мнѣ десятокъ или полтора, коихъ за привозку въ Могилевъ будетъ отъ меня уплачено принадлежащое“<sup>2)</sup>...

І українці пішли на Москву в великому числі<sup>3)</sup> і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була

1) *Н. Петровъ*, Акти, т. I. ч. II ст. XVI.

2) „Труды Кіев. Дух. Академіи“, 1877 р. кн. 6 ст. 569.

3) Див. у *Н. Петрова*, Акти, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV ст. 330—335, учителі в 24 школах.

помітною ще й в XIX віці, а де-що лишилося там навіть до нашого часу.

Коло кожного архієрейського дому був особливий екзаменатор ставленників, *persona grata* при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росі більше були українці<sup>1)</sup>.

Ці посади були засновані з височайшого наказа 8 янв. 1739 р. по всіх епархіях Росії; в наказі про це читаемо: „понеже того долго ждать, доколь семинарії по всімъ епархіямъ заведены и въ добре состояніе приведены будуть, а между тѣмъ впередь, чтобъ церкви не опустошать, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попрежнему не наставить: и того ради имѣеть Синодъ во всѣ епархіи къ архіереямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ іеромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлить; должностъ же ихъ въ томъ состоитьъ, чтобъ они ставленниковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніемъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической“<sup>2)</sup>...

Коли архієрей переїзджав в другу спархію, він віз за собою і своїх земляків-учителів<sup>3)</sup>.

І українці запосіли всі школи по Росії в самих ріжних кутках її<sup>4)</sup>, запосіли навіть московський кадетський корпус<sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ 1907 р. кн. 3 с. 297, 299.

<sup>2)</sup> Полное Собрание Законовъ Росс. Имп. т. X № 7734 ст. 705—706.—*Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 294—297.

<sup>3)</sup> *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. VI.

<sup>4)</sup> Ibidem, ст. 149; т. I ст. 138 sq.

<sup>5)</sup> Ibidem, т. II, ст. 91, 104.

Р. 1786 були засновані по всій Росії народні школи і вчителями до їх взяли силу студентів із Київа<sup>1)</sup>; тоді навіть на якийсь час Київська Академія стала неначе б головною учительською семінарією і постачала учителів на всю Росію<sup>2)</sup>.

Октября 30 р. 1786-го височайше наказувалось Синодові: „Какъ для снабдѣнія осталъныхъ шестнадцати губерній по- требнымъ числомъ учителей къ открытию въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради обуче- нія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человѣкъ, то и желаемъ, чтобы снеглися съ преосвященнымъ митрополитомъ Кіевскимъ и съ прочими архіереями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Кіевской Духовной Ака- деміи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ епархій 40 человѣкъ“<sup>3).</sup>

Голова „Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петро Завадовський завше просив учителів з Київа. Так, 4 окт. 1789 р. він писе Київському митрополіту: „Нѣть ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію опредѣлить себя пожелали. Если таковыхъ человѣкъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите“<sup>4).</sup>

Митрополіта Самуїл Миславський з охотою вислав 15 учителів. Завадовський 4 ноября подякував митрополіті і

1) Ibidem, т. V ст. 167 sq., з пр. 1786—1794.

2) Ibidem, ст. XXV; т. V ст. 1.

3) Рукоп. Церк.-археол. Музея, Муз. 725, № 49 л. I—2; Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имп.“ т. XXII № 16500.

4) Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 175.

знову просить: „Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человѣкъ прибавить 10“<sup>1)</sup>). Вволив митрополита й це прохання: „обязательство тѣмъ усерднѣе и ревностнѣе исполняю,— писав він— чѣмъ болѣе нахожу опытовъ, удостовѣряющихъ меня о пользѣ такового предпріятія“<sup>2)</sup>). Р. 1790 февр. 28 Завадовський писав: „сего февраля 14-го дня явилися у меня отправленные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человѣкъ; уже начали ученіе свое, и я по всему самыхъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю“<sup>3)</sup>.

І таке листування тяглося невпинно і українці їздили на учительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови „Комиссії объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополіту 4 окт. 1789 року про учителів-українців: „Между всѣми прислаными къ должностямъ учительскимъ въ Комміссію объ учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благонравнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ Кіевской Духовной Академіи. По чему предпочтительно прочимъ и разпределены къ мѣстамъ. Отправляя настоящія свои должностіи съ прилѣжаніемъ, искусствомъ и благоповеденіемъ, способствуютъ они не мало народному къ симъ училищамъ довѣрію, а потому и размноженію самихъ училищъ“<sup>4)</sup>.

1) Ibidem, ст. 179.

2) Ibidem, ст 179—180.

3) Ibidem, ст. 182.

4) Ibidem, ст. 175. Ркп. Церк.-арх. Муз. № 66 л. 1.

Так українці працювали по школахъ всеї Росії.

Та їй не тільки в самій Росії українці заклали школу,— вони їздили учителями майже по всіх слав'яноських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, р. 1733 ціла партія студентів з Київа їздила в Сербію, закладала там школи і навчала в їх. Через рік митрополіта Сербський писав про цих вчителів-українців, що вони „въ наученіи искусни, иправю лбробожительни, и въ наставлении учениковъ прилежни, тщаливи и охотни“<sup>1)</sup>.

Я мушу тут згадати славного вкраїнця Юрка Гуця (Венделіц, 1802—1839), родом з Карпат. Він зацікавився болгарами і все життя своє оддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам („О древнихъ и новыхъ болгарахъ“ р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він одроdit національність їхню, що потроху гинула і забувала сама себе... Гуць став болгарським патріотою і вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

На Україні по братських школах був такий звичай, аби вчителі видавали школярам „записки“ і з плином часу з цих записок і повстали перші підручні шкільні книжки. На Вкраїні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, де по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по історії і т. і. Перший московський букварь 1634 р. хоч і мав в заголовку: „труды и тщаніемъ многогрѣшнаго Василія Федорова сына Бурцова и

1) Ibidem, т. I. ч. I ет, 235.

прочихъ срабѣтниковъ“, проте це був простісінький передрук коротенької нашого букваря, що вийшов у Вильні р. 1621<sup>1)</sup>. Московські граматики 1648 та 1721 р.—дослівний передрук нашої граматики Смотрицькаго 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх країщих школах в Росії були більше українці, та їх підручними книжками закону Божого за весь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці,—це катехизис Феофана Проkopовича та Петра Могили<sup>2)</sup>.

### XIX,

**З**давна українці вславились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посолськім приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови,—німецьку, латинську, польську<sup>3)</sup>). В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії закордонних справ було більше українців; та і взагалі, „искусного и вѣрного латынскихъ и польскихъ писемъ переводчика“ послам за кордон беруть завше з українців<sup>4)</sup>). І навіть р. 1795 для приказної служби в Росії виписують студентів із Київа<sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> *A. Архангельский*, Изъ лекцій, ст. 141.

<sup>2)</sup> *A. Ежовъ*, По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божію въ XVIII столѣтіи, и чему обучались, „Странникъ“ за 1896 р. т. I, с. 607.—Див. ще „Ізвѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.“ 1907 р. кн. 6 ст. 297, 298; *H. Петровъ*, Очерки, ст. 22.

<sup>3)</sup> *И Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 95.

<sup>4)</sup> *H. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 229, р. 1737.

<sup>5)</sup> Ibidem, т. V ст. 488—505.

Українці рано пішли до місіонерської служби, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сібіру, серед калмиків, камчадалів і т. і.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та інші<sup>1)</sup>. А коли треба було порішти питання, як найкраще вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають р. 1742-го нашим київським вченим<sup>2)</sup>.

На службу до закордонних місій при дворах та посольствах завше кликали українців, і вони служили в Голландії, Лондоні, Константинополі, Венгрії, Варшаві, Пекіні, Відні, Аугсбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцизі, Парижі, Стокгольмі і по інших місцях. В актах Київської Академії дуже часто подибуємо, як кличуть студентів на ці служби,—то їх кличуть „для опредѣленія и посылки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ“<sup>3)</sup>, тоді кличуть до Константинополя тих, що можуть навчатись турецької мови<sup>4)</sup>, то їх назначали капеланами при російській місії в Токай в Венгрії<sup>5)</sup> і т. і.<sup>6)</sup>.

Коли була заснована в Петрограді медико-хирургічна Академія, то для неї завше нехватало учнів і їх завше набирали серед українців,—з студентів Київської Академії<sup>7)</sup>.

<sup>1)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. I ч. II ст. 313.

<sup>2)</sup> Архів Київської Дух. Консисторії, Указная Книга за 1742 р. № 77. Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 297.

<sup>3)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 269.

<sup>4)</sup> Ibidem, т. IV ст. 234, р. 1777.

<sup>5)</sup> Ibidem, ст. 185, р. 1775.

<sup>6)</sup> Див. ще т. I ч. II ст. 312; т. V ст. 88, 542—556.

<sup>7)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. IV ст. 236 sq.

Часто забирали наших студентів і до казъонних госпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хирургії та фармації.

„Понеже желателно — наказуваю р. 1754 найсв. Синод Київському митрополіті — чтобы изъ самыхъ природныхъ российскихъ достойныхъ людей въ медико-герургии и фармации воспитать въ тѣхъ искусствахъ, произвестъ въ лѣкари и аптекари, для употребленія въ высоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безъизвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Киевѣ, въ Харковѣ, въ Черниговѣ и въ Переясловѣ изъ малороссийскихъ людей имются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарій студенты къ вышеозначенному обученію надлѣжащимъ порядкомъ отпусканы были безъ задержанія“...

Аби заохотити студентів, в наказі вилічувались всі ті роскоші, що їх вони заживуть, коли підуть в ці школи: вони „въ наилучшее себя состояніе привестъ могутъ, и въ офицерскіе ранги.. содержатся на казенномъ кошгѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяцъ, и сверхъ того свободная квартера, дрова и свѣчи и доволна пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется слуга“<sup>1)</sup>...

Такі накази посылали в Київ дуже часто ввесь XVIII вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про катехизис українця Лавріна Зизанія, що той приніс його на Москву, митрополіта Макарій каже: „катехизисъ, и при томъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но кажется, въ Мо-

---

<sup>1)</sup> Ibidem, т. II с. 107—110, р. 1754.

сквѣ не понимали тогда достаточно высокаго руководственаго значенія этой книги“<sup>1)</sup>.

Найкращі твори проти росколу написали теж українці,—згадаймо хоча б „Жезль Правленія“ 1665 р. Семена Попоцького або „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ 1709 р. Димитрія Ростовського<sup>2)</sup>.

В московських церковных книжках була сила помилок—і ці книжки перевіряли більше українці: це діло вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх і патріархи і царі; книжки правили й по українських зразках<sup>3)</sup>.

А коли цариця Лісавета роспочала нову Біблію, бажаючи видати її без помилок, то справа ця довго не лагодилася, аж поки р. 1747-го не закликали українців, київських професорів Варлаама Лашевського та Гедеона Сломницького. Про це пайсв. Синод 22 янв. 1747 р. наказував Київському митрополиті: „По Ея Імператорскаго Величества указу велѣно: для иѣкоего нужнѣшаго церковнаго дѣла, кое производится по имяннымъ Ея Імп. Вел. указомъ, Киевской Академіи изъ учителей—Богословіи іеромонаха Варлаама Лашевского, философіи же іеромонаха Гедеона Сломницкаго, давъ имъ на подъемъ и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ надлежитъ, выслать въ Санкт-Петербургъ немедленно, безъ всякихъ отмѣнъ и отрицаній“...

Довго одмовлялися Лашевський та Сломницький од цього великого дѣла, аж поки не було наказано „выслать ихъ въ С. Петербургъ безъ всякихъ отмѣнъ и отлагательствъ

<sup>1)</sup> Макарій, Исторія русской церкви, XI ст. 47—59.

<sup>2)</sup> А. Архангельскій, Изъ лекцій, ст. 45.

<sup>3)</sup> И. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовский, ст. 125.

въ самой скорости и неотмѣнно<sup>1)</sup>. И вони поѣхали на північ, впорядкували там Біблію і нацркували її р. 1751<sup>1)</sup>. И вже з цеї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни ось і тепер. Тому-то і в теперешній слав'янській Біблії можна здібати старі українські форми або старий український наголос (акцент)...

## XX.

**Е**сли на Москві починалася нова літературна мова, то над цею московською літературою мовою багато попрацювали наші ж українці—вони дали кращі зразки її, вони оставили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу<sup>2)</sup>...

Вплив українців на початкову літературну мову московську був постільки помітним, що одбився навіть на перших московських письменниках<sup>3)</sup>, скажемо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику і навіть стару українську синтаксику.

В вимові московській українці лишили помітний слід; скажемо, перед твердою шелестовою (согласною) звук *e* під наголосом в московській мові завше переходить в *ё*: твёрдый, лёгкий. Українська мова не знає цього закону, як не знає

<sup>1)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. I ч. I ст. 366, 368—370.

<sup>2)</sup> И. И. Огієнко, Объ иностранныхъ словахъ, вспомогательныхъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ; „Русск. Фил. Вѣстн.“ за 1911 р. кн. 3—4.

<sup>3)</sup> Днв. П. Життецькій, Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Ізвѣстія Отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ“ 1903 р. кн. 2.

його і давня слав'янська мова; і от ми бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержанім церковно-слав'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук ё,—і це ми помічаемо навіть в творах Пушкіна, де знаходимо в рифмах: побѣжд'иъ—Лафонтенъ, принужденио—премѣнио, просвѣщенныи—священній<sup>1)</sup>.

Свою вимову звука г українці поширили в Москві, і це гекання довго чутно було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку<sup>2)</sup>.

Так, навіть А. Сумароков в своїй статті: „Наставлєніе ученикамъ“ писав, що г вимовляється як латинське г тільки „въ простонародныхъ словахъ“<sup>3)</sup>.

Він же скаржився, що українці ніби неують на Москві російську вимову. Він писав: „лѣтѣ вмѣсто лѣта г. Ломоносовъ утвердили; а не ввель самъ собою, ибо Малороссіяни то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; такъ сіе провинціальное произношеніе и вкоренилося, яко всегда, теби, моя и прогчія Малороссійскія испорченныя выговоры; а особливо пѣвчія, многое преобразили... Малороссіяцы вмѣсто Тебѣ Господи—Теби Господы и вмѣсто Господи помылуй поють иногда Господы помылуй и такъ даляе... Но естьли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ должны мы вмѣсто лѣтѣ говорить лѣтѣ а вмѣсто только —

1) Е. Ф. Будде, Очеркъ исторіи современнаго литературанаго русскаго языка, Сиб. 1908 р., ст. 15.

2) Ibidem, ст. 37; Дпв. ще ст. 9, 25. Дпв. ще А. Шахматовъ, Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Сиб. 1913 р. ст. 59—63.

3) Сочиненія, часть X, ст. 52. М. 1782 р.

*тилько* и проч., или вмѣсто *однако—однакъ* и проч., изъ чево многое уже и воспирято“<sup>1)</sup>...

Вимову *genetiv'a eя* (замість єї) занесли в Москву українці<sup>2)</sup>, і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання,—читати тільки так, як написано.

Про український вплив на московську мову ще з давніх віків акад. А. Шахматов пише: „Церковнославянскій языкъ быль перенесенъ (з Болгарії) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевъ. Правда, Повгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственному, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельного значенія“. В Кіїві за старі віки утворилася своя школа; „усваивая себѣ церковнославянское произношеніе, новгородское духовенство подражало при этомъ Кіевскому“<sup>3)</sup>. В другому місці той же акад. А. Шахматов пише: „Родина нашего великорусского литературного языка—Болгарія. Но образовался онъ въ Кіевѣ, где испыталъ первые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ“...<sup>4)</sup>.

Скрізь по церквах пішла наша вимова,—наш наголос, наше *г*, навіть наше *і замість ѹ*; по церквах це було й за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а в

<sup>1)</sup> О правописанії, Сочиненія, ч. X. М. 1782 р, ст. 26—27.

<sup>2)</sup> Е. Будде, Ibidem, ст. 28.

<sup>3)</sup> Очеркъ современного русского литературного языка, Спб. 1913, ст. 59—60.

<sup>4)</sup> Український народъ, т. II. ст. 704.

придворних церквах наша вимова була заведена навіть офіціяльно<sup>1)</sup>...

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії і крепко почувалася сливе що й до половини XIX-го віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й в мові московської інтелігенції.

Я вже раніше росказував<sup>2)</sup>, що українці занесли на Москву свої співи і наше церковне співання скрізь було перенято на Москві і там воно лишилось аж до нашого часу. А в XVIII віці, за цариці Катерини наші ж українці заснували і саме національне російське співання, куди вони поклали всю свою душу, викохану на українськім ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751—1825), родом з Глухова, що попав до Петербурга звичайним співаком, але його там зразу примітили і послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745—1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершим російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Італії. Згадаю тут ще *Артема Веделя* († 1806 р.), теслярського сина з Київа; вчився в Київській Академії, і потім дуже вславився як духовний композитор; до своїх церковних канат він переніс багато з нашівів українських пісень. Він довго працював у Москві, а потім вернувся додому. За якісь, політичні справи, з наказу Київського губернатора Веделя схопили і засадили в „Смирительний домъ“, де горемика й помер; похований він в Київі, в Кирилівському монастирі.

---

1) Див. *Тимковський*, Мое определение на службу, „Москви-тянинъ“ 1852 р. ч. 20.

2) Див. вище гл. II, ст. 6—8.

І в який бы бік життя московського ми не глянули, скрізь в XVII та XVIII віці побачимо вкраїнців. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних од Київа.

Синод писав про це Київському митрополіті: „Понеже висыланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Киева, Чернигова, Бѣлагорода и изъ Переяславля іеромонахомъ и прочимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послушанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводъ давано было денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравненія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позвани будуть въ Москву или въ Санктпетербургѣ какова либо ради знатнаго послушанія, напримѣръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповѣдники или учители, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или эконома и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводы давать... И була встановлена на це раз на завше постійна такса: до Москви за 890 верстовъ „зимнимъ путемъ по 20 рублейвъ, лѣтомъ для коляски по 28 рублейвъ“, до Петрограду за 1624 верстві взімку 36 карб. 50 к., літомъ 44 карб. 50 коп.<sup>1)</sup>)

І вкраїнці невинно їздили въ Москву і потроху перевозили туди свою культуру. Вони докладали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони закладали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

<sup>1)</sup> Н. П. Петровъ, Акты, т. I ч. I, ст. 346.

Самий навіть Петроград будували вкраїнці, як будували вони і північні канали...

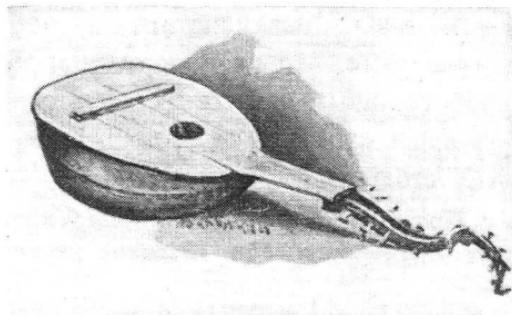
Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов: „Пришельцы (малороссы) заняли здесь (въ Великороссии) самыя видныя и влиятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управлений консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація, проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, поты, выѣшиность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе библиотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое г вмѣсто твердаго), общественные игры и зрѣлища и т. д. и т. д.”<sup>1)</sup>... Коли сюди добавимо, що вкраїнці були приходськими, придворними, військовими та звірдомними священиками, працювали місіонерами, законовчительями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, иконописцями, граверами, --то це буде охоплювати ту велику культуру роботу, що її вели в Росії вкраїнці...

Така була наша культура за давніх віків, такою вона дойшла і до XIX століття.

**Література.** Про вплив України на Москву кращі праці ось таки. *П. Пекарський*, Представители Киевской учености въ поло-

1) Проф. П. А. Безсоновъ, Бѣлорусскія пѣсни, предисл. ст. VI, 1871 р.

винѣ XVII ст. „Отеч. Зап.“ 1862 р. кн. 2, 3 і 4.—*Ив. Образцовъ* Киевскіе ученые въ Великороссії, „Эпоха“ 1865 р. кн. 1. Проти українців.—*С. Любимовъ*. Борьба между представителями великорусского и малорусского направлениія въ Великороссії концѣ 17 и нач. 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1875 кн. 8 і 9.—*Архангельский*. Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе южной Руси къ концу XVI в. „Кiev. Стар“ 1886 р. кн. 5—6.—*Його эс.* Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., особенно гл. II.—*В. Эйнгорнъ*. Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ, „Книговѣдѣніе“ 1894 р. кн. 9—10.—*Його эс.* О сношеніяхъ малороссійского духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексея Михайловича, „Чтенія въ Моск. Общ. исторіи и древн.“ 1893—94.—*Пекарский П.* Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, I т. Спб. 1862.—*К. Харламповичъ*. Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань, 1914 р.; на жаль, з цеї копітвоної праці я не міг скористувати для своеї роботи.—*Архангельский*. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI—XVII вѣка. М. 1888 р.—*А. Пыпинъ*. Исторія русской литературы, т. II гл. 8—9, т. III гл. 4, 6 і 8.—*И. Шляпкинъ*. Св. Димитрій Ростовскій и его времена. Спб. 1891 р. гл. 2, 3 и 4.—*Н. Ф. Сумцовъ*, О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. „Кiev. Стар“ 1895 р. кн. 12.—*Мочульский*, Отношеніе ю.-р. схоластики XVII в. къ ложноклассицизму 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1904 р. кн. 8. Див. ще літературу вище на ст. 44—16, 48, 49, 53, 56—57.





### III. Українська культура XIX-го віку.

#### XXI.

**П**ереходжу тепер до української культури XIX-го віку. Тут мова моя буде короткою, бо культура ця всім добре відома, та й про неї легше довідатись по одповідних книжках.

З самого кінця XVIII-го віку та з початку XIX-го, коли скрізь по слав'янських землях прокотився рух національного овдроження, цей рух захопив і Україну, вже тоді добре роз'іджену державною нівеліровкою та русифікацією. Стара Україна прокинулась і одразу ж твердо стала на міцний народній г'рунт.

За XIX вік література наша зросла, одразу перейшла на ширу народню українську мову і стала врівень з величими світовими літературами. Літературна нива наша знає сотні призвіщ, і серед їх знаходимо силу поважних, як от: Котляревський, Гулак-Артемовський, Кухаренко, Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Стороженко, Куліш, Тарас Шевченко, Марко-Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Глібов,

Руданський, Старицький, Свідницький, Коцюбинський і спаленна інших.

Сюди ж треба додати славних письменників зза кордону, з Галичини, як от: Маркіан Шашкевич, Іван Вагилевич,

Яків Головацький, Іван Франко, Федъкович, Стефаник, Бордуляк і теж ще силу силениу.

Наша література зразу стала на ісивий народній ґрунт, одразу виявила себе великою демократичностю. От чому на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі; твори Шевченкові перекладено майже на всі великі світові мови, як перекладено їх і на всі слав'янські мови; ці переклади на світові мови почалися ще з 50-х



Маркіан Шашкевич (1811 - 1843), письменник галичанський; він перший почав писати в Галичині гарною народною українською мовою.

років минулого століття, коли було перекладено на французьку та німецьку мови твори Квітки-Основ'яненка та Марка-Вовчка, і переклади ці не припиняються аж до нашого часу<sup>1</sup>).

1) Див. Т-ый, Т. Г. Шевченко въ отзывахъ о немъ иностранной литературы, Одесса, 1879 р.—Зіньківський, Шевченко

Багато нашої літератури перекладено на російську мову; згадаймо хоча б, що твори Квітки-Основ'яненка перекладали Погодин, Даляр, А. Н. Островський, а твори Марка-Вовчка перекладав сам Тургенів.

Країці твори світової літератури тепер майже всі перекладено на українську мову, і переклади ці зроблено з усіх мов, з усіх часів. Пере-клади ці почались дуже давно і йшли до того часу, поки їх не заборонили нам,—Гребінка ще р. 1836 переклав на нашу мову „Полтаву“ Пушкіна а (1828 р.),—в недов-



Грицько Квітка-Основ'яненко (1778—1843), батько української повісті.

гім часі, як вона з'явилась у світ. В старі часи на українську мову переклали: Мазюкович та Огієвський — байки

в світлі європейської критики, „Писання“ т. II, Львів, 1896 р.—Див. ще С. Єфремовъ, Исторія укр. письменства, ст. 273. Про перші переклади див. у М. Комарова, Показчик нової Української літератури, К. 1883 р.



Александр Афанасьев-Чубинський (1817—1875), укр. поет.



Євген Гребінка (1812—1848), український поет-лірик та байкар.



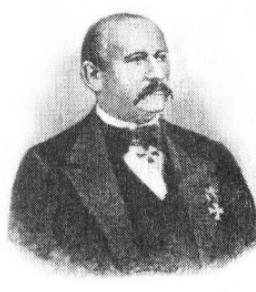
Володимир Александров (1825—1893), укр. поет.



Леонід Глібов (1827—1893), славний український байкар.



Яків Щоголів (1824—1898), укр. поет.



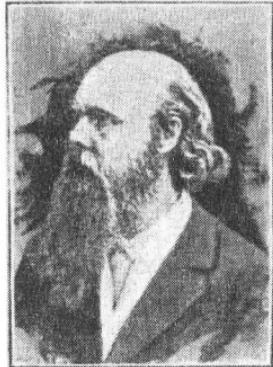
Олекса Стороженко (1805—1874), видатний український письменник.



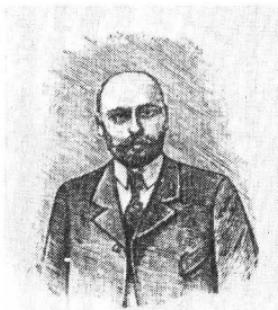
Володимир Самойленко  
(род. 1864 р.), україн-  
ський поет-сатирик.



Борис Дмитрович Грінченко  
(1863 — 1910), видатний  
український письменник,



Олександр Конисевський  
(1836—1900), славний  
укр. письменник.



Михайло Коцюбинський  
(1864—1913), видат-  
ний укр. письменник,  
художник—психолог.



Михайло Старицький (1840—  
1900), славний український  
поет і драматург.



Іван Левицький - Печай  
(род. 1838 р.), славний  
укр. поет, батько укр.  
роману й повісті.

Криловъ р. 1853, Куліш перекладав Шекспира, Білик р. 1873 переклав „Записки Охотника“ Тургенева, Руданський переклав р. 1872—1876 „Іліаду“ Гомера, А. Потебня перекладав „Одисею“ Гомерову<sup>1</sup>), Максимович переклав наш давній „твір „Слово о Полку Ігоревѣ“, Ніщинський р. 1883 переклав „Антигону“ Софоклову, О. Пчілка перекладала р. 1881 з Гоголя, і т. д., і т. д., — все краще з світової літератури вже перекладено на нашу мову<sup>2</sup>.



Петро Ніщинський (1832—1896), перекладав класичні твори на укр. мову. В XIX віці теж не забували духовної потреби нашого народу, — і священники Бабченко, Гречулевич та Опатович визволенному з кріпацтва народові дали багато книжок казань та оповідань з святого письма. Згадаю ще, що Куліш, Полюй, Лободовський та Морачевський дали нам дуже гарні переклади св. письма на широ-народну українську мову<sup>3</sup>.

1) Див. *M. Сумцов*, Філологічна вага перекладу Потебні „Одисеї“, „Записки“, Київ, т. VI, 1909 р.

2) Про ці переклади див *M. Комарова*, Показчик.

3) Про нову укр. літературу дивись: *П'ятий и Спасовичъ*, Исторія славянскихъ литературъ, 1879 р., т. I.—*Н. И. Петровъ*, Очерки исторіи украинской литературы XIX ст., К. 1884 р. 457 ст.—*Дашкевичъ*, Отзыvъ о сочиненіи г. Петрова, „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій, Спб. 1888 р., дуже цінна праця.—*О.м. Огоновский*, Исторія литературы рускои, ч. I—IV, 6 томів, Львів, 1887—1894 р., друкувалась в „Зорі“ з 1886 р.; ч. I: XI—XVIII в.; ч. 2: поезія XIX в. (2 томи), ч. 3: белетристика XIX в. (2 томи), ч. IV: історія укр. етнографії. — *Ів. Франко*, Южно-русская литература, в 81 т. „Энциклоп. словаря“ Брокгауз і Ефрона.—*Ол. Грушевский*, Сучасне укр. письменство в його

XXII.

**А**народня література наша по праву бере перше місце серед світової літератури. Творча продукція народу нашого дуже велика,—він утворив силу пісень, казок, переказів, оповідань, легенд, прислів'їв, загадок і т. і. Наукове дослідження нашої народної літератури стоить дуже високо серед світового фольклору і ми маємо тут силу поважних праць.

В межах сільського життя народня українська поезія тягнеться безкраєю червоною ниткою од колиски до могили. В цю поезію входять всі кращі надії народа, його сподівання її побажання, тихі кохання молоді, бойові поклики воїовників, тихомовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, безнадійний плач



Славна українська письменниця Марко-Вовчок (Марія Марковичка, 1834—1907); твори її щиро народні і смістом і мовою.

---

типових представниках, „Літ.-Наук. Вістн.“ 1907—1908 р. — *Б. Лепкий*, Начерк історії укр. літератури, Коломия, 1909 і далі.— *Ів. Франко*, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910.— *О. Барвінський*, Огляд історії українсько-руської літератури (шкільний підручникъ), Львів, 1910 р.—*С. Сфремов*, Історія укр. письменства, К. 1917 р., вид. 3, з одмінами.

сироти чи вдови, стогін зруйнованої п'яницею семні, журливі старечі піsnі, віршування школлярів, казки та загадки на вечерницях, страшні оповідання або весела сміховина,—все це велика скарбниця, віками утворена народом нашим, і давно вже всім світом признана за найкращу<sup>1)</sup>.

---

1) Див. про це *Проф. Н. Сумцов*, Вага і краса української народної поезії, Харків, 1910.—*Його ж*, Діячі українського фольклору, Харків, 1910, з XIX т. „Сборн. Харьк. Ист.-фил. Общества“, тут перелічено все, що написано в нас про український фольклор.—*А. Пыпинъ*, История русской этнографии, т. III: Этнография малорусская, Спб. 1893.—*Б. Гринченко*, Литература украинского фольклора (1777—1900), опыт библіографического указателя.

До нашого часу вже досить багато записано од народа всяких оповідань, приказок, казок, пісень, апокрифів та легенд. Згадаю тут такі найкращі до вивчення мови праці: *Антонович і Драгоманов*: „Историческая пѣсни малорусского народа“, Київ, 2 томи, 1874—1875 р.; *Я. Головацький*: „Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, 4 части, Москва, 1877—1879 р.; *П. Куліш*: „Записки о Южной Руси“, 2 томи, Спб. 1856—1857 р.; *Пл. Лукашевич*: „Малороссійская и червонорусская народная думы и пѣсни“, Спб. 1836 р.; *М. Максимович*: „Украинская народная пѣсни“, 3 кн., Москва, 1827, 1834—1849 р.; *А. Метлинський*: „Народные южно-русские пѣсни“, Київ, 1854 р.; *П. Чубинський*: „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“, 7 томів, Спб. 1872—1878 р.; *И. Рудченко*: „Чумацкая народная пѣсни“ К. 1874 р.; *його ж*: „Народные южно-русские сказки“, 2 вип. 1869—1870 р.; *М. Номис* (Симонов): Українські приказки, прислів'я і таке інше, Спб. 1861 р.; *Б. Гринченко*: „Этнографические материалы“, 3 томи, Чернігів, 1895—1899 р.; *його ж*: „Изъ усть народа“, Черн. 1900 р.; Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка видає „Етнографічний Збірник“, вийшло 34 томи.

## Українські письменники в Галичині.



Проф. Іван Франко (1856 — 1915), славний український вчений і поет.



Василь Стефаник (род. 1871 р.), видатний український мініятуррист.



Богдан Лепкий (род. 1872 р.).



Оспіп Маковей (род. 1867 р.).



Проф. Василь Шурат (род. 1872 р.), письменник та вчений.

## Українські письменники з Буковини.



Данило Млака (Сидор Воробкевич).



Осип Федкович (1814—1888), видатний поет.

Наша драматична література, що завше і в давніші віки була у нас поважною, набула собі великої ваги. Тут ми маємо твори Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Грінченка і силу інших. І не дивлючись на всякі заборони і погроми, театр український придбав собі почесне місце серед театрів Європи, маючи такі славні призвіща, як от Кропивницький, Саксаганський, Карпенко-Карий, Садовський, Заньковецька<sup>1)</sup>.

Багато земляків наших одірвались од рідного ґрунту і перейшли на ґрунт московський. Але їй там вони виявили талановитість нашу, вславили себе і свою Україну. Згадаймо хоча б наших Рубана, Максимовича-Амбодика, Козицького, Сохацького, Капниста, Богдановича,

1) Про український театр XIX в. див. *Spectator*, з російської України, „Літ.-Наук. Вісник“ 1899, II.—Корифеї української сцени, К. 1901.—Гн. Хом'кевич, Сумний стан теперішнього українського театру, „Літ. — Наук. Вісн.“ 1900, II.—Старицька-Черняхівська Л., Двадцять п'ять років українського театру; спогади та думки; К. 1908 р. 118 ст. з „України“ за 1907 р. кн. 10—12.

Бантиш-Каменського Наріжного, Гнідича, Гоголя, Короленку, філософів Д. Велланського та П. Юркевича і силу інших.

### XXIII.

 раніше вилічував вам славних наукових дослідників за віки XVI, XVII та XVIII; згадаю ще, що за вік XVIII Україна дала багато наукових сил, що працювали навіть за кордоном на заході, а коли в Москві заснований був перший в Росії Університет, то професорами там було багато українців. Так, в XVIII віці відомі: Огієвський, син піджинського сотника, з р. 1783 доктор Геттингенського Університету; Квятковський, з р. 1784 доктор Кенигсбергського університету; Тихорський, з р. 1765 доктор Лейденського університету<sup>1)</sup>. Професорами в Московськім Університеті в XVIII віці були: Аршеневський, з р. 1788; Папкевич, з р. 1791 професор математики; Антонський-Прокопович, професор природознавства, Сохацький—проф. філософії, Базилевич—проф. патології, Андрієвський—проф. „скотоврачебної науки“, і т. д. і т. д.<sup>2)</sup>.

В Академії Наук ще з початку її було багато українців-академіків, як от Козицький, Мотонис і багато інших.

За XIX вік український народ дав велику низку славних дослідників наукових. І зараз українська наука може сміло ставати поруч з західною наукою.

Я тут тільки нагадаю славні призвіща українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій; Балудянський (перший

<sup>1)</sup> Див. про них *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. 335—342.

<sup>2)</sup> Ibidem. Довгі списки українців, що вславили себе в Росії, див. при кожному томі, в кінці, Актів *Н. Петрова*.

## Українські артисти.



Микола Тобилевич  
(Садовський, род. 1856 р.), славний укр. артист.



Іван Тобилевич (Карпенко-Карий, 1845—1907), укр. драматург і славний артист.



Іван Тобилевич (Карпенко-Карий, 1845—1907), укр. драматург і славний артист.



Ганна Затиркевич - Карпинська (род. 1856 р.), славна укр. артистка-комік.

## Українські артисти.



Марія Адасовська —  
Заньковецька, славна  
українська артистка.



Марко Кропивницький  
(род. 1841 р.), славний  
український артист.



Л. Ліхівська, видатна українська артистка.



Д. Гайдамака, укр. артист.

ректор Петроградського університету), О. Бодянський, Ф. Вовк, Іван Горбачевський (ректор Пражського університету), М.

Грушевський, Гулак-Артемовський (ректор Харківського університету), Я. Головацький, Даškevič, M. Драгоманов, A. Єфименко, P. Житецький, Зобков (проф. Загребського університету), E. Калужняцький, A. Колесса, M. Ко-стомаров, A. Кримський, Василь Ку-кольник та Іван Орлай—перші діре-ктори Ніжинського лицею кн. Безбо-родько, I. Луцицький, M. Максимович (ректор Київського університету), D. Мордовець, A. Метлинський, Om. Ого-новський, M. I. Петров, D. Пильчиков, A. Потебня, C. Смаль-Стоцький, K. Сту-динський, M. Сумцов, I. Франко, P. Чубинський,— і велике число інших.

Всі вони повели вперед рідну науку, придбали слави собі й Україні і більшість з їх добре відома навіть в Європі.

Українська преса не мала родючого ґрунту, бо нам її завше крепко забороняли. Але скільки здатний народ наш і в цій справі, ясно показує журнал наш „Основа“, що виходив ще в роки 1861 та 1862,— журнал цей стояв в рівні з великими „тovстими“ журналами інших народів. Але „Основу“ нам хутко закрили і прийшлося переноситись за кордон, де й почали у Львові видавати журнал „Правда“ з 1867 року.

Мушу згадати тут славний журнал наш „Кievskaya Старина“, що за 25 років свого життя (з 1882 р.) чесно



Ректор Харківського уні-  
верситету Петро Гулак-  
Артемовський (1790 —  
1866), перший за Котля-  
ревським видатний укра-  
їнський письменник.

працював на полі наукового вивчення українського життя<sup>1)</sup>.

А наша Академія „Українське Наукове Товариство імені Шевченка“ у Львові за 45 років свого існування (з р. 1873) придало собі почесну славу і серед усіх слав'ян, і навіть в Європі. Поскільки можна було, воно згуртувало круг себе всі видатні наукові сили і розробило величезну наукову роботу,—воно видало більше 120 томів „Записок“ і більше сотні томів всяких інших видань<sup>2)</sup>.

Не можу не згадати тут і тих славних приятелів наших, що багато пропрацювали на нашому ґрунті і боронили нас в найпаганіші часи,—це славні академики: П. И. Срезневський, А. Пишнин, В. Перетць, Ф. Корш, А. Шахматов і інші.

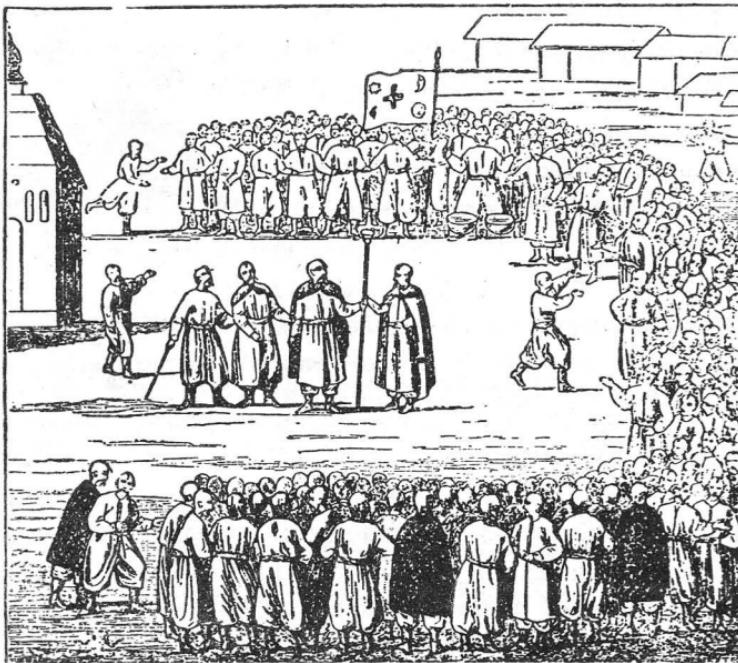
#### XXIV.

 ще мушу зазначити, що українська культура завше одзначалась великою, справжньою демократичною. Українці въ Москві за XVI—XVII—XVIII віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося Ім не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Все життя українське,увесь роспорядок дому,увесь державний наш лад,—все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим,—она завше була вільною і рівною всім.

1) Про нашу пресу див. *Б Грінченко, Тяжким шляхом, про українську пресу*, К. 1907 р.

2) Про його діяльність див. *В. Дорошенко, Наукове Товариство імені Шевченка у Львові*, 1914 р.

Нагадаю ще хоча б нашу Київську Академію, де вкіпі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, р. 1737 в цій Академії навчались: дітей козацької старшини 22, офіцерських 1, ратушних чиновників 2, купецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремесників 7, мужичих дітей 39... <sup>1)</sup>). І ці



Вільна рада козацька (з старого малюнка XVIII віку).

мужичі діти часто з Академії їздили за кордон і в закордонних університетах кінчали своє виховання... Наша Академія того часу була всесословною і тильки з р. 1784,

<sup>1)</sup> Н. П. Петровъ, Акты, т. I, ч. II ст. VII.

коли духовенству було наказано пріписатись до якогось сословія,<sup>1)</sup> ця Академія стає потроху духовною. В самій Академії розпорядок був цілком демократичним, і ще навіть р. 1759-го вибирають „вольними голосами кандидатовъ на должності учителей“<sup>2)</sup>, — виборне начало в Академії скасував тільки митрополіт Гавріїл Кременецький (1770—1783).

Всі міста на Вкраїні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих горожан і завше одновіддали тій громаді, що їх поставила.



Іван Котляревський (1769—1838), автор «Енеїди»  
р. 1798. Батько нової української літератури.

Наша література з самого початку XIX віку визначається великою демократичністю. Письменники наші не

<sup>1)</sup> Ibidem, т. V ст. VII. Див. „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп.“, т. XXII, № 15978 ст. 905—907 і № 15981 ст. 908—1005.

<sup>2)</sup> Ibidem, т. II ст. 316.

могли коритись тому станові, який завела у нас Катерина, не могли легким оком дивитися на тяжке кріпацтво ще ось недавно вільного народу. І вже Котляревський р. 1798 в своїй „Енеїді“ став проти кріпацтва,— описуючи пекло, він запраторив до його найперше панів і послав їх на великі муки.

У Котляревського читаемо:

Панів за те там мордували  
І жарили зо всіх боків,  
Що людям льготи не давали  
І ставили їх за скотів...

І пани терплять ту саму муку, що нею за життя свого мордували крілаків:

За те вони дрова возили,  
В болотах очерет косили,  
Носили в пекло на підпал.  
Чорти за ними приглядали,  
Залізним пруттям підганяли,  
Коли якийсь з них приставав...<sup>1)</sup>.

Стали проти кріпацтва Гулак Артемовський („Пан та собака“ 1817 р., „Солопій та Хівря“), Квітка-Основ'яненко („Маруся“, „Сердешна Оксана“, „Козыр-Дівка“, „Щира любов“, Марко Вовчок („Ледащиця“, „Інститутка“, „Викуп“, „Максим Гримач“, „Козачка“ і інші), а особливо Т. Шевченко <sup>2)</sup>). В справі визволення народа од кріпацтва наші письменники зробили багато, наша література першою повстала проти цього кріпацтва.

---

<sup>1)</sup> Твори Івана Котляревського, 1909 р., ст. 58.

<sup>2)</sup> Див. Ан. Василько, Українська література і кріпацтво, К. 1911 р.

От така наша культура. Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо, як багато утворив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слав'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць. Я не міг тут докладно розказати про всею нашу культуру, про все те, що утворив талановитий український народ, — на все це був би потрібний окремий курс, і про це ви почуєте на всіх лекціях, що читатимуться тут. Проте вже й з того, що я розказав, можна ясно бачити, що народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя...





## IV. Тернистим шляхом.

### XXV.

 підходжу тепер до найсумніших сторінок українського життя. Талановитий народ наш утворив свою велику культуру, і цю ж саму культуру попіс він і до Москви, і, як ми бачили, поміг і Москві звестись на ноги, помог їй вибитись на культурну дорогу, широко отдав їй все, що тільки мав.

Народ наш утворив велику культуру, і міг сподіватись, що такою ж великою процесією її й далі. Проте культуру нашу було перервано, її глибшому розвитку силою застутили дорогу. От про це я їй хочу розказати тепер,—рассказати, яким тернистим шляхом йшов народ наш за останні віки.

А ні один народ не знає такого тернистого шляху, якого зазнали українці. Ми завше несли на Москву свою культуру, свою науку, несли з ширим серцем освічених людей, а сама Москва тільки й марила, що про русифікацію. Вона завше дивилася на нас оком дужчого силою, дивилася, як на завойований народ. Культуру нашу віками брали, охоче приймали її самих нас, проте завине тільки й марили, аби

ї нас зробити своїми рабами, аби звести нашу мову, аби звести всі притаманні одміни наші, щоб не було видно, звідки береться культура на Москві, щоб показати, що українці—той же саме московський народ, а мова наша—тільки наріччя їхньої...

Москва непавиділа всіх, хто не був москалем. Чужинців на Москві часто катували. Лікаря Леона, що не врятував сина великого князя Івана Молодого, скатували на смерть. Лікаря Антона, що теж не врятував одного царевича, зарізали як овечку... Наляканий таким катуванням, архітектор Аристотель Фіоравенті, що приїхав на Москву з Венеції, став проситись додому, але великий князь звелів його за це схопити, ограбити і вкинути в в'язницю<sup>1)</sup>... Взагалі, на Москві чужинців одпускали з неохотою, аби вони не розславили Москви; згадаймо Максима Грека: скільки він не просився додому, його не одпустили...

Акад. Піпін ось так характеризує стару Москву: „Поглощенная задачей созидания государства, все больше уходившая въ свое исключительное мировоззрѣніе, Москва вмѣстѣ съ тѣмъ впадала въ ту религіозную и национальную нетерпимость, которая должна была закрыть ее китайской стѣной отъ всякихъ иноземцевъ и иновѣрцевъ, порождала крайнее национальное высокомѣріе, а паконецъ преграждала путь къ просвѣщенню: потому что национальное высокомѣріе было вмѣстѣ религіознымъ фанатизмомъ, и всѣ иновѣрные народы представлялись погаными, съ которыми нельзя имѣть общенія... Заподозрѣны были сами греки, Литовская Русь

<sup>1)</sup> А. Пыпінъ, Піторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 304.

и Малая Русь также оказались подъ большимъ сомнѣніемъ... Впослѣствіи, московскіе люди, съ отличавшимъ ихъ высо-  
мѣріемъ, относились свысока и недовѣрчиво къ западно-  
русскимъ богословамъ“<sup>1)</sup>...

Вчений Пуфендорф ось такъ характеризувавъ москалів  
въ свойї книжці: „Вступ до історії європейськихъ державъ“,  
що бувъ перекладений за царя Петра I на московську мову:  
„Зазорны же русскіе и невоздержательны суть, свирѣпы и  
кровожаждущи человѣцы, въ венцахъ благополучныхъ без-  
чинно и нестерпимою гордостью возносятся; въ противныхъ  
же венцахъ низложеннаго ума и сокрушенаго; ко прибыли  
и лихвѣ, хитростью собираемой, никакой же народъ паче  
удобенъ есть. Рабскій народъ рабски смиряется, и жесто-  
костью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и якоже  
всѣ игры, въ боляхъ и ранахъ у нихъ состоятся, тако би-  
чевъ и плетей у нихъ частое есть употребленіе“<sup>2)</sup>.

Бужинський, що перекладавъ цю книжку Пуфендорфову,  
проминувъ бувъ несчесне це місце. Але цар, довідавшися про  
пропускъ, звелівъ Бужинському нічого не минати въ книжці...

Країці сини України не корились московській нівелі-  
ровці і не забували про культурність свого народу. Розлата-  
тований гр. П. Румянцевъ писавъ р. 1760-го про українцівъ-па-  
тристівъ: „Эта небольшая частица людей иначе не отзывается,  
что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ  
сильнѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе, и нигдѣ нѣтъ  
ничѣго хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо свободнаго,

---

1) Ibidem, ст. 303, 318.

2) Акад. Пекарскій, Наука и литература при Петрѣ I, 1862 р., ст. 396.

чтобъ имъ годиться могло, и все, что у нихъ есть—то лучше всего”<sup>1)</sup>...

Проте в цих словах роздратованої людини чимало есть і святої правди...

В Київі ще здавна, бувало, скоса поглядали на Москву. „Въ Киевѣ—пише акад. Пипин—относились къ московскимъ людямъ съ нѣкоторымъ пренебреженіемъ, какъ къ людямъ невѣжественнымъ,

— что и подтверждалось тѣмъ фактамъ, что Москва нуждалась въ помощи Киевлянъ въ тѣхъ книжныхъ дѣлахъ, которые были тогда ея первостепеннымъ церковнымъ и государственнымъ интересомъ и гдѣ у москвичей въ самомъ дѣлѣ недоставало иногда простого знанія грамматики. Такое недовѣрчивое отношение къ московскимъ людямъ мы встрѣтимъ не только у наиболѣе ревностныхъ приверженцевъ кievской школы, но даже у такого мирнаго человѣка, какъ Димитрій Ростовскій<sup>2)</sup>.



Пречиста Печерська, заступниця бого любивої України; з «Службника» 1629 р.

<sup>1)</sup> Проф. М. С. Грушевский, Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2-е, Спб. 1906 р. ст. 397.

<sup>2)</sup> А. Пипинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Сиб. 1902 р. ст. 341.

XXVI.

 країнці на Москві завше були новаторами, завше перед вели у всяких новинах та реформах. Це були дрожчі культурні,—і не дурно ж богообоязлива Москва прозивала їх еретиками.

Сама Москва, особливо її вище духовенство, були страшенно консервативними. „До нась положено,—лежи оно такъ во вѣки вѣковъ“, — це була найперша заповідь на Москві.

Тому не диво, що на Москві вкраїнців не злюбили і завше скоса поглядали на їх та їхню науку, особливо вище духовенство.

Українська церква, що віки була вільною і незалежною, набула собі своїх притаманних звичаїв. „Московські люди— пише Пипин—не понимали возможности подобныхъ мѣстныхъ отlichий,—хотя само благочестіе московское отливалось яркимъ, именно мѣстнымъ характеромъ; внослѣдствіи восточные патріархи указывали такія мѣстныя черты въ московской церкви и при этомъ объясняли, что различие въ обрядахъ не вредить существу вѣры, что обрядъ не есть „догматъ“ (какъ думали въ Москвѣ); но московскіе люди были убѣждены, что ихъ церковныя формы — единственныя правильныя, и обличали въ неправославіи тѣхъ, у кого находили какія-либо отличія отъ московского обряда, „прибылыя статьи иныхъ вѣръ“. Такъ они обличали грузинъ, а наконецъ самихъ грековъ; армяне считались прямо еретиками; западно-русскихъ людей перекрещивали“<sup>1)</sup>...

І коли українець попадався до рукъ цеї консервативної партії, він не міг легко вийти на волю. Так, р. 1561 до

<sup>1)</sup> Исторія русской литературы, т. II ст. 321.

Москви приїхав українець-чернець Яків (Ісаїя) Кам'янчанин, де його й спіtkали всякі „бесчестіе, и злостраданіе, и озобленія и наруганіе“, — вороги зняли поголоску, ніби Яків еретик.

І бідного монаха схватили і вислали перше до Вологди, а потім заслали в Ростов; там його вкинули у в'язницю, де Яків ї проседів довгих 20 років і написав де-кільки своїх гарних творів<sup>1)</sup>...

Українці на Москві дуже визначались своєю культурою, і через це їх завше прозивали еретиками та винуватили в вольнодумстві. Так, скажемо, ось в якім нечуванім вольнодумстві винуватили нашого Зизанія: він пише в своїй книзі „прилоги изъ книгъ Єзона, франкскаго мудреца“, винуватили його ще й за те, що він „и огонь и звѣзды, что на тверди небесной“, прозиває животными та звірями<sup>2)</sup>, — цеб-то пише про зодіаки (називає зодіаки Рака, Овна і т. і.)... Винуватили його въ тому, що він в книзі своїй писав „о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакѣ, и о затмѣніи солица, о громѣ и молнии, о Перунѣ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ, потому что тѣ статьи изъ книги Астрологіи; а книга Астрологія взята отъ волхвовъ еллинскихъ и отъ идолослужителей и съ правовѣріемъ нашимъ не сходна“<sup>3)</sup>...

<sup>1)</sup> Проф. Д. И. Абрамовичъ, Къ литературной дѣятельности мниха Камянчанина, 1913 р., ст. I—X; вид. „Общ. Люб.-Др. Письм.“ № 181. Див. ще рецензію І. Огієнко, „Україна“ за 1914 р. кн. I ст. 123—125.

<sup>2)</sup> Проф. П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, какъ писатель, Спб. 1880 р. ст. 35.

<sup>3)</sup> А. Пыпинъ, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 323.

На Москві на українців гримали за все, а найбільше за їхню віру. У нас на Вкраїні хрестили дітей часто тільки обливаючи їх водою, і про це наказує навіть митрополіта Петро Могила в своїм „Требнику“ р. 1646-го. От же на

Крещение Стое,焉可 же по-  
гръжніемъ всегдъ въ водѣ,  
сніце и ѿблѣканіемъ водою  
ѡ вѣрхъ глашы, чрезъ кое  
тѣло съвершенню быка-  
етъ. Точию си ѿблѣсно да-  
храни, еже тѣжды по-  
гръжати, или тѣжды  
ѡблѣати Крѣщаенаго.

3 «Требника» митрополіти П. Могили р. 1646 ст. 8: можна хрестити й «обливаніемъ».

ходців з Литви та Польщі<sup>2)</sup>). А р. 1629 сцапали українця старця Варсонофія; він не міг пригадати, як його хрестили, і тому звелено було хрестити його вдруге<sup>3)</sup>...

Про це акад. Пипін пише: православних українців, „приходившихъ въ Москву, перекрещивали какъ язычниковъ или полныхъ еретиковъ, пока, наконецъ, восточные патріархи втолковали, что перекрещивать даже латинянъ противно

1) „Русск. Историч. Библіотека“, II, 601—602.

2) Потребникъ мірской и иноческій 1639 р., ст. 338—343; див. И. Шляпкинъ, Св. Дим. Ростовскій, ст. 100.

3) „Русск. Ист. Библ.“. II, 601—602.

Москві це була вже ересть, бо там хрестили тільки „погружніем“. І коли на Москві дознались, що „въ крещеніе де въ Кіевѣ обливаютъ“, з цього счинили українцям велику тяганину і почали... перехрещувати їх по своему<sup>1)</sup>... Так, собор 16 дек. 1620 р. з патріархом Філаретом на чолі постановив перехрещувати ви-

церковнымъ правиламъ,—для принятія ихъ въ православную церковь достаточно было муропомазаніе, такъ какъ обрядъ крещенія надъ ними былъ уже совершенъ“<sup>1)</sup>...

А р. 1655-го на Москвѣ разбирали важне питання,—чи то можна пускати українців до церкви і чи можна ходити до їх з требами. Архієрей не порішив такого складного питання і передав його Никону, а патріарха Й наказав: „Если кто не истинно крещень, обливанъ, тѣхъ крестити снова, а умершихъ погребати“<sup>2)</sup>...

Тому нема нічого дивного, що вже р. 1653 Іван Непронов, що мав тоді велику силу, просив царя: „Ахъ, увы, благочестивый царю! Воими гласу и моленію твоихъ государевыхъ богомольцевъ... Молимъ тя, и паки молимъ тя, государь, иностранныхъ иноковъ, ересей вводителей, въ совѣтъ не принимай“<sup>3)</sup>...

Звичайно, це був натяк на українців...

І навіть пізніше крепко наказували, аби українців, коли вони приїздять до Москви,—„крѣпцѣ въ вѣрѣ свидѣтельствовати“<sup>4)</sup>...

А в кінці XVII-го віку на Москвѣ знялася велика буча про церковну науку українців та про їхню віру,—це в той час, як рішали питання, коли на службі Божій преосуществляються св. Дарі, бо українці учили одне, а на Москвѣ було друге<sup>5).</sup>

1) Исторія русской литературы, т. II ст. 321.

2) Акты Юридического быта Россіи, т. I ст. 274.

3) Прибавленія къ Твор. св. отцевъ, ч. XIX ст. 309.

4) Проф. П. Морозовъ, Феофанъ Прокоповичъ, ст. 58.

5) Див. про цю бучу у проф. И. Шляпкина, Св. Д. Ростовскій, гл. III і IV.

І духовенство зизом поглядало на українців і кляло їх за їхні реформи,—воно кляло їх за їхній спів, за нову казань у церкві, за одіж, за книжки, за науку і за саму віру. Цей старий погляд московський на українців остався де в чому ще й досі, і московський старовір ніколи не сяде за стіл поруч з українцем, не їстиме з ним з одної миски, не питиме з одного посуду ще й тепер...

### XXVII.

**К**нижки українські все сунули та сунули на Москву і вже з початку XVII-го віку вище духовенство повело проти них боротьбу. Твори українські на Москві часто дивували грамотів, дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, дивували і змістом, бо вони давали багато новини.

Про українські книжки акад. Пипин каже: „Западно-русские писатели предпринимали труды, о которыхъ не думали въ Москвѣ и къ которымъ московскіе книжники были просто неспособны... Таковы были труды по грамматикѣ, словари, катехизисъ, сочиненія историческія, церковныя поученія, наконецъ обширная литература полемическая, стоявшая на уровнѣ той литературы, которая направлена была противъ православія со стороны іезуитовъ“<sup>1)</sup>...

Вище духовенство почало забороняти українські книжки. Так, ще р. 1627 дек. 1 судили книжку Кирила Ставровецького „Учительное Евангеліе“, бо в цій книжці ніби „сыскались многія ереси и супротивства“. Разом з „Учительнымъ Евангеліемъ“ осудили й інші твори Ставровецького. І з наказу

1) Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 318.

царя Михайла Федоровича та патріархи Филарета звелено було „тѣ книги собрати и на пожарѣхъ сжечь, чтобы та ересъ и смута въ мірѣ не была“... І до того ще й крепко наказали,— „чтобъ внередъ никто никакихъ книгъ литовскія печати (цеб-то украинскихъ) и письменныхъ литовскихъ не покупали“<sup>1)</sup>...

Проте не дивлючись на цю заборону, книжки українські ширілися по Москві все більше та більше, і р. 1672 знову забороняють їх: „во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинитъ заказъ крѣпкой съ болѣшимъ подкрѣпленіемъ, чтобы тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ“<sup>2)</sup>...

А коли за патріарху на Москві став Іоаким (1673 – 1690), людина жорстока і майже без всякої освіти, але з крепкою волею, він знищавидив українців і навів на їх цілий погром. Москаль з походження, солдат по службі, Іоаким трохи жив на Вкраїні, і постригся там в ченці (в Межигорськім монастирі), аж поки не взяв його до себе Никон в свій Іверський монастир. Сучасник так розказує про Іоакима: він у Никона „грамотѣ началь учитися, а до того не зналь онь писанія, развѣ азбуки, ни церкви, ни чина церковнаго, понеже человѣкъ служивый, и жиль въ глухой леревиѣ, и заяцы ловилъ, а у церкви въ рѣдкій великанъ день бывалъ“<sup>3)</sup>...

1) Собрание Гос. Грамотъ, III № 77.

2) Див. Эйнгорнъ, Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, „Книговѣдѣніе“ 1894 р. кн. IX—X.

3) Материалы для исторіи раскола, Москва, 1879 р., т. IV ст. 227.

Проте Іоакимові випала щаслива доля і він йшов собі все вгору та вгору. Правда, були в його й де-які неприємності, але він легко збувався клопоту; так, в Новоспаськім

манастирі він годував братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели р. 1664-го в Чудів монастир. Тут як раз пустили погоłоску, що Іоаким не право вірує. Взяли сердегу на допит, і майбутній патріарх щиро признався: „азъ, государь, не знаю ни старыя вѣры, ни новыя, но что велятъ начальницы,

то и готовъ творити и слушати ихъ во всемъ“<sup>1)</sup>...

Ворог українців, патріарха московського Іоакима (1673 — 1690); палив наші книжки, забрав шід Москву нашу церкву.

І за цю легку вдачу полюбили Іоакима московські правительі, полюбили за те, що він „валяся подъ ногами ихъ“.

І от цей Іоаким, ставши за патріарху, і виступив люто проти українців. Він бачив, як вся Росія зачитувалась україн-



<sup>1)</sup> Ibidem.

ськими книжками і почав лякатись, аби од книжок тих не пішло якоєсь ереси... І патріарха настояв, аби на соборі 1690 року осудили багато українських книжок, ніби боронячи народ православний „отъ прелести латинскія, еже кіевскія новыя книги утверждаютъ“. І от ці „новыя книги“ і були засуджені на соборі 1690 року,—собор осудив книжки С. Погоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших. Собор осудив українські книжки і наклав на їх „проклятство и анаему, не точю сугубо и трегубо, но и многогубо“ <sup>1)</sup>).

Іоаким проклиниав ті книжки, що їх він сам читав людям в церкві, що сам цар розсылав їх по церквах <sup>2)</sup>... Прокляли навіть книжки Славинецького, що були надруковані в Москві, що їх читали всі, навіть такі його книжки, як от „Обѣдь Душевный“ 1681 р. та „Вечеря Душевная“ 1683 р., про які сучасник писав: „иже аще кто отъ благочестивыхъ читателей сіи двѣ книги со вниманиемъ чести потицтся, во истину можетъ умилитися... азъ же обрѣтохъ въ сихъ книгахъ многу себе пользу“ <sup>3)</sup>...

Проте а ні анафема, а ні катування не спнило українських книжок і число їх на Москві все більшало та більшало. Українські книжки читались ще більше. „Сжигая на своихъ площадяхъ книги „литовскія печати“—каже дослідник—Москва въ то же время пользуется тѣми же книгами“ <sup>4)</sup>! І справді, скажемо, „Кириллова Книга“ р. 1644 та „Книга о

1) Проф. П. Морозовъ, Ор. cit. ст. 60.

2) Див. вище, ст. 73.

3) Рукоп. Синод. Библіотеки № 387 л. 35, р. 1696.

4) Проф. А. Архангельский, Изъ лекцій, ст. 500.

в'єрѣ“ 1646,—це головні підвалини московських старовірів, а проте книжки ці... простісінські вибірки із українських творів <sup>1)</sup>...

І не дивлючись на заборону собора, українські книжки ширилися собі спокійненько, всі їх охоче читали та щиро поважали... І дивнє диво: року 1690 на „Требник“ Могилин наклали анафему, а через два роки, р. 1692 архієпископ Афанасій, близький Іоакимові, правив службу з цього ж самого „Требника“ <sup>2)</sup>...

Так палили наші книжки па Москві. Нагадаю, що під час унії частенько палили наші книжки і в себе вдома, а коли не палили, то возами скидали їх в Дніпро... Так загинула сила українських книжок, про які тепер ми тільки й знаємо, що самі їхні назви...

### XXVIII.

**Р**усифікація України почалася поволі, але почалася дуже давно. Ще навіть сам „тишайшій“ цар Олексій Михайлович в своїму маніфесті про згоду з Б. Хмельницьким вже наказував українцям: „раздѣленіе съ поляками сотворите какъ вѣрою, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите...“ <sup>3)</sup>.

І почалася русифікація з отсих хохлів, а скінчилася душою...

І вже хутко по згоді України з Москвою Україна плаче в одному твори:

<sup>1)</sup> Ibidem.

<sup>2)</sup> Проф. И. Шляпкинъ, Св. Д. Ростовскій, ст. 129.

<sup>3)</sup> „Полное собрание Законовъ Росс. Имперіи“, т. I.

„О Боже мій милостивий!  
Воззри на плач мій ревнивий!  
Де бідниця есть такая,  
Як я, Росія Мала?  
Всі маткою називають,  
А не всі за матку мають:  
Другий хоче загубити,  
В ложці води утопити“...<sup>1)</sup>.

Петро І любив Українців за їхню вдачу та розум, кликав їх до себе, охоче приймав на службу і давав їм великі посади. Проте він ненавидив Україну за її повсякчасні поривання до волі, за тверду оборону старої автономії. Ця автономія, старожитні права українські завше муляли йому очі.

Повстання Мазепи не налякало Петра і він наважився „Малуу Россію къ рукамъ прибрать“. Він рішуче повів боротьбу з нею і поніс на Вкраїну люту русифікацію і в цьому замірі не спинявся і все своє життя...



Гетьман Іван Скоропадський (1708 — 1722);  
за його часи Петро І Україну до рук прибрав,  
хоч гетьман і був проти того.

1) „Плачъ Малой Россіи“, певно з 1658 р. Див. проф. Н. Петровъ, Очерки, ст. 35—37.

Всіх гетьманів винуватив цар у зраді; „всъмъ извѣстно — писав він р. 1723-го — что со временъ первого гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадского, всъ гетманы явились измѣнниками“<sup>1)</sup>...

І Петро зводив з світа Українських козаків, що ними держалася тоді Україна, зводив їх, де тільки міг. Сила наших козаків полягла, коли будувала Петроград,— і московська столиця стоїть на українських костях... Про це плакав наш Шевченко:

Царю проклятий, неситий,  
Гаспіде лукавий!  
Що ти зробив з козаками?  
Болота засипав  
Благородними кістками,  
Поставив столицю  
На їх трупах катованих...<sup>2)</sup>.

Сила українців загинула на важких роботах на півночі, де вони будували великі водні канали, скажемо, Ладожський канал, фортецю св. Хреста і т. і.; сила козацтва загинула в Дербентськім поході... За чотири роки (1721—1725) цеї каторжної роботи загинуло козаків більше 20 тисяч, не лічучи тих, що вернулися каліками...<sup>3)</sup>.

За козаків і за ввесь народ український голосно заступився тодішній наказний гетьман Павло Полуботок. Він ба-

1) Бантышъ-Каменскій, ст. 430.

2) Кобзарь, вид. 1907 р. Спб., ст. 178, „Сон“.

3) Проф. М. Грушевскій, Очеркъ исторіи укр. народа, вид. 2-е, ст. 346. Див. Ол. Родаков, Українські козаки на Ладожськім каналі, „Записки“, Львів, т. 12.

чив, як гине Вкраїна, як її скрізь запосіли москалі, як нішили старі права українські. Запеклось йому серце і він сміло почав домагатись, аби вернули Вкраїні одняті права...

Петро I росердився на Полуботка і звелів йому покинути Вкраїну і їхати до Петрограду. Полуботок, хоч і зідав, що їде на кару, проте слухняно поїхав і ввесь час в Петрограді заступався за свою отчизну. Почалась звичайна московська „волокита“, гетьманові все не давали ієвної одповіді і він бачив, що тут тільки знущаються над Україною...

І здібавши царя, Полуботок сміло та гнівно одчитав його гіркими словами: „Знаю, царю,—казав він—і бачу, що ти без жадної причини руйнуеш мою отчизну, нищиши права, що батьки твої та й сам ти прилюдно признали... Шоб звести з світа козаків, ти женеш їх на каторжну працю, силуеш їх копати канали в твоїй безкрайній Росії, силуеш їх сушити непроходимі болота, і вони тисячами мрут з холоду та голоду і тілами своїми угиноють тобі землю...

Ти одняв у нас право вільними голосами настановляти собі гетьманів та старшину; ти насилаєш до нас суддями москалів, що не знають нашого права і тільки люто знущаються з нас... Кидати народи в неволю і панувати над рабами, —це ж діло азіяtskyого тирана, а не християнського монархи...

Дозволь, царю, останній раз застерегти тебе, що з твоого катування не буде тобі жадної користі... І не буде тобі слави, бо ти силою та кривдою правиш Україною...

Знаю, що, по звичаю московському, жлуть мене важкі кайдани, що вкинуть мене в холодну та темну тюрму, де й загину я з голоду... Але що мені з того?.. Я бороню Укра-

їну і радий скоріше піти на люте катування, ніж бачити,  
як гине народ український...

Роздумайся, великий царю... Будь певний, що покли-  
чуть й тебе на суд перед Царя царів і тоді даси ти одпо-  
відь за всі свої кривди, що їх чиниш народу вкраїнському“<sup>1)</sup>...



Мученик за волю Вкраїни, наказаний гетьман  
Павло Полуботок. Род. коло р. 1660-го, номер  
18 дек. 1724 р. в Петропавлівській тюрмі.

Розлютований  
Петро перебив цю мову  
Полуботкову; він гнів-  
но крикнув: „Не однѣ  
оковы, а смерть ожи-  
дається тебя“, і тут же  
вирік йому смертну  
кару... Гетьмана схва-  
тили і 10 ноября 1724  
р. вкинули в Петропав-  
лівську тюрму...

Але не довго  
катували Полуботка:  
хутко й смерть йому  
прийшла.

Росказують, ко-  
ли Петро прочув, що  
Полуботок тяжко за-

<sup>1)</sup>) Д. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малої Россії, вид. 4, К. 1903 р. ст. 431; покликається на Annales Шерера 1788 р., де промова ця надрукована французькою мовою; крім цього, промову Полуботкову надруковано в „Исторії Руссовъ“, М. 1816 р. ст. 229—230, але в трохи іншій редакції, і в історії Маркевича, М. 1842 р. т. II ст. 577—579; більшість дослідників вважають про-  
мову Полуботкову апокрифічною. Про Полуботка див. А. М. Лা-

хворів, він послав йому лікаря; але гетьман зрікся лікарства й проказав: „на що мені життя, коли не можу помогти Україні?“...

А перед смертю Полуботковою прийшов до його Петро і просив помиритись. „Ісі, царю,—одновів йому гетьман—не сила твоя вернути життя мені... Скоріше Петро з Павлом стануть на суд перед Праведним суддею: Він розсудить діла їхні“<sup>1)</sup>...

Так помер Полуботок, мученик за волю Вкраїни...

Дальші царі пішли тею ж ворожою дорогою і потроху прибрали Україну до рук своїх, поволі нищили її права. Дойшло навіть до того, що р. 1737 кн. Барятинський арештував увесь київський магістрат і при



Передостанній гетьман Данило Апостол (1727—1734).

---

заревський, Павель Полуботокъ, „Русскій Архивъ“ 1880 р. кн. I; *Вадициъ Модзалевскій*, Павель Леонтьевичъ Полуботокъ, з „Русскаго Біографическаго Словаря“, Спб. 1903 р.; тут і література.— *Н. Гальковскій*, Наказной гетманъ Полуботокъ, Лебединъ, 1909 р.

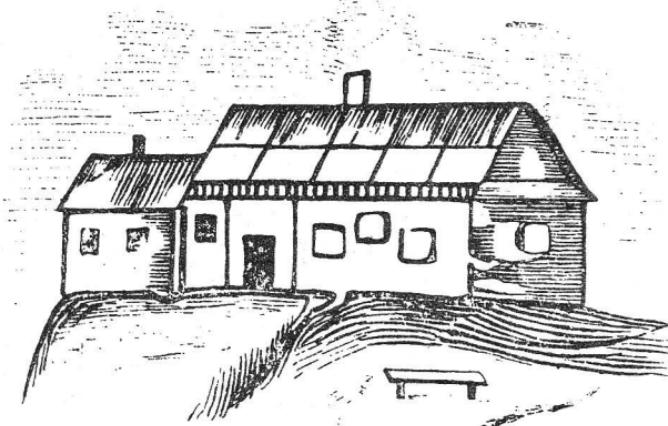
<sup>1)</sup> Тут же, ст. 432.

цій оказії забрав грамоти г. Київа, сподіваючись, що сплине час, українці забудуть про свої права і „ссылаться имъ будеть въ вольностяхъ не на что...“<sup>1)</sup>.

### XXIX.

**К**иїво-Печерська Лавра рано дostaла собі од Константинопольського патріархи дозвіл завести свою друкарню і вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давенъ стала у нас великою національною святынею. Слава про її святощі та про богатства лунала далеко за межами Вкраїни і вона завше вабила до себе і друзів і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що набігали на Київ.



Стара Лаврська друкарня в 1638 р.; з книжки «Тератургіма» Аф. Кальнофойського 1638 р.

І тільки з XVI ст., коли пішло у нас козацтво і коли воно крепко стало на оборону старобатьківської віри, тільки

<sup>1)</sup> Грушевський, ст. 353. Сборникъ истор. общ. т. 117 ст. 567.

з того часу настала золота доба для Лаври, доба спокою і мирного розвитку. Лавра стає найбогатшим монастирем,—у неї було сила землі, їй же належали навіть дві великих міста—Васильків та Радомишель.

І Лавра веде широку культурну працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьби народу за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей і воїни ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажемо, Зах. Конищенського, П. Беринду, Т. Земку, Лавр. Зизанія, Олександра Митуру і інш. Лавра заснувала цілий інститут казнодіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ і крепко стали в оборону віри. Заснувала Лавра і школу, з якої потім і вийшла славна Академія Київська.

Друкарство дуже рано почалося на Вкраїні,—що з середини XVI віку. Ale неспокій і неспокійне життя довго нерешкоджали Лаврі взятись до друкарської справи і в Київі. І тільки Лавра почула під ногами твердий ґрунт, вона зараз же береться до друкарства.

Перший, хто роспочав друкарство в Печерській Лаврі, це був славний архимандрита її, Єлисей Плетенецький (1599—1624). Десять р. 1615 він купив в Стрятишині у синакоміців Федора Балабана († 1606 р.) гарну друкарню і перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику напірню, що постачала напір на друкарню. Лаврська друкарня стала тоді самою енергійною, — книжок вона випускала більше од інших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617—1624 р., до смерті Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Анеологіонъ 1619 р. (1048 листів), Книга о

върѣ единой 1619 р., Божественная литургія 1620 р., Но-  
моканонъ 1620 і 1624 р., Бесѣды І. Златоустаго 1623—1624 р.,  
Псалтырь 1624 р. і інші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+  
192 л., іп 4<sup>0</sup>), що вийшов р. 1617; на жаль, всі примірники  
цеї книжки збереглися до нашого часу без пер-  
шого листа, тому не мож-  
на певніше сказати, в  
який саме день вийшла  
ця книжка. Передмова  
цеї книжки помічена:  
„писано мѣсяца Декем-  
врія 20 днія лѣта отъ Р.Х.  
1616“; це ясно свідчить,  
що набрати книжку по-  
чали ще в р. 1616, нез-  
не з початку його.

Року 1618 Єл. Пле-  
тенецькому було напи-  
сано панегірика, де пе-  
релічена вся праця цьо-  
го славного українського  
культурного діяча. Про  
друкарство тут написано  
от що.



Архимандрит Печерський Єлісеїй Плете-  
нецький, славний укр. культурний діяч  
(† 1624 р.). Заснував друкарню в Лаврі.

### Ф 8 и д о к а ѣ Д ѣ 8 к а р н ѣ .

И тои тежъ цноты молчатъ не годитса,  
Хтобы противъ того бы, глѹпъ подобитса,

Котшорые бы намнѣй ѿ тое не дбають,  
Же мѣдрые пѣлавыѣ славы нѣхъ вкидають.  
Ты такъ велце потенжныи в оучинкѣ горликоѣ,  
Беде<sup>ш</sup> (тако мовѣ) рен в дѣлѣ сватобликоѣ  
Бо съ повсіреснѣз Дѹкарнию припалѹю пыломъ  
Балабана, цищтъ вѣкѣ, речю и тежъ дѣло.  
Онъ за благословенство Сѣца намъ ст҃ого,  
Удалъся до ремесла (могѹ речи) циного.  
Ты засъ тако милюстни<sup>ш</sup> Цркви збытия ревнивый,  
Хотѣлъ и допадесь то, тако не лѣнивый.  
По зестю его з свѣта, Дѹкарнию вскресити,  
И пре<sup>ш</sup> выдаванье Книгъ Црковъ оукрасити,  
Кгдыжъ са Црковъ Бжла пре<sup>ш</sup> ню помноже<sup>ш</sup>:  
И к Дѡгматѣ<sup>ш</sup> ѩїевскї<sup>ш</sup> сличне проквітати<sup>ш</sup>.  
Нехай же ти стокротне Бж то нагородитъ:  
Й щастье противное нѣ<sup>ш</sup> нѣкчомъ не шкоди<sup>ш</sup><sup>1</sup>).

Тепер оце як раз минає триста років (1617—1917) з того часу, як роспочалося саме найбільше на Вкраїні київське друкарство. В історії нашого вкраїнського культурного життя ця праця Лаври займає саме почесне місце і цеї праці Лаврської ніколи не забуде вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко росходились далеко по-за межами її: Лавра завше щедро давала духовний хліб всім слав'янським

<sup>1)</sup> „Вѣзерункъ цнотъ“, Київ, 1618 р. л. 4 об. Див. В. Пететцъ, Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ“, „Зап. Наук. Тов.“, Київ, кн. VI за 1909 р.

народам. І ось навіть ще й тепер на всім слав'янськім мирі ніде не знайдете такого архиву чи бібліотеки, де б не було якоїсь Лаврської книжки.

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнalo лаврське друкарство за ці три столітті свого життя.



Гетьман Іван Виговський (1657—1659), воював з Москвою, домагався, аби зробити з України «Велике князество Руське». Р. 1664 був скатований в Польщі.

турну працю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над українською церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітним справам українського духовенства прийшов край.

Шерший період лаврського друку — це період її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні та потрібні, і ніхто тоді не ставав її на дорозі цеї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цеб-то до того часу, коли вкраїнську церкву було oddано московському патріарсі (р. 1685).

Українське духовенство довго одмовлялось іти під московську владу<sup>1)</sup>, бо добре розуміло, що Москва хутко припинить всю куль-

<sup>1)</sup> Див. про це нижче, гл. XXXVI.

Другий період лаврського друку—це період боротьби її за старожитні права Лаври, за її волю друку (з 1685 до кінця XVIII віку).

Зараз же, як українська церква опинилася під московським патріархом, зараз же архимандрита лаврський Варлаам Ясінський просив патріарху Іоакима дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку<sup>1)</sup>). Проте такої грамоти Лаврі не дали і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлючись на те, що в царськім наказі про права вкраїнської церкви р. 1685 було писано: „печатаніє книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ“<sup>2)</sup>...

В самій Москві друкування книжок було під стараним доглядом і світського уряду і патріархи; жадному митрополіту там не дозволялось хоча б чого-небудь друкувати<sup>3)</sup>). Такі ж самі порядки Москва задумала завести і по Вкраїні.

Наша мова вкраїнська, наші книжки завше муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, аби примусити нас кинути рідну мову свою і пристати до московської.

Почалося це зараз же по приседнанні нашої церкви до московської, ще за патріархи Іоакима, що так люто ненавидив украйнців,—він перший почав забороняти вкраїнцям книжки рідною мовою. Ще р. 1677 він наказував видерти з

1) Див. Евгеній, Описаніє Кіево-Печерской Лавры, додаток № 15 ст. 58.

2) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 99.

3) Филаретъ, Исторія Русской Церкви, пер. IV ст. 12.

української книжки листки, бо вони „несходны съ книгами московскими“<sup>1)</sup>). Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці...

І хутко дойшло до того, що Київській Лаврі крепко наказали завше питатись дозволу патріаршого на друкування

книжок. Це цілком ламало старожитні права Лаври, і тому вона не звернула жадної уваги на цю заборону і вільно друкувала собі книжки, — так вона надрукувала перший том „Четъих-Миней“ св. Димитрія Ростовського р. 1689-го<sup>2)</sup>.

Патріарха Іоаким зза цеї непокори зняв велику бучу. Він одчитував за це архимандриту Лаврського (р. 1689): треба було — писав патріарха про „Четъих-Миней“ св. Д. Ростовського — „списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше



Герб Д. і Д. Балабана; з слав'яно-українського словника  
П. Беринди 1627 р.

преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ собориѣ свидѣтельствовалъ, ісправити, аще что гдѣ достойная исправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сужденію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типографскимъ ти-  
сненiemъ іздати... И ми ожидахомъ отъ васъ премногое время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше

<sup>1)</sup> *Мансветовъ*, Какъ у насть правились церковныя книги, М. 1883, ст. 20, 14 і 17.

<sup>2)</sup> *Проф. И. Шляпкинъ*, св. Д. Ростовскій, ст. 190.

же преподобіе, пренебрегше архиастырское наше повелініе, книги сами типомъ издаст... І сіє ваша велія неправда“<sup>1)</sup>...

І патріарха крепко надалі наказав: „а въ предь бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя слу-чится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріарху, объя-вити и написавъ при-сылати, і мы, размо-гря, і благословеніе подадимъ на подобаю-щая; а необъявя, и к намъ первѣе не при-славъ, отнюдь бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемых печатати, да не казни церковиѣй, запре-щениемъ, яко преслушни-цы, подъпадете“<sup>2)</sup>.

Здивований таким наказом, лаврський архимандрита Ясинсь-кій одписував патріарci (10 авг. 1689 р.) про його заборону: „Сie зѣло зѣло есть намъ трудно и не вмѣстително, того ради о крайнее разсужде-ніе и благословеніе челомъ бьемъ“<sup>3)</sup>.



Гетьман Павло Тетеря (1662 – 1665), вою-вав з Москвою.

<sup>1)</sup> Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 281.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 284.

<sup>3)</sup> Ibidem, ст. 287.

Як раз тоді була велика потреба в псевтирах, бо „ея же и единыя в типографії не имамы“. Лавра приступала до друку їх, і цей наказ патріархи збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріарсі: „Усумніваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имутъ куповати, развѣ аще бы особный на то быль монаршій указъ и патріаршій всенародный“ <sup>1)</sup>...

Іоаким бачив, що його не слухають в Україні, і просив навіть патріарху Константинопольського, аби він наказав українцям, „да имутъ покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имутъ волю и власть, въ жесточайшихъ запрещеній,—ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборного разсмотрѣнія“ <sup>2)</sup>...

Проте патріарха на це не згодився і друкувати книжок не заборонив. І Лавра не слухалась цих наказів з Москви і друкувала книжки як і раніше. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріархи, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріарху, а тільки свого архимандриту Мелетія Вояхевича.

Росердився на це новий вже патріарх Адріан і вичитував за це Вояхевича (18 листопада 1692 р.): „а тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно. Еще же предъ сего к вамъ в монастырь—чтобы без вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати—писано... Како же у васъ

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 287.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 199.

такове презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите“<sup>1)</sup>.

Через місяць, 17 дек. 1692 р. архимандрита Лаврського просив вибачити йому це його злочинство. Він так виправджувався: „Грамоты вашего архіпастирства при моемъ недостоинствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архіпастирского милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архімандритомъ аще быль каковый вашъ архіпастирский указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы такового архіпастирского указу“<sup>2)</sup>...

Од всього Лаврського собору архимандрита просив патріарху: „Сie же всѣмъ бысть извѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всяkie книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же в величѣмъ недоумѣнїи суще, ужасе бо насъ вашъ архіпастирской милостивый отеческій указъ, яко ии малой какой книжицы безъ вашего архіпастирского милостиваго указу не печатать“... И собор просить: „аще намъ, богомолцемъ вашимъ, па всякую и малѣйшую книжицу по благословеніе посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будетъ. И не точю строенію, но и безхлѣбни будемъ... Прожитокъ весь братіи и служебникомъ пища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ“<sup>3)</sup>...

Інакінці Вуяхевич од всеї Лаври пише: „Единими усты і единимъ сердцемъ вси единокупно, припадая до ногъ вашихъ

<sup>1)</sup> Ibid. ст. 359— 60.

<sup>2)</sup> Ibid. ст. 362.

<sup>3)</sup> Ibid. ст. 362 -363.

архіпастырскихъ, со слезами молимъ: помилуй нась... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію“ <sup>1)</sup>.

I патріарха змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (февр. 1693 р.): „Не возбраняемъ же вамъ—писав

він—в типографії вашей Кіевопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати большя книги... на таковыя книги и благословение отъ нась пріимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстіи имѣемъ, ради общаго соглашенія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія“ <sup>2)</sup>.

В кінці свого листа патріарха різко поділяє книжки на московські і українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів



«Останній козак», гетьман Петро Доротенко (1665—1676), все життя свое мріяв знов зробити Україну козачою республікою. Вмер р. 1698 на засланні в Москви.

примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. „П аще которыя книги

<sup>1)</sup> Ibid. ст. 363.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 372.

издаватися у васъ имуть, — писав патріарха — и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіемъ (цеб-то по-московському) и чиномъ нынѣшихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати будуть отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіемъ (цеб-то по-українському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпуштайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте“<sup>1)</sup>...

Так скінчився цей перший період боротьби Лаври за свої старожитні права. Москва не здолала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і раніше. Адріана на Москві змінив українець — Стефан Яворський, і він вже не звертав жадної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається другий період цеї боротьби, — Лавра потроху губить свої права і гору бере Москва.

Петро I, прихильник українців, пішов вже значно далі в цензурі книжок. Роздратований частими памфлетами на себе, він для всеї Росії р. 1701 видав такого чудацького наказа: „Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣютъ, черниль и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будуть, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будеть,—и то съ позволенія начальниаго“<sup>2)</sup>...

І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 октября Височайше було нака-

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 372.

<sup>2)</sup> Полное собраніе законовъ, IV, № 1835. Див. Скабичевский, Очерки исторіи русской цензуры, Спб. 1892 р. ст. 4.

зано: „Въ Киево-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книги никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковные старые книги для совершенного согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справлять прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обяви объ оныхъ въ Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкве восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти“ <sup>1)</sup>.



Герб архим. Захара Константинского, друкаря Лаврского; з книжкою «Толкованіе на Апокалипсисъ» 1625 р.

При цьому додано: „И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Киево-Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе...“ <sup>2)</sup>.

І рясно посыпались такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви „Тріодъ“ і

1) Проф. Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 164.

2) Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 166. Указ св. Синоду р. 1786 і раніших.

р. 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карб., покарано за те, що випустила книжку „не во всемъ съ великороссийскимъ сходную...“

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до Москви, бо чернігівці вперто стояли на своєму і не посылали до Москви книжок на цензуру... <sup>1)</sup>.

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

Київський митрополіта Йосаф Кроковський р. 1726-го склав акафіста св. Варварі; Лавра кlopotalaсь, аби її дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали „на великороссійське напрѣчіе...“

А р. 1769 Лавра кlopotalaсь, аби її дозволили надрукувати українських букварів,—бо московських люде не розуміють і не хтять купувати. Проте синод не тільки не дозволив, але її наказав одібрati назал букварі, що були вже на руках... <sup>2)</sup>.

Було наказано навіть одібрati по церквах старі українські книжки і міняти їх на московські... <sup>3)</sup>.

І так не забували Лаври та її всеї України цензорі московські і за ввесь XVIII вік. Нильце око московське завше ляклivo її старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних „черкасишковъ“.

1) С. Субремов, Історія укр. писемства, ст. 129, вид. 2-е.

2) Объ отмѣнѣ стѣненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р., ст. 8. Див. ще М. Грушевский, Очеркъ, вид. 2-е, ст. 393.

3) М. Грушевский, Очеркъ, ст. 393.

Так, 21 сент. 1755 р. Синод наказав Лаврі перероблювати по-московському „Четы-Минеи“ св. Д. Ростовського та Патерик Печерський<sup>1)</sup>.

А р. 1766 листопадя 9 дnia Київо-Печерській Лаврі „обстоятельно предписано“: „чтобы впредь въ типографії той Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги, которые въ московской типографії съ аппробациі Св. Синода печатаются...“<sup>2)</sup>.

7 мая 1775 р. св. Синод знову наказує Київському митрополіту Гавріїлу Кременецькому: „чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографії книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни вчемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оные исправя, не печатая, прежде присылать къ разсмотрѣнію и апробациі въ св. Синодъ непремѣнно“<sup>3)</sup>.

А ось іще один з таких же наказів р. 1786-го: найсв. Синод крепко наказує митрополіту Київському Самуїлу Миславському, аби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими „никакой розни и прибавки и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было,—въ томъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе...“<sup>4)</sup>.

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова,—накази сипались мало що не кожного року, — перелічити їх не сила, тому

1) *Н. Петровъ*, Акты, т. II ст. 163.

2) Ibidem, т. V ст. 165, з наказу св. Синода 29 окт. 1786 р. митрополіту Самуїлу Миславському.

3) *Петровъ*, Акты, т. IV ст. 196—197.

4) Ibidem, т. V ст. 166.

я привів тільки виразніші з їх. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів, але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці...

І в боротьбі за волю друку, що так довго і так вперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І старожитні права Лаври були зламані, та вона тепер вже й не протестувала і почала друкувати книжки, тільки однакові з книжками московськими...

Настав третій, новий період лаврського друкарства, що вже цілком ішов під патріотичним праиром „обрусенія“...

### XXX.

ариця Катерина (1762 -- 1796) новела вже рішучу русифікацію і всіма силами пильнувала, аби зруйнувати старожитні вольності українські, пильнувала, „чтобы въкъ и имя гетмановъ нечезло, не токмо бъ персона какая была произведена въ оное достоинство“. Катерина домагалася зрівняти Україну зо всею Росією, провести півеліровку по всім українським житті; вона пильнувала вирвати з українців „развратное мѣниe, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ“...

Цариця неподілна українців за їхню культуру і вже р. 1764-го призначила в правителі України графа Н. А. Румянцева і наказувала йому добре стежити за панію Академією: „Не безызвѣстно—писала вона,— что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ, заражаются многими и ненасыщаго честолюбія начальами“<sup>1)</sup>...

<sup>1)</sup> Проф. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, вид. „Общественная Польза“ кн. 6 т. 26 ст. 35—36.



Сіт Запорізька, з давнього малюнку.

І Катерина вміло та рішуче повела ворожу політику і за довге життя своє дощенту зруйнувала Україну...

Року 1775 авг. 3 дня вона видала маніфеста про скасування Січі Запоріжської <sup>1)</sup>.

Останнього кошового Січі Запоріжської, старого Петра Калнишевського, без жадної провини його,—бо він навіть стояв за Москву,—з наказу цариці схопили, закували в кайдани і одвезли на край світа — на Біле море, в Соловецький монастирь, вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували в льох, де старий ї проседів одним-одинцем аж 25 років і в цій в'язниці і Богові душу отдав...

І тоді ж, зруйнувавши січ Запорожську, Катерина забрала багато старих козачих клейнодів, старі грамоти, знамена і т. і.; все це забрали в Петроград і потім сховали в Ермітажі...

Того ж таки самого 1775 року 7 ноября видало нового маніфеста про „Учреждение для управлениі губерній Всероссійской Имперії“ <sup>2)</sup>; ці „Учрежденія“ заведено було і по Україні і вони скасували стару нашу міську автономію по Магдебургському праву та Литовському Статуту. Всім міськім вольностям настав тоді край.

### XXXI.

**Н**е синилася цариця Катерина і перед страшною карою всьому нашему простому народові,—вона забила його в кайдані кріпацтва. Ще 10 дек. 1763 р. цариця

<sup>1)</sup> „Полное собрание Законовъ Росс. Имперіи“, т. XX, № 13354 ст. 190—193.

<sup>2)</sup> Ibidem, № 14392 ст. 229—304.

заборонила селянам право вільного переходу од пана до пана<sup>1)</sup>), — і це вже був початок кріпацтва... А 21 апр. 1785 р. вона видала жаловану грамоту про дворянські вольності, і тоді козацька старшина наша заличена була до дворянства, перелицовувалася в „благородное сословие российского дворянства“, а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано було царським фаворитам та цьому новому дворянству<sup>2)</sup>...

І тихий край наш з того часу занімів в кайданах кріпацтва...

Земляк наш, письменник московський В. Капнист, що не поривав з рідним народом, перший протестував проти кріпацтва в своїй оді „На рабство“ р. 1783<sup>3)</sup>, цебто за два роки до офіційного кріпацтва. Про оду цю дослідник каже, що вона „по силѣ и художественности изображенія тягостей крѣпостного быта должнаствуетъ быть поставленной на первомъ мѣстѣ изъ всѣхъ произведеній русской поэзіи XVIII вѣка“<sup>4)</sup>.

Капнист виразно змалював гірке кріпацьке життя ще недавно вільного народу, правдиво показав, як зруйновано тихий наш край. В кінці оди автор звертається до царів:

А вы, Цари! на то ль Зиждитель  
Своей подобну власть вамъ даль,  
Чтобъ во областяхъ подвластныхъ

1) Полное Собрание Законовъ Российской Империи 1830 р., т. XVI, № 11987 ст. 454—457.

2) Ibid. т. XXI № 15228, т. XXII № 16187 ст. 344—358.

3) „Скорбная ода на закрѣпощеніе малороссіянъ за помѣщиками“. Оду передруковано в „Основѣ“ за 1861 р. кн. 3.

4) A. Богумилъ, Начальный периодъ народничества въ русской художественной литературѣ; ст. 134—135, Київ, „Універс. Ізвѣстія“ за 1907—1908 рр.

Изъ щастливыхъ людей нещастныхъ  
И зло изъ общихъ благъ творить?  
На то ль даны вамъ скиптръ, порфира,  
Чтобъ были вы бичами міра  
И вашихъ чадъ могли губить?...

Звичайно, ода  
ця не побачила сві-  
та в свій час,—її  
надруковано було  
тільки в 1806 році;  
проте ода ця мала  
велику славу і була  
дуже поширенна в  
рукописному виді<sup>1)</sup>.

Навіть освіта  
не спасала од крі-  
пацтва. Той, хто  
кінчив повний курс  
Київської Академії  
і павітъ був учите-  
лем там, коли тільки  
був він податного  
стану, то по зако-  
нах Катерини<sup>2)</sup> він  
не мав права на  
чини, не міг постриг-  
тись і в ченці<sup>3)</sup>...



Мученик за волю народу українського, геніальний  
український поет Тарас Григорович Шевченко  
(1814—26 февр. 1861).

<sup>1)</sup> А. Богуславський, ст. 134.

<sup>2)</sup> Закон 15 февр. 1776 р. забороняв постригати в монахи  
кого-небудь з податного стану. Див. „Полное Собрание Законовъ  
Росс. Имперіи“ т. XVIII № 12 573 ст. 583—585.

<sup>3)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. IV ст. X.

В вогненних віршах Шевченко часто згадував Катерину і її знущання над нашим народом. Змордовану Україну він так малював:

Он глянь,—у тім раю, що ти покидаєш,  
Латану свитину з каліки здіймають,  
З шкорою здіймають, бо нічим обуть  
Панят недорослих... А он роспинають  
Вдову за подушне, а сина кують,  
Єдиного сина, єдину дитину,—  
Єдину надію—в військо oddають,  
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином  
Опухла дитина голодна мре,  
А мати ішеницу на панщині жне <sup>1)</sup>...

### XXXII.

**Н**арод наш завше був вільним, завше цоривався до науки,—і на дорозі йому тут ніхто шіколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіл на Україні було дуже багато. Я вже росказував, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну р. 1653-го; він писав про українців що „всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їх жопок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше ніж трави,— пише він, і додає: і всі діти вміють читати, навіть сироти“ <sup>2)</sup>)...

Духовенство наше, вже в XVI віці одзначалось своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширилась, і з ду-

<sup>1)</sup> „Сон“, по вид. 1907 р. Спб. ст. 169.

<sup>2)</sup> Див. вище ст. 32—33.

ховного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, р. 1784-го митрополіта Миславський видав наказа, аби навіть і не просили його про висвячення на попа чи діякона тих, хто не побував в вищих класах Академії<sup>1)</sup>.

Кожне село мало тоді свою школу. Як показує перенес 1740—1748 р.р., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівськім полку було 143 школі на 142 селі<sup>2)</sup>... На просторі теперешніх Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школі і одна школа припадала на 746 душ

1) Архив. Київської Духовної Консисторії за 1784 р. № 2 і 95. Див. *Н. Петровъ*, Кіев. Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 73.

2) Див. про це статті: *Лазаревського* в „Основі“ 1862 кн. 5; *Павловського* в „Кіевск. Старина“ 1904 р. кн. I; див. ще про школи: „Земскій Сборникъ“ Черніговской губ. 1877 р. кн. II; *проф. Багалій*, „Къ десятилѣтію издательского комитета харьк. общ. грамотности“ 1901 р.—А. *Павенцкий*, Початок і розвинії школільництва на Русі, „Учитель“ 1901 р. №№ 22—24.—С. *Миропольський*, Очеркъ исторії церковно-приходской школы, вип. І—II, Спб. 1894—1895.—К. *Харитоновичъ*, Западно-русская школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898.—*Иоого же*, Острожская православная школа, „К. Стар.“ 1897, V—VI.—Н. *Стеллецкий*, Харьковской Коллежумъ, Харьковъ 1895.—П. *Левицкий*, Промилес Переяславской дух. семинарії, „К. Стар.“ 1889, кн. 2. - Н. С. Къ исторії народного образованія на Українѣ въ нач. XIX в. „К. Стар.“ 1900, VI.—Г. *Данилевский*, Харьковская народныя школы (1732—1865), „Украинская Старина“ т. XXI собр. соч. изд. Маркса, Сиб. 1901.—А. *Лотоцкий*, Народное образование въ Подолії и его прошломъ и настоящемъ, „Образование“ 1899, IV—VI.—Н. П. *Огієнко*, Къ исторії школъ въ Малороссії, „Літописъ Екатериносл. Ученой Архивной Комиссіи“, т. IX за 1913 р.

населення; через 100 років, р. 1875 на цій самій землі шкіл вже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ<sup>1)</sup>), цеб-то за сто років шкіл стало втроє менше, тоді як людність зросла вдесятеро...

Теж стало і на лівобічній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX віку шкіл цих не стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракину, що „не находиль при проїздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ“<sup>2)</sup>...

Так впливала Москва на українську культуру...

Пробувала Москва звести навіть саму Київську Академію, пробувала це дуже рано,—ще р. 1666-го, і не зробила цього тільки тому, що побоялася народа<sup>3)</sup>.

На Москві шкіл в XVII віці було дуже мало і українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і на Вкраїні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання каже, що „подчиненіє кіевской митрополії московскому патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ“<sup>4)</sup>...

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький од духовенства просив дозволу звести школу, то з Москви йому одповіли, що краще б цих шкіл зовсім не заводити<sup>5)</sup>...

<sup>1)</sup> Див. там же.

<sup>2)</sup> С. Ефремов, Історія укр. письменства, ст. 130, вид. 2-е.

<sup>3)</sup> Проф. М. С. Грушевський, Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2-е, 1906 р., ст. 388.

<sup>4)</sup> Проф. С. Терновский, Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 112.

<sup>5)</sup> Ibidem. ст. 111.

А за цариці Катерини старшина українська дуже<sup>1</sup> домагалася, аби Київську Академію переробити на університета. Так, р. 1763-го тодішній гетьман український К. Розумовський подав Катерині свого проекта про одрідження старожитніх прав України, і в цім проекті він домагався, аби з Київської Академії було зроблено університета з 4 факультетами, з факультетом богословським; другий університет мав бути в Батурині і складатись з 3 факультетів<sup>1</sup>).

В відомій „Коміssії о сочиненні новаго Уложенія“ представники українські настірливо домагались, аби на Вкраїні було засновано університета. Так, стародубська громада в наказі своєму депутатові в „Коміssію“ писала, що ті школи українські, які суть в Київі, Чернігові та Переяславі, „къ болынему просвѣщению разума



Останній гетьман український, Кирило Розумовський (1728 – 1803). Домагався, аби Вкраїні вернули одніяті права, за що цариця Катерина ІІ й скинула його з гетьманства 10 листопада 1761 р.

1) „Киевская Старина“ 1883 р. кн. 6 ст. 319 sq.; р. 1897 кн. I ст. 6–7.

человѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и къ пользѣ всеобщей науки суть недостаточны"... Про заснування Університета в Переяславі просили тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет в Київі<sup>1)</sup>.

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусіла їздити або за кордон, або потім до Москви...

### XXXIII.

 далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому масштабі. Височайшим наказом 7 сент. 1782 року було оповіщено про організування „Комисії для заведенія въ Россії народныхъ училищъ“<sup>2)</sup>. І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена і до шкіл на Вкраїні. І з того часу русифікація в наш край поспівала широкою річкою...

Катерина найшла собі добрих помічників на Вкраїні, що жваво проводили до життя всі її плани про знищення правъ наших старожитніх та про широку русифікацію,—це були відомі київські митрополіти Гавріїл Кременецький (1770—1783) і особливо Самуїл Миславський (1783—1796).

Гавріїл Кременецький, хоч і вкраїнець з походження, майже все своє життя пробув в Великоросії і одбився ол своєї батьківщини. План його роботи на Вкраїні ясно видно

1) „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп.“ т. XVII № 12430 ст. 187.

2) „Полн. Собр. Зак. Росс. Имп.“ т. XXI, № 15507 ст. 663—66

з тєї розмови, що він вів її по дорозі в Київ; новий митрополіта казав, що він, „живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда приѣдетъ въ Киевъ, не знаетъ, что начать: слѣдоватъ ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малороссіяне должны приноситься къ его петербургскимъ ухваткамъ...“ Гості одновіли митрополіті, що ввесь Кіїв повинен взяти собі його, митрополіту, за зразка... <sup>1)</sup>.

І от ці „петербургскія ухватки“ митрополіта й проводив увесь час, коли був на київській митрополії...

А митрополіта Миславський пішов вже значно далі.

За молодих літ Миславський був гарячим оборонцем старажитніх прав української церкви і Київської Академії і навіть брав участь в протестах проти Катерининої політики <sup>2)</sup>. Але внерта вдача

Русифікатор України, митрополіт Київський  
Самуїл Миславський († 1796 р.)



<sup>1)</sup> „Русская Старина“ за 1871 р. т. III ст. 402.

<sup>2)</sup> Проф Н. П. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р. ст. 70.

Катеринина зломила його і він побачив, що даремно буде „прати противу рожна“. І ставши митрополітою, Миславський рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Миславський перевернув українську Київську Академію на російську; це він пильнував, аби завести в Академії та й по всій Україні чисту російську вимову.

Ставши за митрополіту, Миславський одразу, з р. 1784 заводить нові дісципліни в Академії, що їх доти не було,— це новий клас географії та історії, і наказує, що науки ці повинно вести „на чистомъ россійскомъ языке“. Завів митрополіта ще й клас російської поезії та елоквенції,— і на цю науку виписав москаля—Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжщини і наказав йому „производить оное ученіе по правиламъ поэзіи, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова...“<sup>1)</sup>.

Миславський став пильно стежити, аби завести в Академії чисту російську вимову. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову.

„1784 г. октября 26 дня Святѣшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуилъ, Митрополитъ Киевский и Галицкий, усмотря 1-е, что въ Академіи Киевской не только студенты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, россійскому языку свойственнаго, но и самые учителя исполненію сей должности, которая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, служащимъ къ познанію опыхъ, несоответствуютъ; 2-е — что многіе студенты, учившіеся богословіи и философіи, во время производства ихъ во священ-

<sup>1)</sup> Аскоченский, Акты, т. III № 57 л. 404.

ные чины являются вовся неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергаютъ себя стыду, а на Академію и учителей навлекаютъ предосужденіе,— *и казалъ* духовной Кіевской Консисторії предписать указомъ архимандриту Кіево-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусыпносъ возьмѣли попеченіе о непремѣнномъ и неупустительномъ наблюденіи какъ учителями, такъ и учащимися правиль россійскаго правописанія, равномѣрно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемымъ, относящагося, съ тѣмъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сей должности ими примѣченъ будеть, обѣзъненіи такового отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству, по учителей иностранцовъ отъ сего взысканія уволить. А дабы всѣ студенты и ученики, особенно желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлежнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякого рода книгъ, а паче Бібліи, съ пріобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особенно съ наблюдениемъ ударенія и силы въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужище,—къ тому ректоръ съ префектомъ имѣютъ употребить такія мѣры, которыя бы исполненію сего предписанія дѣйствительно соотвѣтствовать могли. Вслѣдствіе сего отныне впередъ навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консисторії, въ Академію посылаемыхъ, показывать безъ всякого упущенія, кто чому обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніемъ, колико лѣтъ въ ученіи проводилъ, исправно ль читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдаетъ ли правила правописанія россійскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ

имянно, такожъ ариеметикъ, исторіи и географіи. Наконецъ внуши́ть всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтверждениемъ не будуть наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣютъ быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы бесплодно и времени имъ данного на пріобрѣтеніе просвѣщенія не тे-ряли“ <sup>1)</sup>.

Пізніше, 8 іюня 1787 р. цей же Самуїл Миславський наказав Київській Духовній Дикастерії (тепер консисторії): дітей духовенства „малолѣтнихъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣтельствовать, чему они обучаются и съ какимъ успѣхомъ... и подтверждать родите-лямъ ихъ, чтобы они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ въ книгахъ напечатаннымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно“ <sup>2)</sup>...

А 13 февр. 1786 р. митрополіта С. Миславський вже одкрито й чистосердечно приказав: „Въ исполненіе Ея Им-ператорскаго Величества указа... ректору и префекту при-своить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконенный, соображаясь таб-лицамъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ“ <sup>3)</sup>...

В Київську Академію ввели російську мову і почали пильно доглядати, аби в студентів була чиста велико-ро-сійська вимова. Почали виписувати з Москви друкованих

<sup>1)</sup> Рукопис Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Муз. № 725 № 35 л. 181. Див. Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 81--82.

<sup>2)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 211..

<sup>3)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 123.

російською мовою підручників; посылали студентів в московській університет, аби вони навчалися там чистої російської вимови...

По всіх церквах було наказано, аби дяки та священики молитви читали та правили службу Божу „голосомъ, свойственнымъ российскому наръчию“<sup>1)</sup>.

Те ж саме було заведено і по всіх школах на Україні; духовним школам Катерина давала матеріальну допомогу, але вимагала, аби в таких школах „для преподаванія ученьї присвоєньї бывъ образъ, для всѣхъ училищъ въ Имиерії нашей узаконеній“<sup>2)</sup>.

Так цариця Катерина ініціювала наші школи, руйнувала старожитні права українські.

#### XXXIV.

**Ч**ерква наша українська з давніх-давеній була вільною і незалежною, — вона тільки номінально пібі залежала од константинопольського патріарха. Але патріарха цей жив собі далеко, в наші церковні сирави втручався рідко, і за ввесь час тільки раз і приїздив до нас. І жила тоді церква наша вільною і вільно творила своє життя.

Церква наша завше вважала себе виною од церкви московської, бо митрополія Київська була першою, де повстив світ віри Христової; духовенство наше свою освітою завше було незмірно вищим од духовенства московського, і тому вважало себе „просвѣщеніє М oscovy“<sup>3)</sup>.

1) Проф. М. Грушевський, Очерки, изд. 2-е, ст. 393—394.

2) Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 114; наказ 1785 р.

3) П. А. Шапкинъ, Св. Дим. Ростовский, ст. 110.

Коли політичний центр з Київа посунув на північ, посунули туди і наші українці-митрополіti і добре допомогли Москві стати твердо на ноги. Але згодом, коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополіti потроху зовсім забувають любов до Київа і тільки й дбають, як би більше взяти од його дані. I московські митрополіti тягли з українського народа, що тільки могли. Так, на митрополіту Фотія скаржились, що він „се пынгъ все узорочье церковное и сосуды переносить на Москву и весь Кіевъ пустро створи тяжкими поплещами“<sup>1)</sup>...



Св. князь український Володимир, просвітитель України світом віри Христової; з «Анвологіону» 1619 р.

часу пішло її цілком вільне життя. Титул наших митрополітів завше був — „митрополітъ Кіевскій и всея Россій“. Митрополіту у нас завше вибрали вільними голосами, а патріарха

1) *Митр. Филиаретъ, Исторія Русской Церкви, пер. III ст. 6.*

Константинопольський тільки благословляв його. На Вкраїні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибірали священиків, єпископів, архимандритів, ігуменів і навіть митрополітів.

Церква наша дуже одріжнялась тоді від церкви московської,—у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть деякі свої вірування<sup>1)</sup>, хрестини, вінчання, похорон, деякі празники—все це у нас одріжнялось від московського, і все це потім на Москві прозивали ересью, і все це виганяли з нашої церкви.

Українське духовенство скоса поглядало на московське, знало його злідение життя, знало, як його граблють та кривдають. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касян Сакович писали, що в Московському царстві живуть самі раби і що там навіть старшину їхню катують батогами і засуджують до торгової казні<sup>2)</sup>). А Брюховецький писав про москалів, що „жестокостю своєю превосходять они всі поганые народы“<sup>3)</sup>...

Українці з недовір'ям поглядали і на саму московську віру. Як каже дослідник, були такі козаки, які казали про москалів, що ніби у їх „одні погруженці, а другі обливанці; у одних попи, у других безпопівщина; на Москві стільки

1) Див. про це: *І.І. Папкінъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 109—110, 101, 105, 167, 177.—*С. Голубевъ*, Петръ Могила т. I ст. 206, 207, 166, 175—177, 316; т. II ст. 53, 144, 228, 256, 257, 261, 339, 399.—*Е. Крыжановскій*, Новрежденіе церковной обрядности и религіозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополії, „Руководство для сельскихъ настырей“ 1860 р. № 12.

2) *Проф. С. Терновскій*, Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 31.

3) *Ibidem*, ст. 80.

вір, скількі сіл, а в селі—скільки хат; до себе в хату ніхто нас не пустить з люлькою; у їх вся віра в тому, аби бороди не голити і тютюну не курити й не нюхати”<sup>1)</sup>...

Духовенство на Москві зовсім було безправне; навіть вище духовенство, єпископи та митрополіти не мали жадних прав і цілком залежали од волі патріархи,— сам патріарха їх настановлював, сам жалував і наказував.



Богдан Зиновій Хмельницький (1593—1657),  
славний гетьман український; злутив Україну  
з Москвою.

Богдан скликав Раду в Чигирині, аби вона вибрала, під чию високу руку піде Україна. І на цій Раді од духовенства ви-

От цього підневільного життя й лякалось страшно наше звикле до волі духовенство і тому воно так довго і вперто стояло за волю своєї церкви.

Коли Б. Хмельницький надумав oddатись Москві, духовенство стрівожилось і наважилося не дати Богданові довести до діла його замірів. І духовенство гостро пішло проти Москви.

Р. 1654 прибули на Вкраїну посли од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну: од Москви, Турції та Польщі.

<sup>1)</sup> Маркевичъ, Исторія Малороссії, т. I. ст. 257.

ступив з гарячою промовою проти Москви черкаський протопоп Федор Гурський, великий богослов свого часу і славний проповідник. В палкій промові Гурський застерегав козацьку Раду од підданства Москві.

Посли прибули на Вкраїну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогій шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарки, Гурський сказав палку промову. „Отъ трехъ царей или волхвовъ—казав він—поднесены были младенчествоавшему Христу Спасителю дары: золото, ливанъ и смирна; дары сіи предзначеноvalи бытіе, страданіе и возвращеніе на небо. Злато предрекло царствованіе, ладанъ—погребеніе, смирна—Божественность. Такъ и сіи дары, подносимые тремя царями младенчествоющему народу, знаменуютъ участъ его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сіи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившійся. Дары польськіе покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками будетъ имѣть ковры; дары турецкіе покрыты тканію шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскіе покрыты рогожками, то и народъ, соединившійся съ москвитянами, одѣнетъ въ рогожки и подъ рогожки... И сіи предзначенія вѣрнѣе и превосходище всѣхъ оракуловъ на свѣтѣ“<sup>1)</sup>...

Ця промова Гурського зробила більше вражіння, ніж промова Хмельницького в оборону Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали зрадни-

<sup>1)</sup> Маркевичъ, Исторія Малороссії, т. I ст. 257. Див. Архівъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 39—40, передмова.

ком, кричали, що він підкуплений Москвою і продас їй Україну<sup>1)</sup>...

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан вмів постарати на своїому...

Коли Богдан Хмельницький р. 1654 присягнув Москві, наше вище духовенство було з того дуже незадоволеним і присягти одмовилося,— сам митрополіта Київського Сильвестра Косов на це голосно заявив, що хоч „гетманъ со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и поддался государю, а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ о томъ бить· челомъ къ государю не посыпалъ, и живеть онъ съ духовными людьми самъ по себѣ ни подъ чьею властю... И началь митрополитъ боярамъ грозить: не ждите начала, ждите конца; увидите сами, что надъ вами вскорѣ конецъ будетъ“<sup>2)</sup>...

І митрополіта одмовився привести до присяги московському цареві людей своїх, а коли московські воєводи почали командувати в Київі, митрополіта їм заявив: „учшу съ вами битися“<sup>3)</sup>...

Грек Іван Тафлари росказував на Москві, що київський митрополіта і вище духовенство „присылали на сеймъ къ королю польскому двоихъ чернецовъ съ объявлениемъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзѣ невозможно и они этого никогда не желали; Москва хочетъ ихъ перекрещивать: такъ чтобы король, собравши войско, высвобождалъ

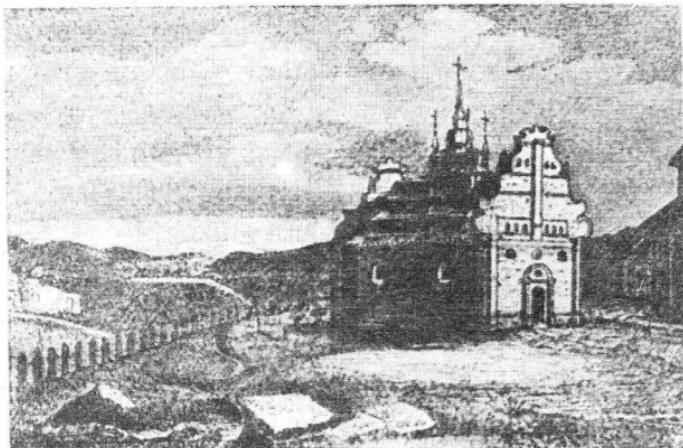
<sup>1)</sup> Ibidem.

<sup>2)</sup> С. Соловьевъ, История Россія, т. X ст. 331.

<sup>3)</sup> „Православное Обозрѣніе“ 1871 р. кн. 8 ст. 183. Див. С. Соловьевъ, История Россія, т. X ст. 331, 1860 р.

ихъ, а они изъ Кієва московскихъ людей выбиуть и будуть подъ королевскою рукою попрежнему“ <sup>1)</sup>...

Як бачимо, вине духовенство наше не поспішало од- даватись Москві,—і 32 роки (1654—1686) після приєднання України до Москви жило собі окремим вільним життям; да



Церква в м. Суботові, збудована Хмельницьким, тут його й поховано; напротив руїни дому Богданового.

ї сама Москва довго<sup>1</sup> боялась їх займати. В договорі Москви з Україною р. 1659 про духовенство було сказано: „митрополиту Кіевскому, такъ же и инымъ духовнымъ Малыя Россіи, быть подъ благословенiemъ святѣйшаго патріарха московскаго, а въ права духовныя святѣйший патріархъ вступати не будеть“ <sup>2)</sup>...

1) С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. X, 1860 р. ст. 377.

2) Филиаретъ, Ист. Рус. Церкви, періодъ IV<sup>1</sup> ст. 50.

Проте українське духовенство не повірило й такому наказу і вибрало собі митрополіту, зовсім не повідомивши про це Москву. Сам іерусалимський патріарх Досифей протестував проти насоків Москви на українську церкву. Навіть така лагідна людина, яким був св. Димитрій Ростовський, і той—як пише проф. Шляпкинъ—„былъ поборникомъ самостоятельности малороссийской церкви и неособенно долюбливаль Московское государство“<sup>1)</sup>.

В грамоті своїй іерусалимський патріарх писав ніби про непорядки в українській церкві, і проти цього місця св. Д. Ростовський своєю рукою недовірливо приписав: „Чи не придатокъ се отъ переводчика“<sup>2)</sup>...

Москви наше духовенство не вірило і боялось попасти під її руку. Митрополіта Київський Іосиф Нелюбович-Тукальський писав воеводі Шереметеву, що він Москві не довіряє, не співчуває і не зробить того, чого вона хоче. „Да подастъ Господъ—писав Тукальський—иной совѣтъ царскому величеству и его совѣтникамъ, совѣтъ праведный, истинный. Вспоминая же писаніе: *врагу твоему вѣры никогда не даждь*, вручаю себя любви и благосердію милости вашей“<sup>3)</sup>...

Проти заміру Москви забрати українську церкву голосно протестував р. 1666 навіть „блеститель Кіевской митрополії“ епископ Мефодій Филимонович, що завше був згодний робити все, що наказувала йому Москва.

1) Св. Дим. Ростовскій, ст. 11—12.

2) Ibidem, ст. 42.

3) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 49, передмова.

Коли Мефодій дознався, що Брюховецький просив в Москві прислати в Київ митрополіту, він скликав игуменів Київських монастирів і з ними 22 апр. явився до воєводи Шереметєва і випитував, чи то правда, що ніби „указалъ великий государь быть въ Киевѣ митрополиту изъ Москвы“... А по цьому, все більше дратуючись, епископ „закричалъ съ сильною яростю: „Если будетъ на то великаго государя изволенъе, что отнять у насъ наши вольности и права, и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великий государь велитъ насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся... Если пріѣдетъ къ намъ въ Киевъ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастыряхъ, и развѣ насъ изъ монастырей зашено и за ноги поволокуть, тогда только московскій митрополитъ въ Киевѣ будетъ... Намъ лучше смерть принять, не жели митрополита изъ Москвы“<sup>1)</sup>...



Гетьман Іван Брюховецький (1663 — 1668) прихильник Москви, напів на Україну москалів, за що його козаки зненавиділи і вбили р. 1668.

<sup>1)</sup> С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI ст. 210, Спб. 1861 р.

Проте всі ці протести не перемогли Москви вона вперто йшла до свого, аби прибрati до рук своїх українську церкву. Р. 1685 Москва домагається, аби в Київі вибрали вгодного їй митрополіту. Було скликано в Київі собора, і хоч духовенство її не пішло на цей „московський“ собор, проте великими неправдами на соборі обрали за митрополіту московського прихильника Гедеона Святополка, кн. Четвертинського, єпископа луцького, що зважився oddатись під Москву.

Стурбоване духовенство зобразило на другій собор і різко протестувало проти виборів Гедеона; воно ж об'явило що перший собор був незаконний і не мав права рішати таке велике діло, як oddача української церкви Москві, бо це діло всеї церкви.

Свій протест духовенство записало і одіслало гетьману Самойловичеві. В цим протесті духовенство росказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, і такі ж самі порядки заведе і в Київі.

Ось які порядки завела тоді Москва в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священик зза своєї убожости не давав дані митрополіті, чи коли миряне не давали митрополіті одкупного за церкву, то за це „священника на правежъ налицею по литкамъ затинаютъ... Дьячки, пономари, ктитори подводы одбываются, дань роковую даются архіерею, для чего великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе... Кто утонетъ, кого громъ убьетъ, албо наглою умретъ смертию—платятъ за тое вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архіерейскіе по попамъ съ перначами (знаками) ъздята... Парохіялнымъ священникомъ викаріевъ отъ престола, еслібы не по любви быль, не волно отставить и другого викарія

приняти не волно... Книги наши Київськія скасовано, а наслано Московськія, чево і в насъ сподевати бы ся треба... Церковное пѣніе и служеніе отмѣнено, а все по-московски поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнуть... Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священницы должны: *и много неумѣстныи священницы, а ктому не привыклые обычаю, дѣтей в слободахъ потопили...* Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити,— и вышняго чину духовнаго людямъ такъ же чинятъ“<sup>1)</sup>...

От такі порядки заводила Москва у нас па Вкраїні...

Проте всі ці протести не мали сили і неправдою вибраний Гедеон поїхав на Москву і тамъ 8 ноября 1685 р. його ї висвятив патріарха Іоаким на митрополіту. І в церкві, за пишною од правою, Гедеон поклявся патріарсі: „Обѣщаюся повиноватися всегда отцу моему, великому господину, святѣйшему кирь Іоакіму, патріарху Московскому, и аще слу чится и по немъ будущему святѣйшему патріарху Московскому, и всему преосвященному Собору—Россійскимъ пре освященнымъ митрополитамъ, архієпископамъ и епископамъ, братіи моїй, во всемъ согласну быти, и любовь духовную вседушно къ нимъ имѣти, и яко братію почитати я... Аще же отцу моему, святѣйшему кирь Іоакіму, патріарху Московскому, и по немъ будущимъ патріархамъ и всему святѣйшему собору явлюся непослушень, или противенъ, или отъ него во особность восходу отступити и епархію, миъ врученную, каковымъ либо образомъ ему, отцу моему, въ чемъ непослушну сотворю, и тогда абіе лишенъ буду всего

---

1) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 60—61.

сана своего и власти... Во извѣстную же крѣпость и вѣчное утвержденіе, сіе мое обѣщаніе, подпись мою рукою, вручаю отцу моему, великому господину, святѣйшему патріарху московскому“...<sup>1)</sup>.

І нововисвяченому митрополіті дали нове титло: „митрополитъ Кіевскій и Галицкій и Малыя Россіи“... До того

ж часу українські митрополіти завше прозивались: „митрополитъ Кіевскій, Галицкій и всея Россіи“...<sup>2)</sup>.

Так митрополіта Гедеона оддав церкву українську московському патріарсі ..

Але ж весело вертався додому новий митрополіта: в Москві йому подарували карету, обшиту бархатом, з мідною оздобою, і шестерикъ карих коней...

Одна справа була скінчена, але Москві ще треба було погодитися з константинопольским патріархом,



Гетьман Іван Самойлович (1672—1687), пристольникъ Москви, поміг Москві взятиу країнську церкву. Р. 1687 був сквачений з наказу з Москви і вмер р. 1692 в засланні на Сібіру.

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 103—104.

<sup>2)</sup> Ibidem, передмова, ст. 124, 166.

бо йому належала українська церква. І в ноябрі того ж 1685 р. до патріархи послано було посла — дяка Микиту Олексійва, з грамотами і з золотом. Посел взявся перше за патріарху ієрусалимського, Досифея, але Досифей різко одмовив в цій справі. „Ми — казав він — не дадимъ своего благословенія... Одмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяли „государево жалованье“, і додав, що він „и за большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы“... <sup>1)</sup>).

Про все це Досифей гостро одписав в Москву царям і патріарсі, і „съ величайшимъ воодушевленіемъ доказывалъ всю незаконность и неумѣстность задуманнаго ими дѣла“... <sup>2)</sup>.

Досифей обурився проти теї одкритої куплі, що її повів московський посел. „Присылаете денги — писав патріарха — и ізъ ума людѣй выводите, берете грамоты, сопротивны церкви и Богу... И бяше удобище, да поставите митрополита безъ благословенія, иже присылаеть денги и просите прощенія, яко есть явная сімонія“... <sup>3)</sup>).

„И подобаетъ ли — писав він далі — просити духовиа дарованія за денги? И иегли граммата оная, юже смлеть честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли граммата достойна? И аще суть иниции и обыкли имати денги и давати грамматы, — лѣбо ли есть вашей церкви просити такимъ образомъ сицевая великая прошенія... И аще хощете имѣти хотѣніе свое, вѣдайте, яко

<sup>1)</sup> Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 135, передмова.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 137.

<sup>3)</sup> Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I т. V ст. 144—145.

церковная воля не есть, яко же и мы не хощемъ, да не причастимся сему грѣху"...<sup>1)</sup>.

Москва проте вперто йшла своїм шляхом, і те, чого не зробив Досифей, легко зробили їй великий визир турецький та константинопольський патріарх Діонисій.

Прочувши про посольство, Діонисій послав до його свого архимандриту, і той просив грошей, обіцяючи видати потрібні грамоти. „И посланикъ отвѣщалъ, яко прежде да дастъ ему грамоты, и потомъ да возметъ денги отъ него“<sup>2)</sup>...

Але хутко кінчилася вся ця комедія. Побачивши, що з патріархами діла не зробиш, посел Олексій вдався до великого визира і просив його, аби він звелів патріархам передати вкраїнську церкву Москві. Турція була тоді в скрутному становищі—з трьох боків йшли на неї війною, а Росія була з нею в миру,—і тому великий визир охоче погодився на прохання Москви. І в маї 1686 р. Діонисій оддав київську митрополію московському патріарсі...

До нашого часу збереглася коротенька росписочка р. 1686 цього патріархи; цю росписочку Діонисій видав московському послові Микиті Олексійву, що брав у його грамоти на київську митрополію. Діонисій писав: „Приняли есмы милостыню святаго вашего царствия отъ посланного вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ, податель же благихъ Господь да будетъ мздо- давецъ вашему державиѣшему царствию“<sup>3)</sup>...

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 152 145.

<sup>2)</sup> Ibidem, ст. 145.

<sup>3)</sup> Ibidem, передмова ст. 144, Архивъ ст. 177.—Через 2 роки Діонисія скинули з патріаршества за те, що оддав Москві українську церкву, ibid. ст. 191.

Не вдержався після цього й Досифей; коли до його знову зайшов посел, то владика сказав: „Я пріискаль въ правилахъ, что вольно всякому архиерею отпустить изъ своей епархії къ другому архиерею“<sup>1)</sup>...

І за це Досифей теж получив 200 золотих<sup>2)</sup>...

А гетьман Іван Самойлович, що дуже помагав Москві забрати українську церкву, получив золотий ланцуг та два алмазних клейноди<sup>3)</sup>...

Так дешево продали українську церкву...

І проте на перших порах старих прав української церкви не займали, і в царськім наказі 1685 р. писали: „И мы, великие государи, цари и великие князи Иоаннъ Алексеевичъ, Петръ Алексеевичъ и сестра наша Софія Алексеевна изволили весь митрополіи Киевской причть и чинъ духовный ножаловать—для утвержденія той Киевской митрополіи и в подтвержденіе прежнихъ духовного чина правъ и волностей, сю нашу царскаго величества милостивую жалованную граммату дать повелѣли: что впредь судамъ митрополіи Киевской в своей епархії быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому от тѣхъ судовъ в царствующій нашъ градъ Москву с челобитнемъ не приходить, и патріарху Московскому в тѣ суды не вступати, и челобитенъ ии у кого не принимать, а быти той Киевской митрополіи в таком же соблюдениі, в каковъ она была до сего времени под благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго Константионольскаго патріарха, какъ в митрополічей чести, такъ и во исправлениі духовного чина

1) Ibidem, ст. 141, передмова.

2) Ibidem, ст. 142.

3) Матросс. дѣла 1686 р. № 25.

и церковнаго начала, и в сохраненіи правъ и волностей обыкльхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновенія прежня без премѣненія полно содержати... На архиерейскій престолъ в митрополиты обирати волною елекціею мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашою жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ”<sup>1)</sup>...

Так потроху прибірала нашу церкву до рукъ своїхъ Москва.

Проте ж церква наша своїми вільностями тоді дуже одріжнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро I і дальші царі, не мали сили у нас на Вкраїні<sup>2)</sup>. Теж саме було і в XVIII віці,— церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав; скажемо, в сан архимандрита у нас висвячували самі, без дозволу пайсв. Синоду<sup>3)</sup>.

### XXXV.

*А*ле добралася Катерина й до нашої церкви, добралася і до ченців і до наших монастирів.

Українські монастири були тоді дуже богаті землею, мали велики дostaтки, бо їх ніколи не забували наші гетьманни, не забувала й козача старшина. На монастирських землях по Вкраїні було тоді 14111 дворів. На дostaтки ці

<sup>1)</sup> Полное Собрание Законовъ Российской Империи, т. XI, 1830 р., № 8334 ст. 364—365. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 98—99.

<sup>2)</sup> Н. П. Петровъ, Акты, т. I ч. 1 ст. 98.

<sup>3)</sup> Ibidem, ст. 100.

монастирі наші провадили велику культурну роботу, держали школи, шпиталі, друкарні.

Монастирські землі наші і всі їхні достатки завше муляли очі Катерині, бо її несчисливим коханцям все землі не хватало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

Українці не дивилися мовччи на руйнування стародавніх їхніх прав. Поскільки було можливим, вони голосно протестували і не ховали свого незадоволення. Забравши монастирські землі в Росії, Катерина зараз же р. 1763 хотіла обратись і до України, але Київська Духовна Консисторія 6 окт. 1763 р. так одсікла Катерині, що вона мусіла на де-який час спинити свої побажання і тільки наказала митрополіті провчити добре протестантів, „дабы они впредь того чинити не отважились“<sup>1)</sup>...

В тім же році голосно протестував проти грабіжу церковних земель і повсякчасний оборонця прав духовенства— наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополіта Ростовський та Ярославський.

Мацієвич—дуже цікава людина. Родився він р. 1697 на Волині, вчився в Київській Академії. В р. 1742 його вибрали на митрополіту Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополічій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, зза чого йому часто доводилось воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

---

<sup>1)</sup> Н. И. Петровъ, Киевская Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 10 та 70.

Ще р. 1762 пішли чутки, що цариця надумала одняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та



Оборонець старих прав духовенства, українець - митрополіт Арсеній Мацієвич замурований в Ревельській тюрмі. Холодні стіни проросли байдужим; на вікні кусок хліба, а може кляна, що нею забивали рота митрополіті, аби мовчав; од холоду він поховав руки в кожуха. На стіні портрет Арсенія, аби він, поглядаючи на його, більше катувався душою...

певнішими і дратували смілого митрополіту. І він одважився голосно повстati против цариціного насильства. У февр. 1763 р. митрополіта правив в Ростові „чинъ отлученія отъ церкви“ ворогів і сміло оголосив анафему против всіх „насильствуюющихъ и обидящихъ святыя Божіи церкви и монастыри“, цеб-то на царицю та на Синод...

А хутко по тому, в марті місяці, він послав до Синоду два різких, гарячих протести, де по-козацькому одчитав і наїсв. Синод і саму Катерину за всі їхні заміри<sup>1)</sup>...

Синод злякався і переказав цариці все про цього „оскорбителя ея величества“. І митрополіту зараз же схопили і під конвоєм одпровадили до Москви. На допиті була сама цариця і митрополіта сміло і різко знову одчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому „заклянили рота“<sup>2)</sup> і в такому виді держали до суда...

Суд почався 1 апр. 1763 р.; сімь день судили митрополіту „за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія и за посягательство на спокойствіе подданихъ“. І в кінці, 12 апр. засудили митрополіту – позбавили сана і простим ченцем заслали в Архангельський Корельський монастир...

Але смілий митрополіта не скорився і тут голосно казав, що цариця неправді одняла церковні землі і що вона неправдою й на престол сіла...

Монах та солдат донесли на Мацієвича і його знову потягли на допиті і під караулом погнали до Москви. І р. 1767

<sup>1)</sup> Ці протести видруковано в „Чтеніяхъ Моск. Общ. исторії“ р. 1862 т. II—III.

<sup>2)</sup> Заклянити – всадити кія в ріт, щоб мончав.

вдруге oddали його під суд, вже як політичного злочинця. I в цьому суді бувшого митрополіту признали „достойнымъ истиязанія и лишенія жизни“....

Катерина змилостивилась і „по милосердію императрицы“ Мацієвича тільки розстрigli з ченців, дали йому нову назву — Андрій Брехун і 70 літнього діда 8 янв. 1768 р. на віки вкинули в Ревельській каземат...

Каземат в Ревелі вибрали як найтісніший: 10 футів вдовж і 7 ф. впоперек. Як росказують сучасники, Арсеній в тюрмі своїй „заложень бывъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища“... Навіть митрополіта Евгеній Болховитинов свідчить, що як вкинули в каземат Арсенія, то „темница до самой его смерти уже не отворялась; было пресъчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одаждѣ, но даже и въ пищѣ“...

I нещасний мученик, якого народ вважав за святого, „сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь жслѣзныя рѣшетки съ крикомъ умолялъ не допустить его умереть отъ холода и голода“ <sup>1)</sup>...

I чотири роки мучився тут в тісному казематі бувший митрополіта. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого повстало про Мацієвича сила всяких легенд. Але хутко й конецъ прийшов: 28 февр. 1772 р. гіркий мученик Богові душу oddав...

---

<sup>1)</sup> *M. С. Поповъ*, Арсеній Мацієвичъ, ст. 253.

На кінці життя свого втихомирився смілий митрополіта і на лутці вікна тісної в'язниці своєї вирізав цвяшком стіха з Псалтири: „Благо мнъ, яко смириль мя еси“<sup>1)</sup>...

Такъ царица Катерина воюала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з непокірним митрополітою дуже обурила царицю проти українців і помстою до їх вона дихала все своє життя.

Але опікшись на Маціевичі, Катерина не взялася рішучо за Вкраїну і почала здалека підходити до монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства...

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірно поданно просили її забрати всі їхні землі.

Когдѣ жилъ ко губѣтѣ, всюдъ былъ немалій,  
Тогда на мнѣ всакое сущдѣ належали.

Днесъ два путь предлежатъ — къ адъ и до нѣба.  
Съ богачемъ тѣсня путь бѣ нѣбо, къ адъ ить треба.

З вішів св. Навла, митрополіта Тобольського (Петра Капючевича, українця з Самбору, 1705—1770, похованого в Київі в Лаврі); за опір царіці Катерині та Синоду Навла скинули з митрополітства.

Так, ще року 1765-го вона писала правителеві України, гр. П. Румянцеву: „Желаю, чтобъ вы тамошнихъ иѣ-

1) Про А. Маціевича див. *Свѧщ. М. С. Поповъ*, Арсеній Мацієвичъ, митрополітъ Ростовскій и Ярославскій, Спб. 1905.—Показчик попередньої літератури про Маціевича див. „Бібліографъ“ 1886 р. № 2—4.

сколко называемыхъ пановъ склонили къ подачѣ члобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи духовенства въ штатное состояніе; отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же члобитную имѣть: то бѣ мы уже знали, какъ починать. мнѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что митрополитъ Кіевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣть, а мы бѣ ему, преосвященному, если бѣ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бѣ весьма выгодная для него кондиції“<sup>1)</sup>.

А через рік, р. 1766 царица про теж саме підходила і до найсв. Синоду. Обер-прокурор Мелисино прислав такого наказа Синодові: „Ея императорское величество избавить соизволила духовный чинъ отъ суеты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долголѣтно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удостовѣрился о блаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархии, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она ту же матернюю свою щедроту излияла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ“<sup>2)</sup>.

### XXXVI.

*А*ле всі ці піdstупи Катеринини були марними, бо українське духовенство крепко стояло на своїому і міцно боронило свої старожитні права.

<sup>1)</sup> Листъ Катерини от 9 іюля 1765 р. в Моск. Архиві Мин. Ип. Дѣлъ. Див. С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, Спб. вид. „Обществ. Польза“, кн. 6 т. 26 ст. 122.

<sup>2)</sup> Государственный Архивъ. Див. С. Соловьевъ, ibid. ст. 301.

Цариця почала душити українське духовенство, почала одібрати по-троху старі вольності його, аби тільки примусити його oddati свої землі.

Я вже росказував, як українські монахи запосіли московські монастири. Роздратована упертістю українців, що стояли за свою землю, цариця 17 февр. 1765 р. наказала: „изъ малороссийскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать и въ великороссийскія епархіи не принимать“<sup>1)</sup>...

Тільки з помсти на вкраїнців видала цариця цього наказа; наказ цей,—каже дослідник, проф. Н. Петров,—явно отм'яняє прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіє ієрархическихъ и даже учительскихъ мѣстъ въ Великороссії“<sup>2)</sup>.

Правда, наказ цей до життя проведений не був.

А до нас на Вкраїну цариця почала сама призначати настоятелів в монастирі,—і все людей, що добре слухали її, призначала або москалів, або таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байцуже до національних інтересів України<sup>3)</sup>... Це все були люди, що могли готовити ґрунт, аби одібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед духовенства були за весь XVII вік. Так,

<sup>1)</sup> „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи“, т. XVII, № 12332 ст. 49.

<sup>2)</sup> Проф. Н. И. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты, т. I ч. I с. 109.

<sup>3)</sup> Проф. Н. И. Петровъ, Акты, т. III ст. VIII.

р. 1743 монахи Київо-Межигорського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що ім тепер призначають игуменів, тоді як раніше у їх було не так: „когда умретъ игуменъ или архимандритъ—писали монахи,—то змежду братіи того же монастыря обереть братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иного монастыря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужоные присылаются архимандритамы; но оные архимандрити, которій пріѣдетъ въ нашъ убогій монастырь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочетъ, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываєтъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваєтъ и дѣлаєтъ по прихотяхъ своихъ“<sup>1)</sup>.

Довго ждала Катерина, поки попросять її з Київа збрать монастирські землі, і це її нарешті обридло, бо земля фаворитам була дуже потрібна,—10 апр. 1786 р. вона силою одняла всі монастирські землі на Вкраїні<sup>2)</sup>... Замісць всеї цеї „суеты мірской“ заведений був милостивий штат...

Так цариця Катерина „матернюю свою щелроту изліяла на духовний, въ Малороссії живущій, чинъ“...

Про цю матерну ласку так писав славний Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: „мы были подобны онимъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: на рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ“<sup>3)</sup>...

1) *Н. И. Петровъ*, Акты, т. I ч. I с. 109.

2) Височайшого наказа про це див. „Полное собрание законовъ Росс. Имперіи“ т. XXII № 16375 ст. 575 sq.

3) *Г. О. Булашевъ*, Преосвященный Ириней Фальковский епископъ Чигиринскій, К. 1883 р. ст. 118.

XXXVII.

**Л** жила тоді Україна задушена та приголомшена, жила, тихо зітхаючи про недавню волю...

Так, 16 іюня 1763 р. білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав в листі до друга свого: „Бѣда да горе! Всы теперь Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашыхъ, а въ Тферъ и въ Владимеръ промованы (=послані на вищу посаду), которіи еще и недавно монахами съ рускихъ“... I обережний владика добавляє про цихъ руськихъ: „однакъ добріе люде, и достойныес“... Ale щоб було ще обережніше, владика щиро просить товариша: „Сіе по прочетѣ прошу сжечь... А я, разсуждая теперь пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздихаю. Господи помилуй“<sup>1)</sup>.

Скаржиться на сумний стан на Вкраїні і автор „Історії Руссовъ“: „Прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ“<sup>2)</sup>...

‘Тоді, певно, і пісня наша склалася:

„Славне було Запорожжа всіма сторонами,  
А теперя нельзя прожити за москалями<sup>3)</sup>...

Проте кращі сини України їе здавались і все домагались одродити старі свої вольності. Так, ще коло р. 1763—

<sup>1)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. III ст. 44.

<sup>2)</sup> Исторія Руссовъ или Малой Россіи, Москва 1846 р. ст. 204.

<sup>3)</sup> Малорусская и Червонорусская народныя думы и пѣсни, Спб. 1836 р. ст. 66.

1767, коли од ліберальної молодої цариці сподівались, що вона поверне одніяті права Україні, у нас хтось написав „Разговоръ Великороссії съ Малороссіей“, де було росказано, хто ми і що ми, і що ми зробили; автор довів, що Україна має всі права на автономне життя. Ось що тут каже Україна Москві:

Не тебѣ, Государямъ твоимъ поддалась,  
При которыхъ ты съ предковъ своихъ и родилась.  
Не думай, чтобъ ты сама была мой властитель,  
Но Государь твой и мой общий повелитель.  
А разность наша есть въ прежнихъ именахъ.  
Ты Велика, я Мала живемъ въ смежныхъ странахъ.  
Что жъ я Малой называюсь, а ты Великой,  
То какъ тебѣ, такъ и мнѣ ни мало не дико;  
Ибо твои предѣлы пространнѣе моихъ,  
А мои обширностями поменяе твоихъ.  
Уже ль гора собою надо мной обладаетъ?  
Нѣть, нѣть! но какъ сей, такъ та къ тому прилегаетъ.  
Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,  
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ,  
Почему почитаю тебя равну себѣ.  
Не говори: какъ обществу, поддалась и тебѣ!  
Самодержецъ твой и мой шлеть тебя и меня,  
Одинъ онъ отзываетъ изъ походу веля,  
А не ты *республикою* повелѣваешь мною.  
Ничѣмъ не умаленна царемъ я предъ тобою,  
Оставлена также я при чинахъ всѣхъ,  
Обнадежена и впредь милостію тѣхъ<sup>1)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Див. цей „Разговоръ“ в „Кiev. Старинѣ“ р. 1882 кн. II та VII.

Рік 1767 підживив і підбальорив Україну, — тоді як раз збиралась „Комиссія для составленія Уложенія“ і в цю комісію закликали депутатів зо всеї Росії. Україна прокинулась враз, згадала свою волю, і все суспільство, всі стани громадянства,—козацька старшина, міщане, козаки, духовенство,—всі складали-накази, аби Україні вернули старожитні права; і не тільки великі міста, дрібні навіть містечка наказували вернути права, що на їх „гетманъ Богданъ Хмельницкій со всемъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую“...

Гр. Румянцев тоді „робив вибори“ на Україні, — він вживав всяких засобів, аби знищити серед українців „фальшивыя и имъ несвойственныя республиканская мысли“. Проте всі його заходи марно звелися, — Україна голосно кричала вернути їй одніяту волю...

І дойшло до того, що граф. П. Румянцев, правитель України, почав лякати виборців навіть шибеницею. Так, він нарядив суд над депутатами та виборцями од Ніжинського полку і суд присудив 33 чоловіка до кари на смерть... Правда, над виборцями змилувались і смертну кару замінили турмою на 8 місяців <sup>1)</sup>...

Так прагла до волі Україна і волі цеї не знаходила. Потроху забувались старі права, потроху українська старшина росташовувалась на новому ґрунті...

І коли Катерина 29 янв. 1787 р. приїхала в Київ, то наша Академія склала їй величну оду, „на всевожделѣнное прибытие“ і вичитувала:

---

<sup>1)</sup> Проф. М. Гушевский, Очеркъ, ст. 361—363.

„Противъ Росса воставать,  
Неистовствомъ своимъ гордиться,  
И силою превозноситься,  
Есть съ самимъ Богомъ въ брань вступать“<sup>1)</sup>...

І проте все ж таки знаходились гарячі голови, завзяті українські патріоти, що і в такому стані одважувались „въ брань вступать“. Так, р. 1791 до Берліну приїхав гарячий український патріота, письменник В. Капніст і на аудіенції заявив пруському канцлерові Герцбергу, що його послали земляки, знесилені „тираннієй русского правительства и кн. Потемкина“. Од цих земляків Капніст питав канцлера, чи допоможе їм Прусія, коли Україна повстане, аби скинути з себе „руськое ярмо“<sup>2)</sup>. Але Прусія допомогти одмовилась...

От про що доводилось марити українським патріотам. Ale це були тільки даремні мрії гарячих голів, бо русифікація широкою річкою плевла на Вкраїну і робила своє шкодливе діло. Простий народ крепко забили в кайдани кріпацтва, а старшині щедро замазали рота „чинами, а особливо жалованіемъ“... Україну було зруйновано, все скрізь замовкло, здавалось, забули й „умонаочертанія прежніхъ временъ“...

От таким тернистим шляхом йшов народ наш за XVIII вік.

---

<sup>1)</sup> Н. Петровъ, Акты, т. V ст. 194. Оду надруковано р. 1787 в Київо-Печ. Лаврі: „Ода на всевожделѣнное прибытие Ея Имп. Величества Государыни Екатерины Вторыя“.

<sup>2)</sup> Проф. М. Грушевский, Очерки, ст. 365.

XXXVIII.

**П**роте всі ці урядові заходи проти української культури, що були в XVIII віці, здаються тільки іграшкою, коли ми порівняємо їх з тим, що робив проти нас російський уряд за XIX вік. За допомогою України, московська культура міцно звелася на ноги і всі сили свої пустила на те, аби припинити культуру нашу.

Ще в XVII віці, р. 1668-го Лазар Баранович пророкував про Україну: „Бачу я—писав він—що Русь (=Україна) простує вперед. Моя думка про руських така, що настане час, коли їм не потрібна буде чужа поміч і вони павіть нехтуватимуть нею“<sup>1)</sup>.

Сповнилося це пророкування, та тільки терпістим шляхом...

Вік XIX-ї знає декільки великих погромів на українську культуру; погроми ці що-далі ставали дошкільнішими і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого, і що вона встигала утворити в коротких перервах між погромами.

Начаток XIX-го віку росночиався для України з добрими ознаками. Рух слав'янського одрідання докотився й до нас; наша література стала на тверду стежку, забалакала народньою мовою. І вже р. 1798 вийшла „Енеїда“ Котляревського. І з того часу почалася нова доба української літератури і всього українського життя.



Тарас Шевченко за молодих літ.

<sup>1)</sup> Письма Лазаря Барановича, Чернігів, 1865 р., ст. 50.

Нова література українська збільшувалась, закорінялась все глибше і здавалось, що тепер вже нічого не стане їй на дорозі. Цензура не чеплялась і українські твори вільно друкувались по всяких російських журналах, де їм охоче давали місце (скажемо, в „Утренней Зорѣ“, „Утренней Звѣздѣ“, „Маякѣ“, „Московскомъ Телеграфѣ“ і інш.), навіть в офіціяльних „Черниговскихъ Вѣдомостяхъ“ з охотою приймали українські твори і там друкував свої „Байки“ Глібов, писав П. Єфименко і інші.



Славний проф.-історик Микола Іванович Костомаров (4 мая 1817 — 7 апр. 1885). З 1847 по 1856 був на засланні за українські сирави. За молоді роки писав під прізвищем леремія Галка.

І так наче б то ї вільно тихо йшла наша культура аж до 1847 року, це б то до року, коли було схвачено Кирило-Мефодіївців. За всі віки свого існування українці завше визначались великою демократичністю, і тому нічого нема дивного, що в Київі, р. 1846-го українці за-

клали товариство, аби утворити всеслав'янську федерацію, — це так зване Кирило-Мефодіївське Братство. Вже тоді українці мріяли про всеслав'янську спілку вільних народів.

Але дійсність розбила ці мрії. Братчиків похватали і позачиняли у в'язниці, а на українців і на їхню літературу з того часу почали позирати лякливиом оком. Старі республіканці, з своїми повсякчасними мріями про волю, українці завдали доброго клопоту російській поліції за весь XIX вік...

Перший, хто добре дався в знаки українцям, це був відомий жандарм Бенкендорф. Як тільки заслали р. 1847-го Шевченка, Куліша, Костомарова й інших, тоді ж заборонено було всю українську літературу. Скоро цензорам було крепко наказано, аби вони пильно стежили за українською літературою, „не давая перевеса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству“. І цензура почала викреслювати навіть з історичних пам'яток місця, де вбачала „пристрасіє къ малороссійской народности“...<sup>1)</sup> Скажемо, так р. 1853 зовсім покалічили видання літопису Грабянки...

### XXXIX.

 другої половини 50-х років скрізь повіяло вільним духом, почали голосно балакати про скасування кріпацтва. Пішов рух по всій Росії, а на Україні найбільше, бо там ще всі добре пам'ятали волю, що одияла ІІ Катерина<sup>2)</sup>. Пішла велика культурина продукція українська. Книжки виходили одна за одною, виходили в ріжих частях Росії: Київі, Полтаві, Москві, Саратові і багато в Петрограді.

<sup>1)</sup> Цензура въ царствованіе имп. Николая I, „Русск. Старина“ 1904 р., кн. II ст. 441—440.

<sup>2)</sup> Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго непечатнаго слова, записка Академіи Наукъ. Кіевъ. 1914 р. ст. 12.

В Київі засновано було тоді „воскресні“ школи<sup>1</sup>), надруковано було багато українських підручників, по яких і навчали тоді в цих школах<sup>2</sup>). Підручники були майже всі, які потрібні для школи<sup>3</sup>). Скоро такі ж самі недільні школи заснували і по інших місцях. Українське слово жваво йшло до народу, особливо р. 1861—1862, і вже р. 1862 Петроградський Комітет грамотності клопотався, аби дозволили вести освіту на Вкраїні рідною мовою... Щоб виховувати учителів, в Київі було засновано навіть „Временнную Педагогическую Школу“. Сам уряд не спиняв цього українського руху, не вбачаючи тут нічого шкодливого. Р. 1861-го П. Кулішу ізвіть офіціяльно було запропоновано перекласти на українську мову „Положеніе о крестьянахъ“.

---

1) Дав. Струнина, Первыя воскресныя школы въ Киевѣ „К. Стар.“ 1898, IX.

2) Объ отмѣнѣ ст. 13.

3) *Д. Морозъ*, Арихметика або щотниця, К. 1862, 68 ст. 10 к.; *О. Кониський*, Арихметика або щотниця, Спб. 1863 р. 66 ст. 5 к.; *П. Куліш*, Граматка, з малюнками, Спб. 1857 р., 159 ст. 50 к.; зміст: азбука, священна історія, молитви, арихметика; його же: Граматка, Спб. 1861 р. 5 к.; *К. Шейковський*, Домашня наука, Ч. I та II, К. 1861 р.; *Т. Г. Шевченко*, Букварь Южнорусской, Спб. 1861 р. 3 к.; *Деркач*, Українська граматка, К. 1861 р. 10 к. 22 ст. — Азбука по методѣ Золотова для южно-русского края, Полтава, 1861 р. 5 к.; *Дараган*, Українська граматка, М. 1861 р. 5 к.; *М. Гатцук*, Українська абетка, М. 1861 р. 25 к.; *М. Гатцук*, О малороссийскихъ учебникахъ, „Моск. Вѣдом.“ 1861 р. № 192; \*\*\*, Насъки граматки, „Основа“ 1862 р. кн. I. ст. 64—82; О малорусскихъ азбукахъ, „Ж. М. Н. Пр.“ ч. III, кн. 4, с. 125; Де що про світ Божий, К. 1863 р. 20 к.; *Ященко Л.* Граматка за для українського люду, М. 1862 р. 5 к.

Але ж не судилось українській культурі спочити і тут. Проти українських шкіл зняли цілу бучу, зняли найбільше поляки, бо вони тоді як раз скрізь заводили свої школи, бажаючи сполонізувати наших селян<sup>1)</sup>. До поляків пристало вище київське духовенство, з митрополітою Ісидором на чолі. Навіть єврейська газета „Сіонъ“ пішла походом на українські народні школи, і газета ця перша кинула на українців образливе слово „сепаратисти“...<sup>2)</sup>.

І наслідком всього цього було те, що, скажемо, Кулішеву „Граматку“ вільно продавали на лівім боці Дніпра і забороняли її на правім...

А р. 1862 школи „хлопоманам“ позачиняли, обвинувачуючи їх в сепаратизмі... А коли через рік пішло польське повстання, то наляканій уряд московський счинив на українців вже цілий погром.



Іван Олександрович Куліш (1819—1897),  
славний письменник український, батько нашого  
правошиєу («Кулішівка»). Був на засланні з р.  
1847-го по 1850 р.

1) Объ отмѣнѣ, ст. 13.

2) Ibidem, ст. 14.

## Українські поетеси і письменниці.



Олена Пчілка (Ольга  
Косач, род. 1852 р.)



Ларса Українка (Лариса  
Косач, 1872 — 1913),  
видатна поетеса



Одарка Романова.



Дніпрова Чайка



Ольга Кобилянська  
(род. 1865 р.), українська символістка.



Христя Алчевська (род.  
1882 р.).

Українців винуватили, що ніби вони брали жававу участь в польськім повстанні; це був безглуздий наклеп на українців, і проти цього протестував навіть М. Юзефович, що випустив тоді книжку: *La question Russopolonaise jugée par un petit-russe*, 1863 р.

XL.

**П**оход на українців почався з дрібниці. Як раз тоді Ф. Морачевський клопотався, аби йому дозволили надрукувати Євангелію в його перекладі вкрайнською мовою. Академія Наук признала цей переклад інгвісним, ухвалила його і визнала добрим до друку. Переклад було оддано на благословеніє патріарху. Синодові, а той доручив його ще й на другу цензуру, в комісію з трьох осіб: єпископа Калужського І. Миткевича, шефа жандарів кн. Долгорукова та київського генерал-губернатора Анищенкова<sup>1)</sup>... І ця комісія признала Євангелію в перекладі Морачевського „опасною и вредною“... Це була найперша наша жертва в XIX віці.

Свої думки комісія послала міністерству внутр. справ Валуеву і наречті 20 іюня 1863 р. вийшов відомий наказ Валуева, ухвалений Височайше.

Валуев писав в наказі, що „большинство Малороссовъ, сами весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссiйскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчие ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть толькъ же русскiй языкъ, только испорченный влiянiемъ на него Польши; что общерусской также понятенъ для малороссiянъ

<sup>1)</sup> В честь його улиця в Київі прозивається Анищенківською

и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми Малороссіянами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство са-михъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссії“.

Валуев вбачав в українськім русі тільки „політическіе замисли Польши“, а в бажанні учити народ рідною мовою — „політическу пропаганду“.

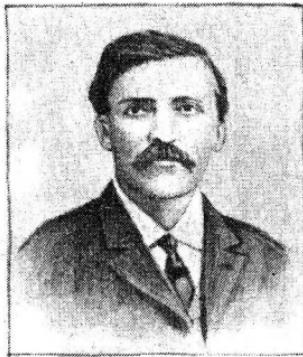
І міністр крепко наказав: „чтобы къ печати дозволя-  
лись только такія произведенія на малороссійскомъ языке,  
которые принадлежать къ области изящной литературы,  
пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языке какъ ду-  
ховнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ  
для первоначального чтенія народа, пріостановиться“ <sup>1)</sup>.

Так були накладені важкі пута на вкраїнську літера-  
туру, а особливо на вкраїнську науку, а разом з тим і па  
вкраїнську культуру. Українську інтелігенцію одірвали од  
народа і заборонили промовляти до його рідною мовою...

А русифікацію нашого края повели в широкому мас-  
штабі; дойшло до того, що почали навіть офіціяльно платити  
за цю русифікацію. Так, по закону 21 ноября 1869 р. та  
13 іюня 1886 р. чиновникам всіх відомств назначили плату  
за русифікацію, плату досить велику; про це в законі чита-  
ємо: „Въ десяти Юго-Западныхъ губерніяхъ лицамъ рус-  
ского происхожденія, исключая однако мѣстныхъ уроженцевъ,  
производятся прибавки къ содержанию“... I як це не дивно,  
ще й тепер не скасовано цього закона...

---

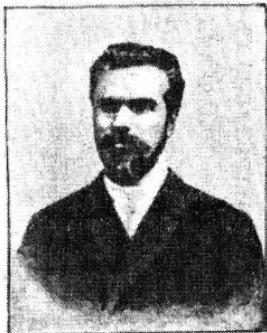
<sup>1)</sup> M. Чемік, Эпоха цензурныхъ реформъ, ст. 302.



Модест Левицький (род. 1866 р.), український письменник.



Проф. Агафангел Кримський (род. 1871 р.), видатний укр. лінгвіст і поет.



Микола Чернявський (род. 1867 р.), український поет.



Петро Кузьменко (1831—1867), український письменник.



Данило Мордовець (1830—1905), видатний український історик і письменник.



Максим Славинський, український поет.

XLI.

**А**ле це не була перша заборона нашої мови: за останні віки народ український добре призвичаївся до таких скорішонів, і тому він хутко оговтався і в такій скруті. І не тільки оговтався, але швидко й підвів голову й знову роспочав культурну працю, і де-далі праця та ставала все більшою та ціннішою.

А коли в Київі з р. 1872 був заснований oddіл „Географіческого Общества“, то він одразу став центром україн-

ського руху і згуртував коло себе всі кращі наукові сили з проф. П. Чубинським на чолі. Роспочалась велика культурна праця по вивчення життя нашого народа, в той же час на літературній ниві нашій пішли такі письменники, як от О. Кониський, П. Мирний, Старицький й інші.

І уряд знову забив тревогу. Але на цей раз у його в Київі знайшлося пильне око, що добре стежило за українським життям,— це був відомий т. с. М. Юзефович. Він багато писав проти українців і в „Кіевлянинѣ“ і в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“; на статті

Проф. Павло Чубинський (1839-1884), видатний укр. вчений етнограф. З р. 1862 був виселений з Київа до Архангельського краю.

його нарешті звернули увагу і р. 1876 Юзефовича покликали на нараду в Петроград. І з цєї наради і вийшов недоброї пам'яти наказ 18 мая р. 1876, що знов надовго припинив українську культурну працю.



Ось цей закон, відомий у нас як „закон Юзефовичів“; подаю його цілком.

„Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣть соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особы разрѣшенія главнаго управления по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссийскомъ нарѣчіи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь:

а) историческихъ документовъ и памятниковъ,

б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступлений отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній русской словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи въ главномъ управлении по дѣламъ печати, — и

3. Воспретить различныя сценическія представления и чтенія на малорусскомъ языкѣ, а равно и печатаніе на таковомъ же текстовъ къ музыкальному читамъ“.

Такий був цей „всемилостивѣйшій“ „закон Юзефовичів“. Він вже більше рішучий і більше виразний, ніж закон 1863 р. Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обїти закону; на літературу українську було накладено дві цензури — краеву і головну, — це б то, коли якийсь український твір проліз би через красне решето, то вже певне застриле в петроградському ситі...

Наука ъкраїнська була крепко заборонена, книжка з Галичини ні в якому разі не пропускалась до нас; наказом цим скасовувалась наша пісня, руйнувався театр...

XLII.

**П**роте Україна хутко одживала по всяком погромі, нашвидку гоїла свої рани і знову рушала далі своїм віковічним тернистим шляхом... І через п'ять років урядові довелося знову підновляти старі накази,—8 октября 1881 р. було видано нового закона про ъкраїнські справи,—закон цей де-шо міняв з старого, а де-шо підлатував. Повим законом було дозволено друкувати словники української мови, але російським правописом; театр український крепко забороняли, а окремі сценічні вистави поставлено „въ зависимости отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ“...



Проф. Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895), славний український діяч. Р. 1875 за любов до України його скинули з професорства і він в 1876 р. мусів виїхати за кордон, професорував у Сербії і помер на чужій землі...

От ці заборони українського слова з років 1863, 1876 і 1881-го—це тільки виразніші заборони XIX в., бо крім їх була ще сила менших; перелічити їх нема змоги. І всі вони болючими ранами оставались на невмірущому тілі української культури, лишались тими ранами, що однимали живі соки організму, що невпинно точили його, зущиняли і псували йому зрист... А московський уряд усе пильнував, аби рані ці повсякчасно ятились і не загоювались...

Українці не покладали рук, обходили закон, як тільки могли, і українська культура все-таки зростала; особливо за останні роки пішли були переклади з російської мови. Уряд запримітив цю дірку і р. 1892 крепко наказав цензорам, щоб таких перекладів не було... Крім того, уряд наказував, що цензорі повинні і всякі українські твори „сь особою строгостю и вниманіємъ разматривать, подвергая исключеніямъ и запрещая при этомъ не только все, противорѣчащее цензуриымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ“<sup>1)</sup>...

Здається, далі цього наказу йти було вікуди...

Проте р. 1894 злову крепко і рішуче нагадують про заборону везти книжки зза кордону. Через рік, в 1895 р. знов наказують забороняти навіть збірники —українські дитячі читанки, „хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамѣренными“<sup>2)</sup>...

1) Предложеніе Главнаго Управления по деламъ печати С.-Петербургскому Цензурному Комитету отъ 8 января 1892 г. за № 96.

2) Записка Имп. Академіи Наукъ объ отменѣ стбеней украинскаго слова, 1905 р. ст. 88.

XLIII.

Такі були ті скорпіони, що їх завше густо пускали на ниву вкраїнську. Такою дойшла наша нива і до 1904 р., коли роспочався в Росії великий визвольний рух. Обійти українців не змогли і з кінця цього року Комітет Міністрів роспочав свої наради про скасування заборони українського слова. І 30 янв. 1905 р. сам Міністр Народної Освіти так писав про всі попередні скорпіони: „примѣненіе запрѣта (на вкраїнське слово), значительно затрудняѧ распространеніе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія на понятномъ для крестьянъ нарѣчіи книгъ, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго его уровня“...



Павло Грабовський (1864 — 1902), укр. поет-громадянин; половину життя свого пропрацював по тюряхах та на засланні серед якутських селів та тундрі там і помер.

Сам уряд росписався в шкодливості своєї ж політики...

Проте бідна нива вкраїнська не зазнала спокою й тепер. Почалась звичайна московська тяганина, та волокита, що добре далась в знаки нам ще за віки XVII та XVIII-ї.

Комітет Міністрів, „въ видахъ вищій осторожності“, доручив розглянути справу скасування заборони на вкраїнське слово ще й Академії Наук, університетам Київському та Харківському і київському генерал-губернаторові. Всі ці інституції в оден голос одновіділи, що заборона вкраїнського слова тільки шкодлива, а Академія Наук в 1905 р. випустила навіть велику записку — „Объ отмѣнѣ стѣсненій ма-

лорусского слова“. Українські питання Академія поставила руба і авторитетно заявила: „малорусское населеніе должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языке“<sup>1)</sup>...

А Харківський університет признав навіть негайну потребу допустити вкраїнську мову в народні школи, допустити вкраїнські книжки в читальні та бібліотеки, дозволити вільні беседи, читання і церковну казань українською мовою<sup>2)</sup>...

Так одновідн всі наукові інституції про вкраїнську справу. Комітет Міністрів, розглянувши всі оці одновіді, в сентябрі 1905 р. зробив постанову: скасування заборони українського слова признати... „несвоєвременнымъ“...

Так скінчився великий визвольний рух для України...

---

І знову довгою низкою посунули скоріони на вкраїнську культуру і скінчилися вони цілим походом, що новів на нас міністр А. Століппин. Знущання над українцями дойшло свого краю і нас заличили тоді в „инородці“... В циркулярі своїм з початку 1910 р. Століппин наказував не дозволяти товариств „инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей“...

---

1) По Київському вид. р. 1914 ст. 6.

2) Див. „Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языке“, вид. харківським університетом.

XLIV.

т такий був шлях нашої культури за XIX вік. І чого-чого не забороняли нам протягом цього „просвіщенного“ віку!...

Нам забороняли всякі наукові твори, забороняли вести свою культуру рідним словом. Забороняли привозити книжки зза кордону, а коли випадково у когось знаходили таку книжку, хоч би вона була про чорний пар чи про домашню птицю, то за це часто цікавого гноїли по тюрмах, або засилали до Сібіру... Забороняли продавати українські книжки навіть дозволені цензурою; та їй самі продавці, аби не вскочити в мороку та клопіт, зрікались брати на продаж наших книжок... Цензура старанно пильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила „зайцем“ лкасі українська книжка... За десять років, з 1895 по 1904 р., в Київі до цензури було оддано 230 рукописів, проте з цензури вийшло всього тільки 80 в такому вигляді, що їх можна було хоч як друкувати<sup>1)</sup>... А 70% з цих простих, лагидних та тихих по змісту рукописів так і не побачили світу...

Цензура шматувала наші книжки, крепко забороняла вживати слів „Україна“, „українець“, – виправляла їх завше на „Малороссія“, „малороссъ“...

Не дозволяли нам прилюдно в публічному місці розмовляти рідною мовою, забороняли лекції, наші вистави, наші концерти...

В 1899 р. в Київі був археологічний з'їзд і міністерство дозволило читати реферати на всіх слав'янських мо-

<sup>1)</sup> Проф. М. Грушевський, Українство въ Россіи, Спб. 1906 р. ст. 17.



Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві, поставлений р. 1903. На святі одкриття пам'ятника заборонили читати привітання та промови українською мовою.

вах,—проте заборонило] читати вкрайнською мовою і вчені з Галичини мусіли вертатись додому, не читавши своїх докладів... Правда, в останню хвилину схаменулося міністерство і дозволено було читати реферати її українською мовою, та проте з умовою, щоб це було тільки в закритому засіданні і в присутності не більше 25 чоловіків... Це було знущання над народом, і вкраїнці зрікліся брати участь в такому з'їзді...

Те ж саме було і р. 1903, коли на святі одкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві не дозволили промові рідною мовою...

Коли в книжці російською мовою траплялись українські слова, цензура вперто гнала їх геть,—бо пеклувалася про чистоту мови... Дбала цензура навіть про чистоту і нашої вкрайнської мови,—вона не дозволяла неологізмів, не допускала нових слів, що показують якісь культурні розуміння... Крепко забороняли нам і переклади з чужих мов, — навіть оповідань та віршів...

Забороняли в церкві казати проповіді рідною мовою і бідний народ наш лишився без розумної духовної страви... Сорок років лежала під замком українська Євангелія, і народ наш не мав змоги читати рідною мовою науку Христову, толі як Євангелія ця була перекладена на всі найменші мови...

Заборонили рідину нашу пісню, вигнали її з школи, виганяли з життя. З р. 1876 було заборонено ставити слів під українськими нотами,—можна було друкувати самі тільки ноти... І тільки через п'ять років, р. 1881 скасували сміховинного наказа цього...

Забороняли нам співати рідною мовою, і коли українці бажали прилюдно проспівати рідину пісню, губернаторі вима-

гали інколи співати її по-французькому або по-московсько-му... Так було, скажемо, в Одесі, де відомий губернатор Зелений примусив замісць: „Ой, не ходи, Грицю, та ї на вечериці“ співати: „Ой, не хади, Гришка, да и на пикникъ“...

Проте громада слухала і ці ви-  
крутаси, і вернувшись додому з таких  
„пикників“, тихо тягла собі: „Ще не  
вмерла Україна“...

Забороняли український театр і  
тнали його, як могли. Довгий час театр  
наш зовсім був вигнаний з київського  
генерал-губернаторства, цеб-то з губер-  
ній: Київської, Подільської, Волинської,  
Чернігівської та Полтавської. І театр  
наш примушений був довгі роки ти-  
нятися по московських містах...

А коли її дозволили театр, то  
тільки з умовою, щоб поруч україн-  
ської вистави йшла і московська... За-  
бороняли такі п'еси, де б була інтелігенція, — аби не вий-  
шло, що ніби „мужичною“ мовою може балакати і освічена  
людина...

А коли українці збірались і хотіли одиравити паніхіду  
по Шевченкові,— навіть цих паніхід не првили, бо їх було забо-  
ронено... Це вже було проти всіх установ—і Божих і люд-  
ських—бо сама ж віра Христова наказує молитись павіть за  
ворогів...

Не сила мені отут вилічити вам всіх отих кривд, що  
їх заподіяно народові нашому. Не було теї кривди, не було  
того терни, щоб їх не кинули нам на нашу важку путь... Я

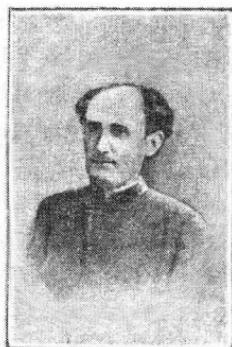


Володимир Винниченко  
(род. 1880 р.), видатний  
укр. письменник-психолог.  
Був емігрантом, тепер го-  
лова Укр. Генерального  
Секретаріату.

## Молодші українські письменники.



О. Олесь (Олександр Ів. Кандиба, род. 1878 р.), видатний український лірик.



Грицько Чупринка (род. 1879 р.), український поет.



Микола Вороний (род. 1871 р.), український поет естет.



Спирідон Черкасенко (род. 1876 р.), український письменник і драматург.

пригадаю тут ще одного факта, що ясно покаже, чого хотіли од нас, чого од нас домагалися. В 1887 р. оден з київських вчених подав на цензуру свого рукописа — „Оп'ять грамматики малоросійського языка“. Цензор повернув рукописа назад навіть не читавши, а на проханні авторовім написав: „Нельзя же разрѣшать къ печати грамматики того языка, который обреченъ на небытіе“...

XLV.

**В**сі оці скорпіони, що сипались на культуру вкраїнську, проте не зменьшили поривання нашого до волі та до рідного слова. Діячі-українські ніколи не приставали в роботі, і ці заборони тільки підбільшували їм енергії, додавали завзяття.

Біжучої річки не спиниш — вона греблю порве. Не спинити й життя, коли воно сіправді існує. І не дивлючись на всі заборони, українська культура проте примувала висеред, — знаходила хоч маленькі дірки в законах і тихенько точилася собі проз їх.

Певніс, нема другого такого народу, щоб примушений був хітріше обходити накази та заборони, як народ український... Українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...

Нам заборонили наукову літературу, заборонили нести простому народові світ та знання. Проте це не спинило українців, — а же ж нам дозволяли писати оповідання, — і тому так рясно вродили у нас всякі вірші та оповідання і про комах, і про різачку, і про дифтерит... Так з'явились у нас

книжечки на зразок: „Від чого вмерла Мелася“ (про дифтерит), Як годувати малих дітей, Добра порада (про бішенство), Порадник жінкам, Порадник матерям, Як живе тіло людське і сила інших.

Академія Наук писала про це: коли українці бажали „преподати народу кое-какое поученіе по части сельского хозяйства, вопросовъ нравственныхъ или чего бы то ни было изъ круга знаний, доступныхъ и нужныхъ простолюдину, они были вынуждены, напрекоръ свойству предмета и направлению своихъ способностей, предлагать такое поученіе въ беллетристической формѣ, чему немало примѣровъ, смѣшныхъ для непосвященнаго въ эту тайну и глубоко прискорбныхъ и досадныхъ для знающаго ее, не трудно привести вилоть до настоящаго времени“<sup>1)</sup>...



Василь Могила (1842 — 1891), укр. поет і драматург; за життя не бачив своїх творів друкованими зза цензури.

содержання на моємъ языке, заставилъ меня сдѣлаться беллетристомъ“<sup>2)</sup>...

Один з українців надумав видати — страшно сказати! — книжку про чорний пар. Написав її на зразок оновідання,

<sup>1)</sup> Записка Академії Наукъ объ отмѣнѣ стѣсеній малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р. ст. 16.

<sup>2)</sup> Записка Академії Наукъ, р. 1905, ст. 84.

як то слід було, проте цензура не дозволила йому друкувати, бо вбачила тут скриту науку. Унергій автор вдався аж до самого міністра землеробства,—і росказав йому, що коли він завів чорний пар в своїм новіті, то з того часу селяне забагатили і не стало в повіті недоїмок; коли ж видати його книжку про чорний пар,—радив автор,—то казанних недоїмків скрізь поменішає... І тільки цим він і взяв міністра і книжку про чорний пар було дозволено<sup>1)</sup>...

Життя само розбивало заборони українського слова і сміялось з авторів їх. Уряд вимагав, аби в українськім театрі непреміенно ставили ще й якусь російську п'есу. Закона цього додержувалися, проте з часом все це звелось на те, що в українськім театрі по-російському давали тільки якогось там паганецького одноактового водевільчика, давали як раз тоді, коли до театру збиралася публіка...

В колишній українській столиці, в такім великім місті як Київ—і зовсім немає улиць на честь українських діячів; але ж рясно зате маємо назви на честь київських губернаторів та ворогів України, Безака, Фундукася, Апенкова, Васильчикова, Клейгельса, Левашова, Столинши й інших. Проте українці і тут тихенько пролізли і назвали аж три улиці на честь українських діячів: Тарасівська (Тараса Шевченка), Пашківська (Пашка Куліша) та Нікольсько-Ботанічна (Миколи Костомарова)<sup>2)</sup>...

Самі закони, що забороняли вкраїнське слово, виходили якимсь незвичайним шляхом. Височайших наказів з р.

<sup>1)</sup> Проф. В. Антонович, Записка в справі обмежень української мови, „Записки укр. Наук. Тов. в Київі“, кн. 3, р. 1908, ст. 35.

<sup>2)</sup> „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 475, примітка.

1876 та 1881 Державна Рада не розглядала, а це порушає основні закони Росийські; Правительствуєтий Сенат не надрукував цих наказів,—і це теж порушало основні закони. З цими наказами якось соромилися подавати їх світу, і пускали їх до життя не прилюдними законами, а секретними циркулярами.

### XLVI.

**Д**о українців сікалися зза всього і скрізь вбачали сепаратизм. В прості справи наші вносили ображливе недовір'я і надавали їм якогось протидержавного політичного виступу.

Так зробили, скажемо, з простою справою постанови пам'ятника Богданові Хмельницькому в Київі. Ця справа дуже характерна й цікава і я коротенько перекажу її<sup>1)</sup>.

Думку про вшанування Б. Хмельницького перший подав відомий М. Юзефович, що був ззамолоду щирим українцем. Юзефович в цій справі вдався до відомого художника Михайла Мікешина, автора монументів „Тисячеліття Росії“ та цариці Катерини II; той з охотою р. 1868 приїхав до Київа і умовився про пам'ятника. Пізніше Мікешин довів цареві Олександру II, що „на Україні, під враженням недавнього польського повстання, виникло загальне бажання пристойно вшанувати патріотичну вислугу гетьмана Хмельницького, що прилучив Україну до Росії“. Р. 1870-го цар звелів збирати жертви на пам'ятника по всій Росії „тому,

<sup>1)</sup> Див. про неї піорше: *Ор. Левицький*, Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому в Київі, „Літ.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 467—483. Див. ще „Київська Старина“ 1888 р. кн. 7.

кто возвратилъ русскому народу Кіевскую святыню, кто спасъ, можетъ быть, православie на берегахъ Днѣпра и положилъ краеугольный камень нынѣшнему государственному зданію всея Россіи“.

М. Мікешин виготовив бронзову моделю пам'ятника і привіз її до Київа на розгляд. Богдан був на баськім коні; „під конитами коня лежав труп ксьондзя-езуїта, укритий пошматованим польським знаменом, тут же валялися шматки порваного ланцюга. Далі, за конем, збита його конитом, сторчма летіла з скелі фігура польського пана, а ще нижче—фігура жида-рандаря, руки якого заклякли на проскурках, пасках і награбованих церковних речах“<sup>1)</sup>... На чолі п'едесталу — кобзар (кобзарем мала бути жива постать Т. Шевченка) співас її грас на бандурі, а під ним підписано:

Та не буде лучче, та не буде краще,  
Як в нас на Україні,  
Що немас жида, що немає ляха,  
Не буде й унї....

Нубліка почала протестувати проти такого пам'ятника, але нічого вдійти було неможливо, бо цар ствердив цього проекта... І тільки через те, що не було гропії (зібрали всього коло 40000 рублів), мусіли поставити самого тільки Богдана, залишивши на далі інші фігури...

Мікешин добре заробив коло монумента: за його цар р. 1872 подарував йому 1000 десятин казенної землі в Катеринославщині (це тепер „Мікешин—Царедар“); р. 1873 на вилив пам'ятника було подаровано з паказу царя 1600

1) „Піт.-Наук. Вісн.“ 1913 р. кн. 6 ст. 170.

пудів зеленої міді,— і Мікешин гарненсько продав цю мідь собі на користь, і так од його цеї міді вже й не вернули.

Р. 1880 монумент Хмельницькому був готовий і його з Петрограду привезли до Київа; але справа марудилася, і про пам'ятника пішли чудні теревені, і все скінчилося тим,

що монумента запраторили в Старокиївський поліцейський участок, де Богдан й проседів з лівтора року,— за те, мовляв, що прибув без пашпорта, як шутикували тоді люди...

Місця на пам'ятника ніяк не могли розшукати.

Комісія, що керувала цею справою, хотіла ставити

їого на Софійській площі,— бо тут княне пішило стрічали Хмельницького 27 студня 1648 р., коли він з військом вертався на Вкраїну, погромивши Польщу. Але де-кому було

недовгодоби, що на такім славнім місці стоятиме Богдан,



тому порішили запраторити його на Бесарабку, поміж крамниці та шинки... Так з того часу Бесарабка й досі прозивається „Площадь Богдана Хмельницкаго“...

Після довгої мороки р. 1881 почали вже й копати на пам'ятника на Софійській площі, але з Петрограду несподівано заборонили роботу... Виявилось, що це київське духовенство поскаржилося в Синод; воно писало: „При испрошении Высочайшаго разрешения на сооружение памятника Хмельницкому местомъ для постановки его предполагалась Бессарабская въ Киевѣ площадь, переименованная тогда же въ площадь Богдана Хмельницкаго. Между тѣмъ киевская городская дума въ засѣданіи 16 июля 1881 г. постановила: памятникъ этотъ поставить на Софиевской площади, въ ея центрѣ, противъ алтарной стѣны Кieво-Софieвскаго Собора, изнѣстной подъ именемъ „нерушимой стѣны“. При означенномъ положеніи и высотѣ памятника на площади не только будетъ закрыть видъ на соборъ со стороны Крестителя и Михайловскаго монастыря, гдѣ проходятъ массы богомольцевъ, совершаются церковныя процесіи и движется городская публика, но еще всякому, направляющемуся съ этой стороны къ собору будетъ представляться уже не алтарная стѣна собора, а задняя часть лошади... Естественно, такимъ видомъ смущень будеть каждый благочестивый христіанинъ, обычно творящій на себѣ крестное знаменіе въ направленіи къ „Нерушимой стѣнѣ“... Находя такую постановку конної группы предъ св. алтаремъ неприличною и оскорбительною для религіознаго чувства православныхъ поклонниковъ русской святыни“<sup>1)</sup>), духовенство в особі пресвяще. Іоанна

<sup>1)</sup> „Літ. - Наук. Вісн.“ за 1913 р. кн. 6 ст. 476.

й благало заборонити ставити пам'ятника на Софійській площі...

Знялася велика буча, пішла довга писанина і справа не обійшлась, як водиться, без натяків і на „українофільство“ і на сепаратизм. Голова комісії збудування пам'ятника М. Юзефович прямо писав міністрові: „Долгомъ поставляю представить отвѣтъ мой на доводы, приводимые противъ постановки памятника на Софіевской площади... Въ отзывѣ преосв. Иоанна нѣть и подобія правды. Видно, что преосвященный былъ введенъ въ заблужденіе творцами украинофильской интриги, враждебной самому Богдану Хмельницкому и не переносящей памятника ему, какъ исторического свидѣтельства о единствѣ и неразрывности Русской земли... Я первый поднялъ вопросъ объ этомъ памятникѣ, какъ наглядный отвѣтъ, съ одной стороны польскимъ притязаніямъ, а съ другой—зарождавшемуся тогда украинскому сепаратизму“<sup>1)</sup>...

І тільки через цю „українофильську интригу“ наказано було поставить пам'ятника все-таки на Софійській площі, а то стояв би Богдан десь на Бесарабці серед рундуків і показував би своєю історичною булавовою на якийсь там шинок...

Довго тяглася ця справа з пам'ятником, бо зовсім не було грошей, аби його закінчiti; тільки р. 1886 було видано з казни 12000 рублів і пам'ятника так-сик закінчили,— закінчив (п'едестал) вже архітектор В. Н. Ніколаев, бо зза пригоди з міddю з Мікешиним перестали ї знatisя. Нарешті, 11 липня 1888 р. пам'ятник був посвячений...

---

<sup>1)</sup> Ibidem, ст. 477—478.

XLVII.

**Г**аслідки всіх цих заборон, всіх цих утисків були страшні для України. Вони зробили те, що багато українців одбилися од рідного поля, пристали од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостика - въ до своєї фамилії і зробилися „тоже малороссами“... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського і каламутила тихе озеро наше. Русифікація знисила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищилися...

Руйнувалася культура її простого народу, руйнувалося все, що набув він за попередні віки. Школи рідною мовою не стало, пішла школа московська, де дитина не розуміла, чого її навчають. Тому не диво, що у нас на Україні більше ніж де, вийшовши з школи, стають знову неграмотними. Бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння<sup>1)</sup>...

Кращі сини українські з болем дивились, як руйнувалася стара наша культура. І вони боронили цю культуру, боронили, як могли, клали на неї всі свої сили, отдавали їй все своє життя...

І з того часу, як заборонили нам рідне слово, з р. 1863 посунули наші українці знову за кордон,—тепер вже в Австрію, де слово наше було вільним. Львів стає україн-

<sup>1)</sup> Про потребу національної школи див. *Б. Грінченко*, На безпросвітному пути, вид. З, К. 1913.

Цар помнякшав, але зараз же на кошт Савича послав на Вкраїну гонця-чиновника, аби він перевірив, чи то ж справді по-вкраїнському *не скажу* значить *не знаю*<sup>1)</sup>...

Перекручували душу, перекручували все життя. Непорозумінням кінця не було, бо русифікація на кожному кроці спотикалася на наше рідне і часом прибірала трагікомічних форм...

Росказують, що як був в Київі цар Микола I, він заїхав до Никольського собору, збудованого р. 1690 Мазепою. В ризниці царське око впало на якийсь старий портрет.

— Чий це портрет? спитав цар настоятеля.

— Зиждителя храма сего, гетьмана Івана Мазепи, Ваше Величество,— одповів той.

— І ви за його молитеся? цікаво питає цар.

— Кожну службу, як за зиждителя, Ваше Величество, — широко одповідає недогадливий батюшка.

— А великим постом проклинасте Мазепу? — здивовано питає цар.

— Проклинаємо, Ваше Величество... — зрозумівши, боязько одповідає батюшка...

— І молитесть, і проклинаєте, — насмішкувато лодає цар і повертає з ризниці...

Звичайно, це може тільки анекдот, проте анекдот дуже виразний...

---

<sup>1)</sup> Д. Бантышъ — Каменскій, Исторія Малої Россії, вид. 4, К. 1903 р. ст. 589.

XLVIII.

**Л**о найгірше, всі ці заборони важким тягарем лягали на душу свідомих українців. Вони дратували їх, отроювали душу їм ненавистю до братів-московської культури, — культури близької нам, культури рідної, бо й ми ж самі добре доклали до неї своїх рук...

Свідоме московське громадянство байдуже було до нашої трагедії. З понередніх віків воно наслідувало ворожнечу до нас, дивилось скоса, історії нашої не знато, культури нашої не визнавало. Про те, що це ми йому створили культуру за XVII та XVIII віки, про це воно забуло, і не тільки забуло— і знати не хоче...

І за XIX вік ми маємо з московського громадянства силу централістів, як були вони в XVII та XVIII віках. Згадаймо таких письменників як Каченовський, Катков, Суворин, Грингмут, Мещерський, або в наші часи фанатичний Струве,



Проф. Михайл Грушевський (род. 1866 р.),  
славний укр. історик, голова Української  
Центральної Ради.

що закликав свое громадянство „енергично и безъ всякихъ поблажекъ вступить въ идеиную борьбу съ украинствомъ“... I російське громадянство ввесь час було ворожим до наших національних поривань, а в кращому разі—було байдужим...

Наведу тут листа „каючогося“ великоросса, що виразно вилічує гріхі свого громадянства. „Мы, великороссы— пише він—всѣ, за исключеніемъ развѣ немногихъ, пужно правду сказать, или совершенно индифферентно относились, или, что еще хуже, старались и стараемся всѣми силами противодѣйствовать самостоятельному ихъ (українців), на національной почвѣ построенному, развитию. Вѣдь мы, великороссы, только и ограничиваемся ровно ничего не стоящими восклицаніями по адресу „хохловъ“-українцевъ обѣихъ краївъ, гдѣ „среди садовъ деревья гнутся долу“, обѣихъ пѣвучести и „удивительномъ“, своеобразномъ ихъ характерѣ, а между тѣмъ не видимъ, что этотъ нашъ братскій народъ, которому мы многимъ обязаны, весь стонетъ отъ своей приниженнности, главнымъ виновникомъ которой является въ послѣднемъ счетѣ мы, великороссы“...

„Вѣдь не тайна,— пише він далі—что въ свое время не сочувствовалъ этому даже такой человѣкъ, какъ Бѣлинскій—этотъ идолъ современной ему великорусской нашей молодежи. Вѣдь онъ одобрялъ даже арестъ Шевченка и называлъ его, Кулиша и другихъ „ему подобныхъ“ чуть ли не дураками, негодлями, проникнутыми „мелкимъ хохлацкимъ патріотизмомъ“...

„Кто—питає автор—сочувственно откликнулся изъ нашихъ по украинскому вопросу? Кто привѣтствовалъ добрыя начинанія украинцевъ?—Никто... Все наше общество апатично молчало и молчить или косо, недовѣрчиво погляди-

ваетъ на поднимающее голову „хохломанство-украинофильство“, какъ не стѣсняются и до сихъ поръ обозначать культурное движение украинцевъ“<sup>1)</sup>...

Так писав в 1905 р. „кающійся“ великорос, правдиво вбачаючи в байдужности до нас і наших справ гріх свого, братського нам громадянства<sup>2)</sup>.

Я йще мушу зазначити, що російський уряд рідко коли сам, з своєї ініціативи вів на нас погроми. Завше перед новими заборонами знімали бучу добровольці, що галасували про сепаратизм і тикали на нас нальцями. Уряд обома упима прислухався до їхнього галасу і охоче тиснув нас зо всієї сили...

---

## XLIX.

**М**ова—це наша національна ознака, в мові—наша культура, ступінь нашої свідомості.

Мова—це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова—душа кожної національності, її святощі, її наїцініший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний

---

1) Див. „Кіевская Старина“ 1905 р. кн. VI, підпис „Великороссія“.

2) Див. про це питання К. П. Михалевичъ, Открытое письмо къ А. Н. Пыпину. Къ исторії отношений къ Українству представителей прогрессивной части русского образованного общества, К. 1909 р.—Д.м. Донцовъ, Русской либерализмъ и украинское движение, „Укр. Жизнь“ 1912 р. № 5.—В.І. Жаботинский, О русскомъ либерализмѣ, ibid. № 7—8.

орган культури, традиції. В мові—наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Мова—це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова—це найясніший вираз нашої психики, це найперша сторожа нашого психичного я...

І поки живе мова—житиме й народ, яко національність. Не стане мови—не стане й національності: вона геть роспопружиться поміж дужчим народом...

От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань.

Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, попхаш, куди забажасш...

Напади на нашу мову почалися дуже давно,—ще майже з самого приєднання України до Москви. Богообоязлива Москва, що готова була муки приймати за „єдину букву азъ“, завше скоса поглядала і на нас і на нашу мову. Думка така була: раз інша мова, то й інший народ, а коли інший народ, то інша й віра... А коли інша віра, до тожеретицька віра, бо право вірує сама тільки Москва та московський народ...

Одного разу, з початку XVII-го віку, прийшло на Москву козацьке посольство з України. Цар одмовив їм і не приняв їх; кн. Пожарський ось так виправдjuвався: „Пришли вы къ Москвѣ—казав вин—передъ постомъ, и въ посты у великого государя нашего никакіе послы и иноземцы не бывають“... Як бачимо, цар боявся поскоромитися в піст „иноzemцами“—українцями...

І так ми стали на Москві еретиками і, як я вже розказував, багато перетерпіли за це своє еретицтво в XVII в...

Мова наша—особливо жива людова мова, не літературна,—вже тоді, в XVI та XVII в., дуже одріжнялась від мови московської. Живу мову нашу на Москві мало розуміли, розібрati, щò таке наша мова, тоді ще не могли. Кожну людину, що не балакала по-хрещеному, тоб-то по-московському, прозивали там німцем, імотою.

Жили ми тоді під Польщею, державною мовою у нас в XVII віці замісць своєї, що була в литовську добу, стала мова польська; тому не диво, що в нашу мову, особливо в мову літературу, увійшло чимало польських слів (вони згодом вивітрилися з нашої мови). На Москві це одразу кинулось ввічі і тому одразу ж там почали прозивати нас поляками, а нашу мову українську—польською мовою...

І ця думка, ніби мова наша—то польська мова, думка ця, що повстала ще в XVI та XVII віках<sup>1)</sup>), крінко держалась на Москві і в XVIII віці, і в XIX, держиться вона там навіть і до нашого часу. Цю стару думку тільки трохи підновили,—нашу мову почали прозивати наріччям мови польської.

За XVIII та XIX віки з мовою нашою було теж саме, що і з самим народом: мову нашу роздирали на часті і тягли до себе і поляки і москалі. Дві головні думки було про нашу мову за ці вики: поляки писали, що мова українська—то мова польська, та тільки трохи поиснована москов-

<sup>1)</sup> Ще *H. Певальє* р. 1663 в своїй *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*, ст. 38, називав українську мову наріччям польської.

ською, цеб-то зросійщане польське наріччя; росіяне писали, що мова вкрайнська—то мова російська, та тільки попсована польською, це полонізоване російське наріччя. Назвати нашу мову окремою мовою ніхто не хотів...

Я не буду росказувати, що пишуть про мову нашу поляки,—вони інколи й досі нашу мову залічують до своєї; спинюся тільки на тому, що кажуть про нашу мову росіяне.

В середині XVIII віку, р. 1746-го Ломоносов так писав про нашу мову: „Сей діалектъ съ нашимъ очень сходенъ, однако его удареніе, произношеніе и оконченія рече-ній отъ сосѣдства съ Поляками и отъ долговременной быт-ности подъ ихъ властю много отмѣнились или прямо сказать попортились“<sup>1)</sup>.

І от це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, і пішло гулять по світі і стало загальною думкою більшості російських письменників. На першу частину твердження—що наша мова есть „діалектъ“, цеб-то язик, а не наріччя, на це не звернули уваги,—от же добре зам’ятали тільки відносини мови нашої до польської.

Року 1784 цариця Катерина II надумала видати такий словник, щоб він містив в собі всі язікі, які тільки існують на світі. Дев’ять місяців проклопоталася цариця над своєю

<sup>1)</sup> Див. Сочиненія М. В. Ломоносова, вид. Академії Наук, т. IV, Спб. 1898 р ст. 1 — 2. Це Ломоносов писав против Тредяківського; Тредяківський написав тоді статтю: „О множественномъ прілагательныхъ целыхъ іменъ оконченій“ і радив писати на кінці прикметників у множині *и*. а не *е*, бо „малоросіянине кончатъ непремѣнно также на *и* сімъ образомъ: святыи“; *ibidem*, примітки, ст. 13. Як бачимо, з нашою мовою тоді ще добре рахувались...

вигадкою; всім губернаторам було крепко наказано збирати слова з їх країв і одсылати до Петрограду; у всі кінці світа послали відозви і просили присилати слів. Але нарешті ця робота Катерині обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраним матеріалом, Паллас і видав р. 1787—1789 „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчий, собранные десницею Всевысочайшой особы“, 4 томи.

І от в цім словнику, в передмові писали таке про нашу мову: „Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россійское, на польской образецъ премѣненное, которое и въ употреблениі токмо въ Украинѣ и Малой Россіи“...

Це було офіціяльне твердження „Всевысочайшой осoby“...

Але придивімось, на основі якого матеріялу зроблено такий висновок. Ось які слова тут подані за українські: жаръ, земля, корова, кровъ, домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрење, когда, караульщикъ і такі иші... От на цим матеріялі славні академики Катеринини ї прийшли до думки, що „малороссійское нарѣчіе мало отлично“...

Звичайнѣ, доставили ці слова губернаторі тільки з обов'язку, аби здихатись клопоту, а в Петрограді їх приняли, як то кажуть, за чисту монету, і не перевіривши, здали до друку<sup>1)</sup>...

В XIX віці про нашу мову панує така ж сама думка. Вчений М. Т. Каченовський, редактор „Вѣстника Европы“, ось що писав про нашу мову: Извѣстно, что малороссійское

<sup>1)</sup> Див. про це ширше I. Огієнко, Огляд українського язикознавства, 1907 р. ст. 41—42; „Записки“ Львів, т. 80.

нарѣчіе занимаетъ середину между нашимъ русскимъ языкомъ и польскимъ, изъ послѣдняго вошло въ него множество словъ и оборотовъ въ продолженіе того времени, когда Малороссія находилась подъ польскимъ господствомъ<sup>1)</sup>.

В другімъ місці Каченовський мову нашу зве російською, та тільки попсовоаною польською<sup>2)</sup>.

Додамъ до цього, що Каченовський бувъ профессоромъ слав'янськихъ мовъ въ Московськімъ університетѣ і такі думки свої передававъ і своимъ студентамъ.

Найбільший грамотій свого часу, Микола Греч, вже просто залишивъ нашу мову въ нарічча до польської; р. 1822 вінъ писавъ: „Малороссійское нарѣчіе родилось и усилилось отъ долговременного владычества поляковъ въ юго-западной Россіи, и можетъ даже называться областнымъ польскимъ“<sup>3)</sup>... Те же саме вінъ сказавъ і въ своїй відомості „Пространной грамматикѣ“ 1827 р., тільки простіше: „Малорусское нарѣчіе можетъ даже называться нарѣчіемъ языка польского“...

Мушу додати, що Греч бувъ чоловікъ авторитетний і впливовий і думки його котилися широко по цілій Росії.

Ці думки про польське походження нашої мови були настільки впертими, що навіть проф. Бодянський серйозно доводивъ неправдивість їхъ<sup>4)</sup>... А р. 1848 появилася навіть дисертація вченого Лебедева: „Историко-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училъщъ въ Россіи“; авторъ виступивъ противъ неправдивої думки,

1) „Вѣстникъ Европы“ 1810 р. ч. 49 № 1 ст. 69—70.

2) Див. мій Огляд, ст. 29—31.

3) „Опытъ исторіи русской литературы“, Спб. 1822 р. ст. 12.

4) „Ученые Записки Моск. Универс.“ 1835 р. ч. 9.

що тоді панувала, ніби вкраїнська мова зачалася з того часу, коли Україну запосіла Польща.

Дойшло до того, що мову нашу прозвали тоді просто „польской креатурой, незаконнымъ дѣтищемъ russкой семьи“<sup>1)</sup>...

А то бувало, що прозивали нашу мову просто „иностраницю“. Так, на перекладі книжки українського письменника XVII-го віку І. Галятовського „Мессія Правдивий“ 1669 р. на російську мову Космодемянським в 1803 році написано: „Переводъ съ иностраннаго“...

Поскільки не знали нашої мови, голосно свідчить те, що каже про мову нашу відомий російський історик Карамзин; він приводить грамоту, писану вкраїнською мовою і додає, що грамота ця „писана варварскимъ языкомъ, ни Русскимъ ни Польскимъ“<sup>2)</sup>...

І коли відомий історик назвав мову нашу „варварською“, то чи диво ж після цього, коли р. 1863-го міністр Валуев авторитетно заявив: „никакого малороссійского языка не было, нѣть и быть не можетъ“<sup>3)</sup>...

## L.

**М**ови нашої не знали, мало знали ї нас самих. „Малорусская народность—пише акад. Пинин—для большинства съвѣриаго русскаго общества была terra incognita. Исторія Малороссіи была извѣстна мало, а когда

<sup>1)</sup> П. И. Житенцкій, Очеркъ звуковой исторіи малорусского нарѣчія, К. 1876 р. ст. 46.

<sup>2)</sup> Исторія Государства Россійскаго, т. IX, примітка 561.

<sup>3)</sup> Див. вище ст. 211.

являются, наконецъ, первые опыты знакомства съ современ-  
ной народностью, русскимъ этнографамъ приходилось какъ  
будто открывать Малороссію“<sup>1)</sup>...

Проте були і в кінці XVIII і в XIX віці такі люди,  
що добре розуміли і нашу мову і нашу історію. Так, ще в  
1793 р. письменник Федор Туманський писав про Україну і  
про її відносини до Росії ось так: „Цѣлое состоить изъ  
частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать  
части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны  
быть его части въ порядкѣ и должностъ совершенствѣ, по  
крайней мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило  
истины, а оспаривающаго оное—къ лѣкарю“<sup>2)</sup>...

Правдиві слова, і під ними ще й тепер залюбки підпи-  
сався б кожний щирій українец...

Року 1815-го дуже цікаві думки про нашу мову подав  
відомий польський вчений Бандтке; він писав: „Языкъ малороссійскій (котораго столица есть Киевъ), какъ не уступающей въ старшинствѣ великороссійскому, не можетъ быть нарѣчиемъ сего послѣдняго... И хотя нѣмцыувѣряютъ, яко-  
бы малороссійское нарѣчіе есть не что иное, какъ русской языку, испорченный прымѣсью къ нему польскаго, не смотря на то малороссійское нарѣчіе старѣе многихъ другихъ, ибо Киевъ процвѣталъ уже въ то время, когда Москва не су-  
ществовала, а словянскіе Поляне еще прежде Рурика гово-  
рили не иначе, какъ своимъ словянскимъ языкамъ... Дай,

<sup>1)</sup> А. Н. Пыпінъ, Исторія русской этнографіи, т. III ст 309—310.

<sup>2)</sup> „Россійскій Магазинъ“ 1793 р. ч. II,

Боже, чтобы и малороссийскій языкъ сталъ въ ряду ученыхъ славянскихъ языковъ!“<sup>1)</sup>...

Відомий О. Левшин р. 1816 пророував про український язик: „Ежели геніі здѣшней стороны (України) обратять на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ быть будуть состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Європы“<sup>2)</sup>...

Писав про українську мову ще р. 1830-го і відомий історик Бантиш-Каменський: „Це справедливо думають, что нарѣчіе, коимъ говорять теперь Малороссіяне, обязано своимъ происхожденіемъ единственно вліянію языка польскаго. Мѣстное удаленіе Кіевлянъ отъ Новгородцевъ и другихъ славянскихъ племенъ еще въ глубокой древности положило зародышъ таковому измѣненію языка славянскаго, и наблюдательный филологъ въ лѣтописи Пестровой, въ путешествіи ко святымъ мѣстамъ черниговскаго игумена Даниила и въ пѣсни Игоревой, письменныхъ памятникахъ XI и XII столѣтій, примѣтить уже сіи отмѣны въ нѣкоторыхъ словахъ и въ самомъ ихъ составѣ... Въ малороссийскомъ нарѣчіи скрыто происхожденіе многихъ славянскихъ словъ, которыхъ тщетно будемъ искать въ нынѣшнемъ языке русскомъ“<sup>3)</sup>). Так думав про українську мову історик ще в 1830 р. і думки його можна назвати цілкомъ правдивими й тепер.

Наведу ще один уривок,—думки про українську мову проф. Срезневського, потімъ відомого академіка; р. 1834-го

<sup>1)</sup> Замѣчанія о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ, „Вѣсти. Евр.“ 1815 р. ч. 81 ст. 23—35, 118—124.

<sup>2)</sup> Письма изъ Малороссіи, Харьків. 1816 р.

<sup>3)</sup> Исторія Малой Россіи, вид. 4, К, 1903 р. ст. 480.

він писав: „Въ настоящее время —каже він —нечего доказывать, что языкъ украинской (или какъ угодно называть другимъ, малороссийской) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступить богемскому въ обилии словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который, будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образоваными по гибкости и богатству синтактическому,—языкъ поэтическій, музыкальный, живописный“. I Срезневський щиро сподівається, що український язык стане літературним. „Языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенки, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины“<sup>1)</sup>...

Як бачимо, вже за старі часи, ще з початку XIX-го віку знаходились такі вчені, що добре розуміли стан нашої мови, називали її не нарічям, а окремим язиком в слов'янській сем'ї і пророкували її славне життя. Проте думки цих вчених,—хоч вони й були дуже поважними, губилися в цілому морі тих нікчемних вигадок, що їх пускали про мову нашу всякі малограмотні добровольці - філологи. I тільки з другої половини XIX-го віку серед більшості вчених вже остаточно запановує думка, що українська мова— це окремий язик, що вона має свою довгу історію.

---

1) Взглядъ на памятники Украинской народной словесности, „Ученые Записки Моск. Унив.“ 1831 р. кн. VI, окт ст. 134—150.

Я наведу тут ще де-які думки кращих вчених про вкраїнську мову.

Так, добре відомий лінгвіста А. Шлейхер писав: „Малоруссій языкъ нельзя разсматривать, какъ разновидность русского, но какъ нарѣчіе, стоящее къ нему въ такомъ же отношеніи, какъ и къ остальнымъ славянскимъ языкамъ“.

Славний П. Шафарик писав про нашу мову: „Въ южно-русскомъ нарѣчіи мы имѣемъ дѣло съ такимъ же самобытнымъ нарѣчіемъ, какъ и другія славянскія“.

Славний Ф. Миклошич ще більше рішучо заявив: „Языкъ малорусскій долженъ быть разсматриваемъ наукой, какъ самостоятельный языкъ, а не какъ нарѣчіе великорусскаго“.

Ще відомий проф. П. Лавровський писав те ж саме: „Между особенностями малорусского нарѣчія есть много такихъ, которыя неоспоримо даютъ этому нарѣчію право на такое же самостоятельное мѣсто, какое занимаютъ и другія нарѣчія славянскія“.

Славний академік Ф. Корш те ж визнавав нашу мову за окремий язык: „Языкъ Малой Россіи—писав він—можеть быть названъ діалектомъ лишь по отношенію къ тому доисторическому языку, на которомъ говорили русские славяне до своего рѣшительного раздѣленія на три вѣтви. Относительно этого праязыка и великорусской языкъ есть діалектъ. По отношенію къ послѣднему малорусской языкъ есть языкъ. Какъ таковой, онъ въ свою очередь раздѣляется на нарѣчія и говоры, совершенно независимые отъ нарѣчій и говоровъ великорусскихъ“.

Так потроху витворювалась думка, що вкраїнська мова—це окрема мова, а не нарічча мови московської.

Проте до думки такої вчені прийшли шляхом довгих наукових змагань, але таких змагань, що все ж накінці їх витворилася правдиво-наукова думка.

LI.

„Споръ южанъ съ съверянами“ почався дуже давно, — початки його губляться ще в XVII віці; тільки на перших порах змагання велися не за мову, а більше за саму віру „черкасішк“. В кінці XVII віку, в р. 1689 — 1690, змагання це набуло дуже гострої форми: богообоязлива Москва звела на ноги проти українців всіх, кому були любі старі порядки московські, і вся ця чорна юрба, з патріархом Іоакимом на чолі, дала генеральний бій українцям...

Проте гору взяли в цім бої українці і вони широко понесли свою культуру на Москву. Разом з культурою вони понесли на Москву і свою мову і почали там вироблювати літературну московську мову.

Українська літературна мова почалася дуже давно, — вже з XI віку ми маємо пам'ятки її, скажемо збірник Свято-славів 1073 року. Де-далі, мова ця вироблювалась все більше і згодом стала мовою школи і всіх освічених людей. Повстала ця мова на ґрунті мови старослав'янської, тоб-то старо-болгарської. Разом з християнством прийшла до нас ця старослав'янська (болгарська) мова і панувала у нас вісім віків, до XIX століття; разом з тим запанувала в нас і думка, що писати книжки можна самою тільки старо-слов'янською мовою: писати іншою мовою було гріх і на це не одважувалась жадна письменна людина...

От чому в найстаріших пам'ятках наших годі шукати виразних прикмет української мови.

Звичайно, поруч з цею літературною мовою була жива народня українська мова, і вона була одмінною од мови літературної (болгарської в основі) вже в XI віці; це була мова простого неписьменного люду, це була мова для буденного вжитку. Письменники тогочасні, що були майже з самого духовенства, обминали цю мову в своїх писаннях, як мову мирську, як мову нецерковну. І чим більше освіченим був письменник, тим чистішою старослав'янською мовою він писав, тим далі він був від мови живої, народньої... І тільки випадково, помилляючись, бувало лишав письменник якусь рису своєї рідної української мови.

Проте народня мова вперто стукалася до літературної і досить рано вона все-таки ввійшла туди; про це нам виразно свідчить такий український пам'ятник, як, скажемо, „Слово о полку Ігоревѣ“ XII віку.

Такою була наша літературна мова за віки XI—XIV; потроху старослав'янська мова почала одмінюватись, бо її вже мало розуміли, і де-далі, літературна мова стає все менше і менше розумною, а це примушувало її більше наблизатися до мови живої; і вже в XIV — XV віках жива українська мова великим струмком тече до літературної.

Проте тільки з XVI-го віку, коли й до нас на Вкраїну докотилися реформаційні ідеї, що несли літературні права мові народній, з того часу народня українська мова одержує право вільно увійти до мови літературної. І з XVI віку на Вкраїні витворюється цікава літературна мова: основою в ній стара слав'янська мова, але вже значно позбавлена своїх давніх рис; до цеї основи силою увійшла, бо приму-

сило життя, жива народня мова, і з обопільного впливу їхнього і витворилася „слав'яно-руська“ мова, як її прозивають. Польський вплив на нашу мову тоді був великий,—бо мова польська стала мовою державною,—тому вплив цієї значно одбився і на цій нашій „слав'яно-руській“ літературній мові<sup>1)</sup>.

В XVII віці жива мова ще більше входить до літературної і, скажемо, в творах Галятовського бере собі вже почесне місце; де-далі, народня мова пливе все більше та ширше і стає ясним, що в боротьбі мови церковно-слав'янської та народної гору візьме жива мова.

Я повинен ще сказати, що поруч з цими мовами була в час на Україні ще мова актова,—мова судова, мова юридичних канцелярій; почалася вона дуже рано—ще з початку XIV-го віку, з того часу, як Україну забрала Литва. І ця мова в основі своїй церковно-слав'янська, проте вже вкуні з мовою живою, і ця жива мова згодом і тут бере гору; та тільки з кінця XVI-го віку, коли од Польщі, що заступила Литву, пішли утиски на нас, цю актovу мову потроху звели, а потім і зовсім заборонили, — актовою мовою стала мова польська.

З половини XVII-го віку, з часу приєднання України до Москви, українці потягли на Москву в великому числі і попесли з собою і свою літературну мову. На Москві була своя літературна мова—церковно-слав'янська в основі, з дуже малими рисами мови живої. І з того часу і пішла боротьба між двома цими літературними мовами. Москва зразу, вже з

<sup>1)</sup> Зразки цеї „слав'яно-руської“ мови див. вище на ст. 42—43, 75.

середини XVII-го віку примушує українців кидати свою живу мову і пристосовуватися до мови московської. Шішли накази про це, посипалися заборони наших книжок. Проте літературна мова вкраїнська не здавалася і ще більше сунулася по Росії.

Бы́провадилъ Г҃ръ са-  
ногъ чесъ Прѣка Незекиїла  
въ полье, кото́роє побно на поле, на немъ же быкъ  
былъ костей члѣнихъ, а множество костей члѣни-  
гды дѣхъ побѣнѹлъ на ческихъ и егда дѣхъ дѣхъ  
тѣи кости, зараӡъ ста́лъ- на оныя кости, бысть  
са шумъ великий, поча- шумъ велики, нача́ла кости  
лиса кости до костей х костемъ сокирати, на-  
збирати, почалъ и х скѣ-  
ра ширивати.

Так Галятовський напи-  
сан свою промову.

Промова украйнського письменника І. Галято-  
ського въ Москві перед царем 1670 року.

Избѣде К҃ръ во едино  
время пророка Незекиїла  
на поле, на немъ же быкъ  
былъ костей члѣнихъ, а множество костей члѣни-  
гды дѣхъ побѣнѹлъ на ческихъ и егда дѣхъ дѣхъ  
тѣи кости, зараӡъ ста́лъ- на оныя кости, бысть  
са шумъ велики, поча- шумъ велики, нача́ла кости  
лиса кости до костей х костемъ сокирати, на-  
збирати, почалъ и х скѣ-  
ра ширивати.

Так йому виправили зе-  
мляки і так він читав Й.

Історія української літературної мови за XVIII вік дуже цікава. Всі значні письменники наші тягли тоді на Москву і там провадили свою культуру роботу; на Москві вони потроху забували рідну мову свою і проймалися мовою московською. У нас на Вкраїні Москва душить літературу мову нашу і забороняє друкувати нею книжки, зате ця мова все суне та суне на Москву. І от за XVIII вік потроху на

Москві складається нова літературна мова московська: її творять найбільше наші таки українці, що тоді скрізь були на Москві. Нова літературна мова московська склалася з довгої боротьби мови вкраїнської літературної та московської: до неї увійшли і стара літературна мова московська, і мова приказів московських, і літературна мова українська, і українська актова мова. От чому літературна мова московська ще й тепер має в собі таку силу церковно-слав'янських елементів, от чому вона має багато елементів українських та навіть польських; тим-то вона й так далеко одійшла від мови живої, народної...

От так померла стара вкраїнська літературна мова і так вона воскресла вже літературною московською мовою...

Жива народня вкраїнська мова за XVIII століття простує до літератури все більше та більше; стара літературна мова потроху зникала, потроху тягнала на Москву, і місце її заступала вдома мова народня. Стара наша літературна вкраїнська мова прόбувала була вернутися до нас із Москви, проте її в чужому вбраниї вже не познали вдома, не приняли і не пустили до себе...

А р. 1798-го вийшла „Енеїда“ Котляревського і вона стала хрестом пад могилою старої літературної нашої мови. З того часу на Вкраїні літературною мовою стає вже цілком мова жива народня, та мова, що потроху протікала до літературної вже з XI—XII століття.

### LII.

**Б** XIX столітті „споръ южанъ съ съверянами“ не спиняється, а набуває собі ще гострішої форми, — тільки сперечки йдуть вже за саму мову нашу.

В XIX віці в Росії стає дві літературні мові,— московська та українська; повсталі ці дві мові не однаковим шляхом і були вони неоднаковими і по самій своїй істоті: московська літературна мова перетворювалася з мови давньої церковно-слов'янської, з „високого“ штилю, по термінології Ломоносова, тоді як літературна українська мова прямо вийшла з штилю „низького“, з мови „подлої“. Демократичний народ український одразу взяв собі мову народину за літературну, тоді як мова літературна московська далека була від мови народньої і за недовгий час свого життя ось тепер потроху стає навіть мертвою мовою...

І тому нема нічого дивного, що ці мови—„високого“ штилю та „подла“ мова повинні були вступити в боротьбу, бо мова „високого“ штилю, звичайно, не признала „подлої“ мови і тільки з призирством поглядала на неї згори... І тільки змилосердивши мову українську залічили в нарічча до мови московської...

„Споръ южанъ съ сѣверяниами“ про мову їхню роспочався з самого початку XIX-го століття; на чолі цеї сперечки йшов проф. М. Каченовський, що не визнавав мови нашої за окрему мову, — він її вважав за сполучене нарічча польської мови; не визнавав він і нашої літератури, — і Каченовський був перший, що заперечав потребу самостійної української літератури.

До Каченовського пристав навіть відомий ієрарх Євгеній Болховитинов, що р. 1814 писав про нашу мову: „Не вѣрю, чтобы Честоръ писаль на малороссийскомъ языке, котораго при немъ не было, а что у Малороссиянъ осталось больше, нежели у насъ словъ его, это не доказательство“<sup>1)</sup>...

<sup>1)</sup> „Древняя и Новая Россія“ 1880 р. кн. X ст. 355 і 361.

Проти думки Каченовського писали польський вчений Бандке, писав О. Левшин і інші. Ці перші сперечання мали велику вагу для української мови: вони ясно показали, що з українською мовою у всякому разі повинно рахуватися<sup>1)</sup>.

Вдруге суперечки про нашу мову гостро знялися вже в 50-х роках минулого століття, знялися найбільше зза відомої гіпотези проф. Погодина.

Тоді як раз наш славний українець, перший ректор київського університету проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови. В багатьох своїх працях, написаних р. 1827 — 1863-го про нашу мову<sup>2)</sup>, Максимович науково довів, що українська мова — це справжня самостійна мова, а не нарічча; до мов західно та східно-слав'янських вона близчча, ніж до мови московської, од якої вона має силу дуже давніх одмін. Самі українці — дуже давні автохтони в своїм краї, де живуть вони од Дунаю до Дону; мова українська зaczалася в найстаріші часи, ще в доісторичну добу. І Максимович перший докладно подав всі найвиразніші прикмети української мови.

Проти цих думок Максимовичевих роспочалася наукова сперечка. Першим виступив проф. П. Лавровський<sup>3)</sup> і почав доводити, що українська мова повстала пізно, не раніше XIII—XIV віку, тому ми й не маємо, на його думку, виразних українських ознак в пам'ятках XI — XII віку. Проте Лавровський визнавав мову нашу справжньою самостійною

<sup>1)</sup> Про всі ці сперечки (р. 1809 — 1830) див. *I. Огієнко, Огляд українського язикознавства, „Записки“, Львів, т. 79.*

<sup>2)</sup> Див. їх в III т. його Сочиненій, К. 1880 р.

<sup>3)</sup> О языке съверныхъ русскихъ лѣтописей, Спб. 1852 р.

човою, і навіть сердився, коли йому казали, що мова вкраїнська близька до московської<sup>1)</sup>.

Р. 1856 виступив і проф. М. Погодин з своєю теорією<sup>2)</sup>. Він іде за Максимовичем і вважає, що вкраїнська мова — окрема самостійна мова, а не нарічча, і повстала вона десь в IX віці; од мови московської вона одріжняється більше, ніж од інших слав'янських мов. Але як же вийшло, що мова ця, на думку Погодина, не має старих пам'яток? „Какъ народъ-властительъ, поставлявшій князей всѣй Руси, народъ колонизаторъ, заселившій Оку и среднее течение Волги, народъ, служившій для прочихъ русскихъ племенъ источникомъ христіанской вѣры, просвѣщенія и письменности, могъ не оставить въ древнихъ памятникахъ яркихъ слѣдовъ своего духа и своего языка? Это былъ бы фактъ безпримѣрный въ исторіи... И такимъ шляхомъ Погодинъ прийшовъ до своеї відомої гіпотези, що поляни були великоросіянами, що вони з давніхъ-давен жили въ Київѣ, і тільки пізніше, по татарськимъ погромамъ, потягли зъ Київа на північ, а на їхъ місце десь въ XIII—XIV віці зъ Галичини і прийшли вкраїнці... А коли такъ, то виходить, що першу державу заклали і віру Христову приняли перші росіяне, а не вкраїнці...

Гіпотеза ця прийшлася дуже до вподоби російському громадянству, хутко поширилась і стала загально відомою;

1) Див. його „Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчіями“, „Ж. М. Н. Пр.“ 1859 р. кн. 6. ст. 225—266. Резюме цієї статі въ „Основѣ“ 1861 р. кн. 8: „Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину“.

2) „Записка о древнемъ языке Русскомъ“, „Памѣтія отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ“ 1856 р. т. V, ст. 70—92.

проте вона не відержує серйозної критики, і її легко розбили М. Максимович — філологічну частину<sup>1)</sup> та А. Котляревський історичну частину<sup>2)</sup>.

Ця сперечка про нашу мову мала дуже велике значіння: зза неї добре встановили виразні прикмети вкраїнської мови, знайшли місце цеї мови серед інших слав'янських мов і вивчення нашої мови поставили на цілком науковий ґрунт<sup>3)</sup>.

Проте віковічний „споръ южанъ съ сѣверянами“ не припинився на цьому. Стару розбиту гіпотезу Погодина знову підняв проф. А. Соболевський, але доводив її вже не самими історичними доказами, як це робив Погодин, він доводив її більше фактами мови. З своєю теорією А. Соболевський виступив вперше р. 1883-го<sup>4)</sup>. Він виставив дві гіпотези: про так зване нове **ѣ** з старого **е**, що ніби повстало тільки в галицько-волинській мові і зовсім не було в мові київській; на підставі цеї гіпотези А. Соболевський прийшов до старих думок Погодина, що ніби в Київі в XIV та XV віці не було нічого вкраїнського, — тут жили великоросіяне, тут була мова великоросійська... А вкраїнці „населеніє при-

1) Див. його Письма проти Погодина в III т. його Сочиненій.

2) „Были ли Малорусы исконными обитателями Польской земли, или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV вѣкѣ“, „Основа“ 1862 р. кн. X ст. 1—12.

3) Всі ці сперечки добре описав В. Розов в Кіївських „Нин. Нзвѣстіяхъ“ 1913 р. кн. X ст. 5—43. Див. ще А. Пыпинъ. Споръ южанъ съ сѣверянами, „Вѣстникъ Европы“ 1886 р. кн. 4. див. ще його „Петорія русской этнографії“ т. III, ст. 301 — 338, Спб. 1891 р.

4) Какъ говорили въ Киевѣ въ XIV—XV вѣкахъ? Реферат напечатано в „Чтеніяхъ въ Общ. Нест. Інт.“ т. II, 1888 р.

шлое, пришедшее приблизительно в XV вѣкѣ сюда съ запада, изъ Подоліи, Волыни и Галиціи и ассимилировавшее собою остатки старого кіевскаго населенія“...

Ці думки свої, трохи міняючи їх зза гострої критики, А. Соболевський висловлював багато раз і в інших своїх працях<sup>1)</sup>. Теорія Соболевського викликала гарячу полеміку, — багато вчених повстали проти неї і довели неправдивість її як з боку історичного, так і з боку філологічного; найбільше цінні праці тут дали професора: Дащкевич, В. Антонович, Владимиристський-Буданов, Леонтович, М. Грушевський, — воно розбили історичний бік теорії Соболевського<sup>2)</sup>, та професора: Житецький, акад. Ягич, Шимановський, акад. А.

---

1) Ось головніші з їх: *Очерки по истории русского языка*, К. 1884 р. з „Унів. Изв.“ за 1883—1884 р. — Печатники для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1885 р. кн. 2. — Цревне-Кіевскій говоръ, „Ізвѣстія“ Ак. Наукъ 1905 р. кн. I, ст. 308—323.

2). Дащкевичъ, Нѣсколько данныхъ изъ истории Киева, Кіевской земли и Кіевскихъ историческихъ памятниковъ XIV—XV вв., „Чтенія въ ист. общ. Нест. Іѣт.“ т. II за 1888 р.—Антоновичъ, Нѣсколько данныхъ о населеніи Кіевской земли въ XVI в., івідем.—Владимиристський-Будановъ, Населеніе Юго-Зап. Россіи, „Архивъ Ю.-З. Россіи“ т. VII ч. I і II, К. 1886 р.—Леонтовичъ, Очерки истории литовско-русского права, Сиб. 1894 р.—М. С. Грушевскій, Очеркъ истории Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія, К. 1891 р.—Дашкевичъ. О существованіи былинъ въ Южной Руси до половины XVII вѣка, „Чтенія въ ист. общ. Нест. Іѣт.“ 1888 р. т. II ст. 208. — Їого ж., Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ, івід 1889 р. т. III.

Шахматов і особливо проф. А. Кримський — вони розбили язикові твердження Соболевського<sup>1)</sup>.

Теорія Соболевського, всі його писання, вся суперечка зза його гіпотези<sup>2)</sup> мали надзвичайне значіння в історії української мови. Сам акад. А. Соболевський стояв на твердому науковому ґрунті, похитнути його було нہ легко, і це примусило й противників його стати на такий само науковий ґрунт, примусило їх в своїх змаганнях спіратися на певні, уґрунтовані наукові факти. Соболевський завше покликався на старі вкраїнські пам'ятки, і це примусило стати до їх детального вивчення, і тепер українська філологія має певний непохитний ґрунт. Зза цеї суперечки порішили дуже важне нам питання,— про ті принципи, що на їх основі можна якусь там пам'ятку признавати вкраїнською; твердо

1) П. И. Житецкий, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Киевѣ въ XIV—XV вѣкахъ, „Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣт.“ 1888 р. т. II.—И. В. Яничъ, Отчетъ о присужденіи Поморновской преміи за 1883 г., прилож. III, „Сборникъ“ Ак. Наукъ т. 33 за 1884 р.—Його жс, Критические замѣтки по исторіи русского языка, ibidem т. 46 за 1889 р.—Шимановскій, Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ, Варшава, 1887 р.—А. Кримський, Филология и Погодинская гипотеза, „Кievская Старина“ 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9.—Його жс, Древне-кіевскій говоръ, „Ізвѣстія“ 1906 р. кн. 3.—Його жс, Деякі непевні критерії для діалектольгічної класифікації старо-русскихъ рукописей, „Науковий Збірник М. Грушевському“, Львів, 1906 р. ст. 91—153.—В. Розов, Трильогія проф. А. Кримського. „Записки“, Львів, т. 77.—А. А. Шахматовъ, Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчий и русскихъ народностей, „Ж. М. Н. Пр.“ 1899 р. кн. 4 ст. 324—384.

2) Всю цю сперечку гарно росказав В. Розов, див. „Ниніверс. Извѣстія“, Київ, 1913 р. кн. 12 ст. 45—90.

дойшли до думки, що при вивченні давньої української мови ніяк не можна забувати теперішньої живої української мови. Коротко кажучи, українська філологічна наука завше буде вдячною акад. Соболевському, бо це він своїми працями поставив її на непохитний справді науковий ґрунт.

Так українська мова потроху здобувала собі „права гражданства“, так потроху приходила наука до думки, що українська мова—це справді окрема, самостійна мова, а не нарічча мови московської. Думка ця давно панувала серед українських вчених, і проти неї повставали не стільки московські вчені, скільки московський уряд, що завше забороняв признавати нашу мову окремою мовою,—і робив це не зза науки, а тільки зза своєї ворожої нам політики.

Для науки питання, чи мова наша справді мова, чи тільки нарічча мови московської, для науки це питання давно стало ясним і давно було інавіть зайдим. „Споръ о томъ—писав про це проф. А. И. Томсон,—есть ли малорусской языкъ „нарѣчіе“ или „языкъ“—совершенно безсодержательный споръ о словахъ, и возникаетъ изъ невѣрнаго пониманія значенія этихъ словъ“<sup>1)</sup>...

І останніми часами країні вже остаточно признали мову нашу окремою, самостійною мовою,—признали ї за окрему мову славний акад. Миклошич, акад. Погодин, акад. Ягич, акад. Шахматов, проф. Лавровський, відомий автор „Толковаго словаря“ В. Даля і сила інших філологів.

1) А. И. Томсонъ, Общее языковѣдѣніе, Одесса, изд. 2, 1910 р. ст. 38.

Проте загал громадянський йде ще старими стежками і вперто вважає мову нашу тільки за нарічча московської і часто прозиває українську мову „мужичною“ мовою...

Такий стан нашої мови дуже нагадує найдавніші часи. Давно-давно, ще з самого початку історичного слав'янського життя, в середині IX віку Св. брати Кирило та Мефодій зробили живу людову болгарську мову літературною слав'янською мовою; вони переклали церковні книжки на цю живу мову, переклали Євангелію і почали цею людовою мовою навіть правити службу Божу, бо хотіли, щоб простий народ розумів все те, що чус в церкві. Св. брати хотіли йти по слові апостола Павла, що наказував так: „Хто балакає незнакомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо то ж ви не зрозумієте мене... Навіть коли труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? Так само, коли ви почнете балакати незнакомою мовою, то як же познають, про що ви говорите? Ви балакатимете на вітер... Коли я не розумію значіння слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане те ж чужинцем.. I коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, протеж розум мій остается без плода... В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою“<sup>1)</sup>...

I за цим мудрим словом апостола св. брати й почали правити службу Божу людовою мовою. I зараз же зза цього вище духовенство, більше німецьке, зняло велику колотиечу.

---

<sup>1)</sup> Перше посланіє до Корінфян, гл. XIV, ст. 4—19.

На братів донесли папі, що вони правлять одираву Божу не пристойною мовою — латинською чи там грецькою,— а мовою людовою, мужичною, „мовою базару“... І братів за таке „злочинство“ потягли на суд до Риму, де св. Кирило навіть й помер...

Проте минули віки і ця „мужича“ мова слав'янська стала скрізь на слав'янськім мирі мовою літературною та мовою церковною...

От в такому саме стані, як ця слав'янська мова в IX віці, в такому стані опинилася тепер і наша українська мова...

---

От така та терниста штурм, що нею йшли ми віки, творячи свою власну українську культуру. Нагадайте мені інший народ, щоб він зазнав такої чорної недолі, як народ український?!... Пригадайте мені другий народ, щоб він більше страждав, щоб він більше вболів, на рани сердечні знеможений?!...

Віки ми йшли під важким тягарем недолі, часто стомлені надали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спинялися в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед...

За довгі віки свого існування народ український патернівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим...

Український народ — це той казковий велетень, що коли його рубали надвоє — то й сили ставало вдвое, коли рубали його далі — то сила все росла та росла, все на ворогів з боєм ійшла...

Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем  
чорної недолі, утворили ми свою велику культуру...

Кінчаючи своє сумне оповідання про українську культуру, я з гірким болем запитаю вас: якою ж була б ця  
культура наша, коли б прямували ми до неї битими шляхами, коли б ми творили її увесь час вільними руками?....



Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословець» 1617 р.

### Показчики літератури.

В книжці знизу скрізь подано літературу про ті питання, що про їх іде мова. Крім того, про деякі питання подана більша література.

Показчики літератури про: пісня та музика стор. 8, 10, орнамент 10, будівництво 12, право 16, народні вірування 22, церква 18, одміни української церкви од московської 179, українські пісні 169, Київська Академія 53, палеографія 19, українська література XVI—XVII віків 44, переклади св. Письма на мову українську в XVI віці 21, 42, старий театр 48, театр XIX століття 120, вертеп 49, лірійка 46—47, думи 9, народна література 118, нова українська література 116, шкільні підручники початку 60-х років XIX ст. 208, українська філософія 55, друкарні на Вкраїні 56, українська мова 23, гіпотеза Погодина і її критика 257—258, гіпотеза Соболевского ії критика II 258—260, вплив української культури на московську 109.

# Показчик власних прізвіщ в книжці.

В цей показчик не ввійшли прізвіща авторів тих книжок, що скрізь зазначені знизу сторінки.

Курсивом набрано прізвіща тих осіб, що в книжці подано їхнього портрета на тій сторінці, що йде передовою за прізвіщем.

- Адасівська Марія 123.  
Адріан патріарха 70. 74. 156.  
*Александров В.* 114.  
Алєпеський Павло 32. 168.  
*Аличевська Христа* 210.  
Амбодик 120.  
Андрієвський 121.  
Аненков 211. 227.  
*Антоній преп.* 28.  
Антонович В. 121. 259.  
Аntonський-Прокопович 121.  
*Апостол Данило* 147. 248.  
Архангельський А. 29. 35. 49.  
66. 91.  
Арщеневський 121.  
Афанасій Холмогорський 73.  
142.  
*Афанасьев-Чубинський* 111.  
Бабченко 116.  
Багалій Д. 121.  
Базилевич М. 48. 121.  
Балабан 149. 151.  
Балуянський 121.  
Бандте 246. 256.  
Бантиш-Каменський 121. 217.  
*Баранович Лазар* 39. 32. 40.  
46. 69. 75. 141. 205.  
Варятинський 147.  
Безак 227.  
Безбородько 124.  
Бенкендорф 207.  
Безсонов П. А. 109.  
Верезовський М. 107.  
Вернида Памва, 31. 51. 52. 56.  
75. 119.  
Богданович 120.  
Бодянський О. 124. 244.  
Болховитинов Євгеній 196. 255.  
Бордуляк 112.  
Бортнянський Д. 107.  
Брюховецький 170. 179.  
Бужинський 132.  
Бурцов В. 99.  
Буслاءв Ф. 82.  
Вагилевич Ів. 112.  
Валуев 211.  
Василій клірик 37.  
Васильчиков 227.  
Ведель А. 107.  
Веланський Д. 55. 56. 121.  
Величко 44.  
Венедикт 65.  
Венелін 99.  
*Версії Остап* 9.  
Виборний Макогоценко 235.  
*Винниченко В.* 223.  
Висоцький Петро 80.  
Винниєнський Іван 38.  
Владимирський-Буданов 259.  
Вовк Федір 124.  
*Вовчок Марко* 111. 112. 117.  
*Володимир св.* 178.  
Володимир Мономах 29.  
Воробкевич С. 120.  
*Вороний Микола* 224.  
Вояхевич Мелетій 156. 157.  
*Гайдамака Д.* 123.  
*Галитовський Іоаннікій* 40. 39.  
41. 46. 58. 70. 72. 75. 141.  
245. 252. 253.

- Гедеон Святополк 186—188.  
Геннадій арх. 59.  
Георгій митр. 28.  
Геріберг 201.  
*Гізель* Інокентій 44, 55, 11.  
    50, 58, 72, 75, 80.  
*Глібов Леонід* 114, 111, 206.  
Глюк 87.  
Гнідин 121.  
Гоголь Н. В. 9, 116, 121.  
Годунов Борис 62.  
Голоначук Я. 112, 124.  
Головня Г. 7.  
Голицін В. 70.  
Голицін Б. 79.  
Гомер 116.  
Горбачевський Ів. 124.  
Горка І. 47, 84.  
*Грабовський Навло* 218.  
Грабянка 44, 217.  
*Гребінка* Е. 114, 111, 113.  
Греч Микола 244.  
Гречулевич 116.  
Григорій чернець 28.  
Грінгмут 237.  
*Грінченко* Б. 115, 120.  
*Грушевський* М. 237, 124, 259.  
*Гуляк-Артемовський* 124, 111,  
    128.  
Гурський Федір 181.  
Гуць Юрко 99.  
Даль В. 113, 261.  
Дамаскин Ів. 33.  
Дамаскин Галицький 68.  
Данило ігумен 28.  
Дашкевич 124, 259.  
Дзюбаревич Зах. 47.  
*Димитрій Ростовський* 74, 40,  
    46, 47, 69, 75, 84, 103, 133,  
    154, 162, 184.  
Діонисій патр. 190.  
Дмитрієв М. 80.  
*Дніпрова Чайка* 210.  
Довгалевський М. 47.  
Долгоруков 211.  
Домецький Г. 40.  
*Дорошенко Петро* 158, 248.  
Досифей патр. 189—190.  
Досифей Сочавський 73.  
*Ірагоманов* М. 216, 124.  
Ефименко А. 124.  
Ефименко П. 206.  
Жигтецький І. 124, 259.  
Завадовський І. 97, 98.  
*Заньковецька* М. 123, 120.  
*Затиркевич* А. 122.  
Зелений 223.  
Земка Тарасій 35, 39, 41, 56, 149.  
Визаній І. 23, 38, 50, 52, 57,  
    102, 149.  
Визаній Ст. 58, 75, 135.  
Зобков 124.  
*Іоаким патр.* 140, 73, 139, 142,  
    153, 154, 156, 187.  
Іоанн митр. 28.  
Іоанн IV 31.  
Іоанн Олексіевич 73, 191.  
Кавунік 56.  
Капіст 43.  
Капниновський І. 165.  
Катужинський 124.  
Кельнофойський А. 148.  
Камянчанин Я. 33, 37, 135.  
*Кіндіба* О. 224.  
Кантемир 83.  
Каючкевич І. 197.  
Капіст В. 166, 201.  
Карамзин 215.  
*Картенек-Карий* 122, 120.  
Карнович І. 40.  
Катерина II 128, 163, 164, 167,  
    168, 171—174, 177, 192—203,  
    207, 212, 243.  
Катков 237.  
Каченовський М. 237, 243, 244.  
*Квітка - Основ'яненко* 113, 9,  
    111, 112, 128.  
Квятковський 121.  
Кипріан митр. 29.  
Кирило св. 262, 263.

- Гедеон Святоополк 186—188.  
Геннадій арх. 59.  
Георгій митр. 28.  
Герцберг 204.  
*Гизель* Інокентій 44, 35, 41,  
50, 58, 72, 75, 80.  
*Глібов Леонід* 114, 111, 206.  
Глюк 87.  
Гндич 121.  
Гоголь Н. В. 9, 116, 121.  
Годунов Борис 62.  
Головацький Я. 112, 124.  
Головин Г. 7.  
Голицин В. 70.  
Голицин В. 79.  
Гомер 116.  
Горбачевський Ів. 124.  
Горка Л. 47, 84.  
*Грабовський Павло* 218.  
Грабянка 44, 217.  
*Гребінка* Є. 114, 111, 113.  
Греч Микола 244.  
Гречулович 116.  
Григорій чернець 28.  
*Грингмут* 237.  
*Грінчёнко* Б. 115, 120.  
*Грушевський* М. 237, 124, 259.  
*Гулак-Артемовський* 124, 111,  
128.  
Гурський Федір 181.  
Гуць Юрко 99.  
Даль В. 113, 261.  
Дамаскин Ів. 33.  
Дамаскин Галицький 68.  
Данило ігumen 28.  
Дашкевич 124, 259.  
Дзюбаревич Зах. 47.  
*Димитрій Ростовський* 74, 40,  
46, 47, 69, 75, 81, 103, 133,  
154, 162, 184.  
Діонісій патр. 190.  
Дмитрієв М. 80.  
*Дніпрова Чайка* 210.  
Довгалевський М. 47.  
Долгоруков 211.  
Домецький Г. 40.  
*Дорошенко Петро* 158, 248.  
Досифей патр. 189—190.  
Досифей Сочавський 73.  
*Драгоманов* М. 216, 124.  
Ефименко А. 124.  
Ефименко П. 296.  
Жицький ІІ. 124, 259.  
Завадовський ІІ. 97, 98.  
*Заньковецька* М. 123, 120.  
*Затиркевич* А. 122.  
Зелений 223.  
Земка Тарасій 35, 39, 41, 56, 149.  
Визаній І. 23, 38, 50, 52, 57,  
102, 149.  
Визаній Ст. 58, 75, 135.  
Зобков 124.  
*Юаким патр.* 140, 73, 139, 142,  
153, 154, 156, 187.  
Іоанн митр. 28.  
Іоанн IV 31.  
Іоанн Олексіевич 73, 191.  
Кавунник 56.  
Кастет 43.  
Кастшинський ІІ. 165.  
Катужинський 124.  
Кельнофойський А. 148.  
Камяничани Я. 33, 37, 135.  
*Кандіба* О. 224.  
Кантемир 83.  
Канючкевич ІІ. 197.  
Капнист В. 166, 201.  
Карамзин 245.  
*Карпенко-Карий* 122, 120.  
Карпович Л. 40.  
Катерина II 128, 163, 164, 167,  
168, 171—174, 177, 192—203,  
207, 242, 243.  
Катков 237.  
Каченовський М. 237, 243, 244.  
*Квітка-Основ'яненко* 113, 9,  
111, 112, 128.  
Квятковський 121.  
Кипріан митр. 29.  
Кирило св. 262, 263.

- Клейгельс 227.  
Климентій ером. 40. 46.  
Климовський 47.  
*Кобилянська* О. 210.  
Козачинський М. 47.  
Козицький 120.  
Колеса А. 124.  
*Кониський* Г. 48. 46.  
*Кониський* О. 115. 214.  
Копистенський Захар 38. 41.  
  56. 149. 160.  
Короленко В. 121.  
Корш Федір 125. 249.  
*Косач Лариса* 210.  
*Косач Ольга* 210.  
Космодем'янський 245.  
Косов Сильвестр 35. 39. 182.  
*Костомаров* М. 206. 207. 124. 227.  
*Котляревський* Ів. 127. 221. 9.  
  111. 128. 205. 222. 254. 258.  
*Коцюбинський* М. 115. 112.  
Кочубей 248.  
Кременецький Гавріїл 127. 162.  
  172.  
Крилов Ів. 116.  
*Кримський* А. 213. 124. 260.  
*Кропивницький* М. 123. 120.  
Кроковський Йосаф 161.  
*Кузьменко* П. 213.  
Кукольник В. 124.  
*Куліш* П. 209. 111. 116. 207. 208.  
  227. 238.  
*Кульчицький* Ін. 101.  
Куракин 170.  
Курбський А. 31.  
Кухаренко 111.  
Лавровський П. 249. 256. 261.  
Лащевський В. 48. 103.  
Левашов 227.  
*Левицький* Мод. 213.  
*Левицький-Нечуй* 115. 111.  
Левшин О. 247. 256.  
Леон митр. 28.  
Леон лікарь 131.  
Леонтович 259.  
Лепкий Б. 119.  
Лещинський Ф. 85. 101.  
Лизогуб 44.  
*Линицька* Л. 123.  
Лисавета цариця 93. 103.  
*Лисенко* М. 8.  
Лободовський 116.  
*Ломоносов* 87. 51. 53. 88. 105.  
  174. 242.  
Лукомський 44.  
Лучицький І. 124.  
Ляскоронський С. 48. 84.  
Лютенський Г. 47.  
*Мазепа* Ів. 235. 63. 143. 236.  
Мазюкевич 113.  
*Маковей* О. 119.  
Максим Грек 62. 131.  
Максимович Ів. 40.  
Максимович М. 116. 121. 256. 258.  
*Марко-Вовчок* 117. 113. 128.  
*Мацієвич* Арсеній 194. 101. 193.  
  197.  
Медведев С. 79.  
Мелиленко 198.  
Метлинський А. 124.  
Мефодій св. 262.  
Мещерський 237.  
Мікешин М. 228—230.  
Мигалевич Ін. 48.  
Миклюнич 261.  
Микола І. 79. 236.  
Мирний П. 111. 214.  
*Миславський* Самуїл 173. 97.  
  162. 169. 172—176.  
Миткевич І. 201. 211.  
Митура О. 149.  
Михайлло Фед. 8. 61. 139.  
*Млака* Д. 120.  
*Мова* Василь 226. 231.  
*Могила* Петро 38. 35. 39. 58. 63. 64.  
  73. 75. 89. 100. 136. 141. 142.  
Монастирський Ін. 40.  
Морачевський 116. 211.  
*Мордовець* І. 213. 124.  
Морозов П. 66.

- Морозов В. 71.  
Мотоніс 121.  
Наріжний 121.  
Негалевський В. 41. 42.  
Некрашевич Ів. 48.  
Несин Ф. 48.  
*Нечуй* див. Левицький.  
Николаєв 232.  
*Ніщинський П.* 116.  
Нікон патр. 68. 69. 70. 79. 137. 139.  
Нифонт Новгор. 29.  
Новиков 6.  
Огієнський 113. 121.  
Огієнко Іван 18. 25. 34. 37. 41.  
45. 46. 72. 74. 104. 135. 169.  
243. 256.  
Огоповський Ом. 124.  
Олександер II 228.  
Олексіев М. 189. 190.  
Олексій пар 61. 62. 65. 69. 70. 142.  
Олексій митр. 29.  
*Олесь* О. 224.  
Опатович 116.  
Ордин-Нащокин 61. 62.  
Орлай Ів. 124.  
Острогський А. 113.  
*Острожський К.* К. 30. 31.  
Павел Тобольський 197.  
Павло I. 16.  
Палій 248.  
Паллас 243.  
Панкевич 121.  
Пахомій Логофет 29.  
Перетц В. 46. 87. 125.  
Петро I. 20. 52. 62. 73. 76. 79.  
80. 91. 95. 132. 143. 147. 159.  
191. 235.  
Петро митр. 29.  
Петров Н. 85. 124. 199.  
Пильчиков Д. 124.  
Пипин А. 64. 66. 71. 125. 131.  
133. 136. 245.  
*Плетенецький Степан* 149. 38.  
56. 150.  
Погодин М. 113. 256—258. 261.  
Полетика В. 48.  
Полоцький С. 47. 69. 73. 81. 83.  
84. 103. 141.  
*Полуботок П.* 144—147. 235.  
Полюй 116.  
Потебня А. 116. 124.  
*Прокопович Ф.* 84. 35. 36. 46. 47.  
69. 83. 100.  
Пуфendorf 132.  
Пушкинь 248.  
Пушкин 87. 105. 113.  
*Пчілька О.* 210. 116.  
Радивиловський Ан. 41. 75. 141.  
Ревуцький 94.  
*Розумовський К.* 171.  
Розумовський Ол. 8.  
*Романова О.* 210.  
Ротердамський Еразм. 36.  
Ртищев Ф. 70. 71.  
Рубан 120.  
*Руданський Ст.* 234. 112. 116.  
Румянцев П. 132. 163. 197. 203.  
Савич 235. 236.  
*Сагайдачний М.* 32. 78. 77.  
*Садовський М.* 122. 120.  
Сакович Касіан 35. 39. 77. 179.  
*Саксаганський* 122. 120.  
*Салійченко В.* 115.  
Самовидець 43. 76.  
*Саломійович І.* 188. 186. 191.  
Сатаповський Аре. 68.  
Сафонович Ф. 39. 43.  
Свідницький 112. 234.  
Серапіон Володим. 29.  
Сигиревич Д. 174.  
*Скворода Гр.* 55. 8. 46. 47. 83.  
Скоропадський Ів. 143. 144.  
Славинецький Єп. 68. 83. 141.  
*Славинський М.* 213.  
Сломинський Г. 103.  
Смаль-Стоцький Ст. 124.  
Смолятич Климент 29.  
Смотрицький Г. 37.  
*Смотрицький Мелетій* 88. 35.  
41. 51. 52. 75. 87. 89. 100. 179.

- Соболевський А. 20, 258—260.  
Софія царівна 69, 70, 191.  
Софока 116.  
Соханицький 120, 121.  
Срезневський Ів. 125, 247, 248.  
*Старницький М.* 115, 112, 120,  
214.  
*Старушич Ігн.* 35, 40.  
*Стефанік В.* 119, 112.  
Столішин Арк. 219, 227.  
*Стороженко О.* 114, 111.  
Струве 237.  
Студинський К. 124.  
Суворин А. 237.  
Сумароков 104, 105.  
Сумцов М. 124.  
Танський 47.  
Тафтарат Ів. 182.  
*Темера М.* 155.  
Тихорецький 121.  
*Тобилевич Ів.* 122.  
*Тобилевич М.* 122.  
*Тобилевич О.* 122.  
Томсон А. 261.  
Транквіліон-Ставровецький К.  
38, 41, 46, 73, 75, 138, 141.  
Тредіківський В. 87.  
Трофимович Іс. 35.  
Трофимович Ф. 48.  
Тукальський І. 181.  
Туманський Ф. 216.  
*Туптако* Ч. див. Димитрій Ростовський.  
Тургенів І. 113, 116.  
Турчиновський І. 86.  
Типинський В. 41.  
*Українка Л.* 210.  
Фальковський Пр. 200.  
Федір Олексієвич 7, 69, 79, 76.  
Федорів Ів. 31.  
*Федюкович О.* 120, 112.  
*Феодосій печ.* 28.  
*Феодосій старець* 68.  
Феофан митр. 65.  
Филимонович М. 181, 185.  
Філалет Хр. 38.  
Філарет патр. 136, 139.  
Фіоравенті Ар. 131.  
Фотій митр. 29, 178.  
*Франко Ів.* 119, 112, 120.  
Фундуклеїй 227.  
Хмарний Іс. 48, 81.  
*Хмельницький Б.* 180, 142, 144,  
181—183, 203, 228—232, 248.  
Цамблак Гр. 29.  
Цертельєв 8.  
*Черкасенко С.* 224.  
Чернишев С. 93.  
*Чернявський М.* 213.  
Чижинський Ст. 84.  
Чичерин П. 198.  
*Чубинський М.* 214, 124.  
Чулковъ 6.  
*Чупринка Гр.* 224.  
Шафарик П. 249.  
Шахматов А. 106, 125, 260, 261.  
*Шашкевич М.* 112.  
*Шевченко Т.* 167, 205, 9, 111, 112,  
128, 144, 168, 207, 223, 227,  
229, 238.  
Шереметев 181, 185.  
Шекспир 416.  
Шелінг 55, 56.  
Шимановський 259.  
Шлейхер 249.  
Шумлянський Іо. 40.  
Шербацький Г. 48.  
*Щоголів Я.* 114, 9.  
*Щурат В.* 119.  
Юзефович М. 214, 214, 215, 228,  
232.  
Юркевич П. 55, 56, 121.  
*Яворський Ст.* 68, 58, 69, 159.  
Ягич 259, 261.  
Яків Чернець 28.  
Ясинський В. 153—156.

# Зміст цеї книжки.

**I. Українська культура за давні віки.** I. Вступ ст. З. Шляхетиття українського народу 4. Територія України 5. II. Українська пісня 5. Наша пісня на Москві 6. Вплив українського церковного співу на московський 7. Українські співаки на Москві 7. Думи козачі 9. III. Український орнамент 10. Одіж 12. Будівництво українське 12. Українське право і вплив його на Москву 16. Українська церква 17. Українське письмо 18. Тепер вся Росія пише українським письмом 20. Оздоба книжок 21. IV. Оригінальність народу українського 21. В мові одбився дух народу 22. Українська мова 22. Богатство цеї мови 22. V. Давня українська література 24. Початок нашої літератури 24. Стара політична назва нашого народу 24. Нашу назву *Русь* взяла Москва 25. Давню літературу нашу приточили до московської 25. Давні памятки української літератури 26. Остромирова Євангелія — українська памятка 27, думки про це проф.Н. Волкова 27. Найдавніші українські писемники 28. Початок культурної праці українців на Москві 29. Українська культура була значно вища од московської 29. VI. Культурний рух на Вкраїні в XVI—XVII вв. 30 Литовська доба 30. Академія Острожська 31. Острожська Біблія 31. Церковні братства 31. XVII вік 32. Свідоцтво Павла Алєпського про українську культуру XVII століття 32. Свідоцтво Якова Кам'янчанина 33. VII. Культура XVII-го століття 34. Книжки на Вкраїні 34. Полемічна література 35. Західна культура на Вкраїні 35. Навчання по закордонах 35. VIII. Українська література XVI—XVII століть 37. Переклади св. Письма на українську мову 41. Зразки перекладів 42. IX. Українська лірника 46. Драма 47. Вертеп 49. X. Українська наука XVI—XVII століть 50. Українське язикознавство 50. Київська Академія 52. На Вкраїну їдуть навчатись із всього слав'янського світу 52. Заслуга нашої Академії 54. Українські філософи 55. Друкарні на Вкраїні 56. Шкільні підручники 57.

**II. Вплив української культури на московському.** XI. Стара московська культура була значно нижчою од української 59—67. XII. Українці на Москві 67. Вони там бажані люди 69. Українці заклали першу школу на Москві 70. Вони вкрили все московське царство 72. Книжки наші поважали 73. Іх перекладають на російську мову 75. XIII. Українські книжки на Москві 71. XIV. Вплив України одбився на всім житті московськім 75. Українські ремесники 76, купці 76. Українці заносять свою „німецьку“ одіж на Москву 76. Одіж українських співаків осталася ще й досі по всій Росії 79. Українська вимова по церквах 79. Переїмають все од українців 79. Вплив нашої друкарської справи на московську 80. У нас вчаться чорнило робити 80. Український вплив в будівлі та малярстві 80. XV. Український вплив на московську

літературу 82—87. Українці завели проповідь на Москві 82, почали нову літературу 83, дали переклади з західної літератури 83, заклали театр на Москві і по всій Росії 84, занесли туди вертеп 86, научили писати вірші 86, тонічний розмір і наука про З штилі на Вкраїні були ще до Ломоносова 87. **XVI.** Українці завели систему орфографії на Москві 87, граматичну термінологію дав Смотрицький 88, як українці учили про *ю* 89, протести проти правила: „пишіть *ю*, де вкраїнці кажуть *і*“ 90. **XVII.** Український вилів в XVIII віці 91. Українці завели Академію в Москві 92, професорами були українці 92. На вищих духовних посадах по всій Росії сиділи тільки українці 92. Височайший наказ, що на архієрейв можна висвячувати їй москалів 93. **XVIII.** Українці заводять школи по всій Росії 95. Українці—пайкрапці педагоги 95, 98, їх кличуть в школи в Росію 95. Українці—екзаменатори ставленників 96. Українці запосіли народні школи по Росії 97. Українці—заклали школи в Сербії, Болгарії 99, Юрко Гуць 99. Українці дали Росії школльні книжки 99. **XIX.** Українці на службі в посольськім приказі 100. Українці заводять місії 101. Служать по закордонних місіях 101, їдуть в медико-хірургічну академію 101. Катехизис віри на Москві дали українці 102. Церковні книжки перевіряли вони ж 103, вони ж видали Біблію 1751 р. 103. **XX.** Українці багато працювали над утворенням нової московської літературної мови 104. Українські сліди в московській літ. мові: *е* замість *ѣ* 104, *и* замість *ы* 105, *ея* замість *еъ* 106, українська вимова після в життя 106. Українці утворили національні московське співання: Бортницький, Березовський, Ведель 107. Таке „прогонин“ українцям на Москву 108. Висновки про український вилів 109.

**III. Українська культура XIX-го віку. XXI.** Українська література XIX віку 111. Переклади українських творів на московську і світові мови 113. **XXII.** Українська народні творчість 117. Драма 120. Українці—московські письменники 120. **XXIII.** Українські писеці XVIII віку 121 і XIX віку 121. Українська преса 124. **XXIV.** Демократичність українського життя 125 і літератури 127.

**IV. Тернистим шляхом (про кривди народові від українському).** **XXV.** Тернистий шлях нації культури 130. „Національна гордість“ великоросів 131. Українці ставили себе високо 132. **XXVI.** Українці—революціонери на Москві 134, їх прозивають там ере-тиками 135. Українців на Москві перехрещували 136. Чи можна українці пустити в московську церкву 137. **XXVII.** Заборона українських книжок на Москві 138. Ворог українців, патріарх Іоаким 139. Українські книжки палить 141. Проте книжки українські все сунуть на Москву 141. **XXVIII.** Русифікація України до Петра I 142, за Петра 143. Петро зводить з світа козаків 145. Накло Полуботок і його доля 144. **XXIX.** Історія київського друку 148—163. Лаврське друкарство 149. Перша київська книжка 150.

Боротьба Лаври з Москвою за волю свого друку 152—163. **XXX**. Русифікація України за цариці Катерини 163. Руйнування України 165. **XXXI**. Катерина завела кріпацтво на Вкраїні 165. Протест В. Капніста 166. **XXXII**. Руйнування шкіл на Вкраїні 168. **XXXIII**. Русифікація школ на Вкраїні 172. Помічники Катерини—Гавріїл Кременецький 172 та Самуїл Миславський 173. Русифікація Київської Академії 174. Заведення російської вимови на Вкраїні 174. **XXXIV**. Історія української церкви 177—192. Вільне життя нашої церкви 178. Духовенство вкраїнське скоса поглядало на Москву 179, тому воно довго не хотіло йти під Москву 180. Московські порядки в українських єпархіях 186. Як забрали волю вкраїнської церкви 187—192. **XXXV**. Катерина однімає церковні землі на Вкраїні 192. Арсеній Мацієвич 193. **XXXVI**. Руйнування церковного життя на Вкраїні 192. **XXXVII**. Зруйнована Катериною Вкраїна 201. Марні сподівання 203. В. Капніст в Берліні 204. **XXXVIII**. Руйнування вкраїнської культури за XIX століття 205. Рух одрідждення 205. Початки нових утисків 206. **XXXIX**. Український рух перед великою волею 207. „Сепаратисти“ 209. Кінець руху 209. **XL**. Валуевський погром 1863 р. Плата за русифікацію 212. **XL1**. Погром 1876 р. і Юзефовичів закон 214. **XL2**. Погром 1881 р. Циркулярний дош на Вкраїні 217. **XL3**. Революція 1905 р. 218. Столипин 219. **XL4**. Мортролог український 220. Пильнування цензури 220. Українцям заборонили писати свої книжки 220, читати доклади 222, проповіді 222, заборонили пісню 222, гнали театр 223, забороняли паніхіди 223. **XL5**. „Обход закону“ 225. Українські вчені засіли за оповідання 225. Назви улиць в Київі 227. Українців гнали не законом, а ціркулярами 227. **XL6**. Історія постанови пам'ятника Богдану Хмельницькому в Київі 228—232. **XL7**. Наслідки руйнування Вкраїни 233. Українці тягнуть в Австрію 233. Непорозуміння в судах 234. Руйнування душі 236. **XL8**. Московське громадянство і руйнування України 237. **XL9**. Українська мова 239. Вага її в національнім житті 239. Напади на нашу мову 240. Нашу мову звуть польською мовою 241. Що казали про нашу мову Ломоносов 242, Катерина 243, Каченовський 243, Греч 241. Українська мова — „инострannna“ мова, варварський язык 245. **L**. Українська мова—самостійна мова 245. Думки про це Туманського 246, Бандтке 246, Левшина 247, Бантши-Каменського 247, Срезневського 247, Шлейхера 249, Шафарика 249, Миклошича 249, Лавровського 249, Корпша 249. **LI**. Коротка історія української мови 250. **LII**. „Споръ южанъ съ съверянами“ 254. Початок сперечки 255. Гіпотеза Погодина 256. Гіпотеза Соболевського 258. Мова наша язык чи нарічча 261. „Мужичча мова“ 262. Терністим пляхом 263. Показчики власних призвіщ в книжці ст. 265. Показчики літератури в книжці ст. 264.

# Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, Фундукліїва улиця, № 4.

## Огієнко І.

— діл. на 3 сторінці обгортики №№ 19—62.

## Граматка.

Український буквар з матюшками. Состав **Норець** (Т. Лубенець). Видання п'яте, поправлене, ц. 69 к.

## Читанка.

Перша книжка після граматки, Т. Хуторного (Т. Лубенець). Видання четверте, з матюшками **Ішакевича, Маневського, Пимоненка, Петровського, Шульги та інших**. Ц. 2 карб.

## Граматика

української мови, ч. I та II. Основи українського правопису, ст. 1 та 2 року навчання в народніх школах та для підготовчого класу школ середніх. З матюшками. Прив.-доп. **І. Огієнко**. Київ, 1918 р.

## Історія України.

Основання з Історії України від найдавніших до нових часів, з вступним словом про Всеосвітню Історію, з портретами, історичними картами та матюшками. Написав **Гр. Коваленко**. Видання грече, доповнене, ціна 2 карб. 50 к.

## Небо і земля.

Знація про небо та землю і про світові візичі супі. **Гр. Коваленко** (друкується).

## Анатомія, фізіологія, гігієна.

Лекція (друкується).

Короткий курс для середніх і вищих початкових школ, Г. Коваль.

## Молитовник

мовою українською і церковно - слів'янською. Переістрав і пояснення еклав Архієпископа Олесей. Доктор церковної історії. ц. 60 к.

## СІЛЬСЬКА БІБЛІОТЕКА:

**Петровський І.** Твори (друкуються).

**Шевченко Т.** Кобзар (новий).

**Левицький Ів.** Баба Підляска та бабка Підляска. оповідання. вид. 8-е. ц. 40 к.

— Кафтана та сім'я. оповідання, вид. 3-е, ц. 1 карб. 20 к.

— Невинна. Оповідання, ц. 30 к.

— Пропаці. Оповідання, ц. 20 к.

— Старі гульти. Оповідання, вид. 2-е, ц. 15 к.

**Велісовський.** Бувальщина, відповідь на 1 філ., ц. 30 к.

**Кітка - Основ'яненко Г.** Маруся, оповідання, ц. 20 к.

— Сордешна Оксана, оповідання, ц. 15 к.

— Козяйка дінца. оповідання, ц. 15 к.

Купованний розум, оповідання, ц. 5 к.

**Романова О.** Гранко, оповідання, з матюшкою худож. Шульги, ц. 10 к.

**Дмитренко.** Кум-мірончик або катана в бочці, водевіль на 1 дію, ц. 30 к.

(3 відкладі). Фотографіюра 28X38  
Ціна 75 к. з перес. 1 карб. 25 коп.

## Портрет Т. Г. Шевченка